

DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID-
EN TAALKUNDE

TWEE EN DERTIGSTE DEEL

LEEWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1934

DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID-
EN TAALKUNDE

REDACTIE :

Mr. P. C. J. A. BOELES, Mejuffrouw R. VISSCHER
en Dr. S. CUPERUS

TWEE EN DERTIGSTE DEEL

LEEWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1934

INHOUDSOPGAVE

	Bladz.
Dr. J. SCHOO, Over gelijklojdende kerkbouwsagen uit Friesland, Sleeswijk-Holstein en het Berner Oberland . . .	1
R. VISSCHER, Iets over eenige huizen in de Groote Kerkstraat te Leeuwarden	57
J. KLEIJNTJENS S. J., Graaf Frederik van den Bergh en de mislukte onderneming tegen Friesland	75
AREND LANG, Die „Normannenpoorten“ der friesischen Dorfkirchen, ihre Entstehung und Bedeutung	90
Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS, Adie Lambertsz. en de zijnen.	113
Bespreking van Literatuur	137

Over gelijklopende kerkbouwsagen uit Friesland, Sleeswijk-Holstein en het Berner Oberland.

Door Dr. J. SCHOO.

(met twee bijlagen)

I. SAGEN, WAARIN DE KERKBOWPLAATS DOOR RUNDEREN IS AANGEGEVEN.

Talrijk zijn de sagen, die over wonderbaarlijke gebeurtenissen weten te berichten, welke zich bij den bouw van kerken hebben afgespeeld. Vooral wordt gaarne verteld, wat de aanleiding is geweest, dat de kerk op haar tegenwoordige standplaats is verzezen. In vele gevallen wilde het aanvankelijk met den kerkbouw niet vlotten. Onoverkomelijke moeilijkheden deden zich voor en vaak waren wonderteekens noodig of moest de beslissing van het lot worden ingeroepen, voordat de juiste plek was gevonden en de bouw zonder stoornis kon worden voltooid. Al deze sagen kan men onder den naam kerkbouwsagen samenvatten. Hun onderlinge overeenkomst legt er getuigenis van af, dat soortgelijke invloeden bij hun ontstaan werkzaam waren.

Om verder te komen met den uitleg van sagen is het echter noodzakelijk niet bij de algemeene overeenkomst te blijven stil staan, maar vooral de aandacht te besteden aan de bijzondere motieven en locale eigenaardigheden. Wij willen dan ook in dit geval niet alle mogelijke soorten kerkbouwsagen bespreken, maar voornamelijk die, welke verhalen, hoe de juiste bouwplaats is gevonden, doordat men twee aaneengekoppelde runderen heeft laten loopen en de kerk daar heeft gebouwd, waar zij zich den volgenden dag bleken te hebben neergelegd. Daarbij zullen wij wel, voor zoover dat voor het onderwerp van belang is, op overeenkomstige sagen wijzen.

De genoemde sage verdient de aandacht, zoowel omdat haar inhoud merkwaardig is, als vanwege haar bijzondere geografische verbreiding. In Nederland komt zij behalve in Friesland

(Dronrijp, Nijland, Nije Mirdum) en Groningen (Aduard, Bedum) nog in Edam voor. Daar zij elders in ons land niet bekend schijnt te zijn, mogen wij wel aannemen, dat ook voor Edam de sage van Friesche herkomst is. Die zelfde oorsprong moet worden toegeschreven aan de verhalen, welke voor de kerken van Imsum en Blexen aan de monding van de Weser in omloop zijn. Geheel gelijkkluidend vinden we de sage dan in Sleeswijk-Holstein en — hetgeen het meest verrast — in het Berner Oberland. In de genoemde landstreken wordt de sage binnen een beperkt gebied verscheidene keeren aangetroffen. Daarbuiten schijnt zij of wel zeer zelden voor te komen of geheel te ontbreken, want tot nu toe konden geen voorbeelden van elders in Duitse, Oostenrijksche of Zwitsersche sagenverzamelingen ontdekt worden, ofschoon daarin talrijke kerkbouwsagen van ander type zijn opgenomen.

Sagen uit Friesland, Groningen en Noord-Holland.

Nijland. In 1275 wilden boeren te Nijland bij Bolsward een kerk bouwen. Wat zij overdag optrokken, werd echter 's nachts weer afgebroken. Dat herhaalde zich tot drie maal toe. Op den vierden avond spanden zij een juk ossen voor een slede, waarop zij aarde en steenen legden, en spraken: Gaat in Gods naam. Den volgenden morgen werden de ossen gevonden op een moerassige plaats, ieder met een brandend waslicht op den kop. De boeren begonnen de plek op te hoogen en bouwden daar hun kerk (Wolf, *Niederländische Sagen*, 1843).

Wolf geeft als bron voor deze lezing aan de kroniek van Occa Scharlensis (1597). In eenigzins afwijkende vorm wordt de sage verteld door Dijkstra (*Uit Frieslands volksleven*, 1894), en wel als volgt. Toen men de kerk van Nijland wilde bouwen, vond men den volgenden dag afgebroken, wat daags te voren was opgetrokken. Daaruit maakte men op, dat niet de juiste plaats was gekozen. Op een tweede plek had men evenmin geluk. Toen liet men op raad van een geestelijke op een avond een koe los loopen, die men een emmer kalk en steenen aan den hals had gebonden. Waar men de koe den volgenden morgen zou vinden, moest de kerk worden gebouwd. Het dier werd aangetroffen in een „reidpoel” en op die plek werd de kerk toen ook werkelijk gebouwd.

Nije Mirdum. Oudtijds woonden er twee zusters, die

beide Martsen heetten en altijd de oude en jonge Martsen werden genoemd. Toen de Alde Martsen een kerk liet bouwen, kreeg deze, met de huizen er om heen, den naam van Alde Mardum. Toen wou de jonge Martsen ook een kerk bouwen, maar ze wist niet waar. Eindelijk vroeg ze aan haar veehoeder om raad. Waar ze 's morgens het onschuldige vee zou zien, daar moest ze de kerk bouwen. Zoo is het gegaan en het oord heeft den naam Nije Mirdum gekregen. (Waringa, Tusschen Vlie en Lauwers, Leeuwarder Courant van 21 Sept. 1929).

Dronrijp. Waar Dronrijp ligt, lagen al lang huizen tusschen moeras en riet, voordat er een kerk stond. De boeren konden het over de plek voor den kerkbouw niet eens worden. Eindelijk besloten zij twee ossen aaneengekoppeld gedurende de nacht te laten loopen. Waar die 's morgens zouden worden gevonden, zou de kerk komen te staan. De ossen werden gevonden midden in een „reidpoel”. Aan die sage is hier ook nog een uitleg van den naam der plaats vastgeknoopt. Doordat het gerijpt had, waren de sporen der ossen makkelijk te volgen en door het dreunen van den grond hoorde men waar ze precies stonden. Naar die „rijp” en dat „dreunen” werd het dorp Dronrijp genoemd (Van Lennep en Ter Gouw, Het boek der opschriften, 1869).

Bedum. Eens bij een hevige herfststorm zwollen de waten onrustbarend aan en begon het er dreigend voor de bewoners uit te zien. Toen beloofde Vrouwe Schultinga een kerk te zullen stichten, indien het gevaar zou worden afgewend. Zij zou twee ossen het land insturen en, waar die rustende gevonden werden, de kerk bouwen. Zoo werd gedaan, de storm is verlopen en het water teruggegaan. De ossen werden des morgens gevonden rustende op den tegenwoordigen kerkheuvel. Daarop werden dan ook kerk en toren opgetrokken. De ossenhuiden werden op den bodem uitgespreid en als fundament voor den toren gebruikt (Ant. van Dijk, Het kerkje te Bedum, Eigen Volk 1930).

Klooster te Aduard. Niet lang na Ludgers prediking besloten eenige voorname families, waaronder de Gayckinga's, tot stichting van een klooster, maar over de plaats waren zij het oneens. Het oude stamhuis der Gayckinga's lag tusschen Aduard en Dokzwerd aan de Gayckingadijk; daar wilden zij het bouwen. Anderen vonden de zandige hoogte van Noord- en Zuidhorn beter geschikt. Toen men het niet eens kon wor-

den, liet men het lot beslissen. Twee witte ossen werden aaneengekoppeld en zoo liet men ze loopen. Waar ze den volgenden morgen zouden rusten, daar zou het klooster gebouwd worden. Ze werden gevonden op een groene hoogte temidden van moeras en riet (Huizenga-Onnekes, De stichting van het klooster te Aduard, Eigen Volk 1932).

E d a m. Voor de zoogenaamde „bullekerk” te Edam gebouwd was, had er een hevige twist gewoed tusschen de Regenten over de plaats, waar de kerk zou komen te staan. De een wilde ze hier, de ander daar gebouwd hebben. Ten slotte besloot men, dat een stier naar het midden van de stad gebracht zou worden. Men zou hem laten loopen en, waar hij zou gaan liggen, daar zou de kerk worden gebouwd. Het dier liep buiten de plaats en ging rusten in een groene weide, waar nadien de kerk ook werkelijk werd opgetrokken. (Soeteboom, De historie van Waterland, 1660).

Sagen uit Oost-Friesland.

I m s u m. Eens wilden de bewoners van Weddewarden en Dingen, die van oudsher één gemeente vormden, een eigen kerk hebben, maar aangezien ieder ze in het eigen dorp wilde plaatsen, kwam men niet verder. Ten slotte werd afgesproken, dat elk der beide dorpen een os zou leveren. Die zou men midden tusschen de dorpen samenbinden en dan los laten loopen. Waar ze zich het eerst zouden neerleggen, daar zou de kerk komen te staan. Beide partijen voerden haar os zoo goed ze konden. Maar den dag voor de beslissing lieten zij ze honger lijden. Toen de dieren aan elkaar gebonden waren, begonnen zij elkaar te bijten en te rukken, en verschrikt door het geschreeuw der menigte liepen ze tot dicht bij de Weser in een moeras, waar ze niet verder konden. Daarop kwamen beide partijen tot overeenstemming en bouwden op den aangewezen plek hun kerk, die derhalve den naam „Im Sumb” of Imsum heeft gekregen (Lübing, Friesische Sagen von Texel bis Sylt, 1928).

B l e x e n. De kerk te Blexen aan de Weser zou eerst „auf dem Rading, einem Platz zwischen dem Olhamm und der Blexer Mühle” worden gebouwd, maar wat overdag werd opgetrokken, zonk 's nachts weer weg. Toen besloot men twee ossen aaneen te koppelen en 's avonds te laten loopen. Waar men ze den volgenden dag zou vinden, daar zou de kerk komen te staan. Men

vond de ossen boven op den dijk en begon daar nu te bouwen. Maar ook hier wilde het werk niet vlotten, Zoodra de muren eenige voeten hoog waren, stortten ze weer in. Toen voeren de bewoners van Blexen over de Weser naar Bremerlehe, kochten daar een kind en metselden dat in in het fundament van het gebouw. Sedertdien hield het stand en kon zonder verdere stoornissen ten einde worden gebracht. Reeds hadden zij een aanzienlijk gedeelte voltooid, toen de heilige Hippolyt langs kwam getrokken en de vloek van den hemel inriep over de bewoners van Bremerlehe, omdat zij een onschuldig kind hadden geofferd. Aangezien de bewoners van Blexen echter vreesden, dat door die vloek ook hun kerkbouw gestoord zou kunnen worden, metselden zij ook den heilige in in de muur van de kerk met het gezicht naar Bremerlehe. Zij lieten hem slechts twee openingen, één aan het hoofdeinde in de richting van Bremerlehe, de andere aan het voeteneinde in verbinding met de kerk, zoodat hij de godsdienstoefeningen mede kon aanhooren. Door de opening aan het hoofdeinde brachten dagelijks twee duiven den heilige voedsel. Telkens als de gevangene door het gat in de muur over de Weser Bremerlehe zag liggen, riep hij uit:

„O weh, o weh, Du sündig Leh!

Wenn ik di seh, deit mi dat Hart im Liw weh!”

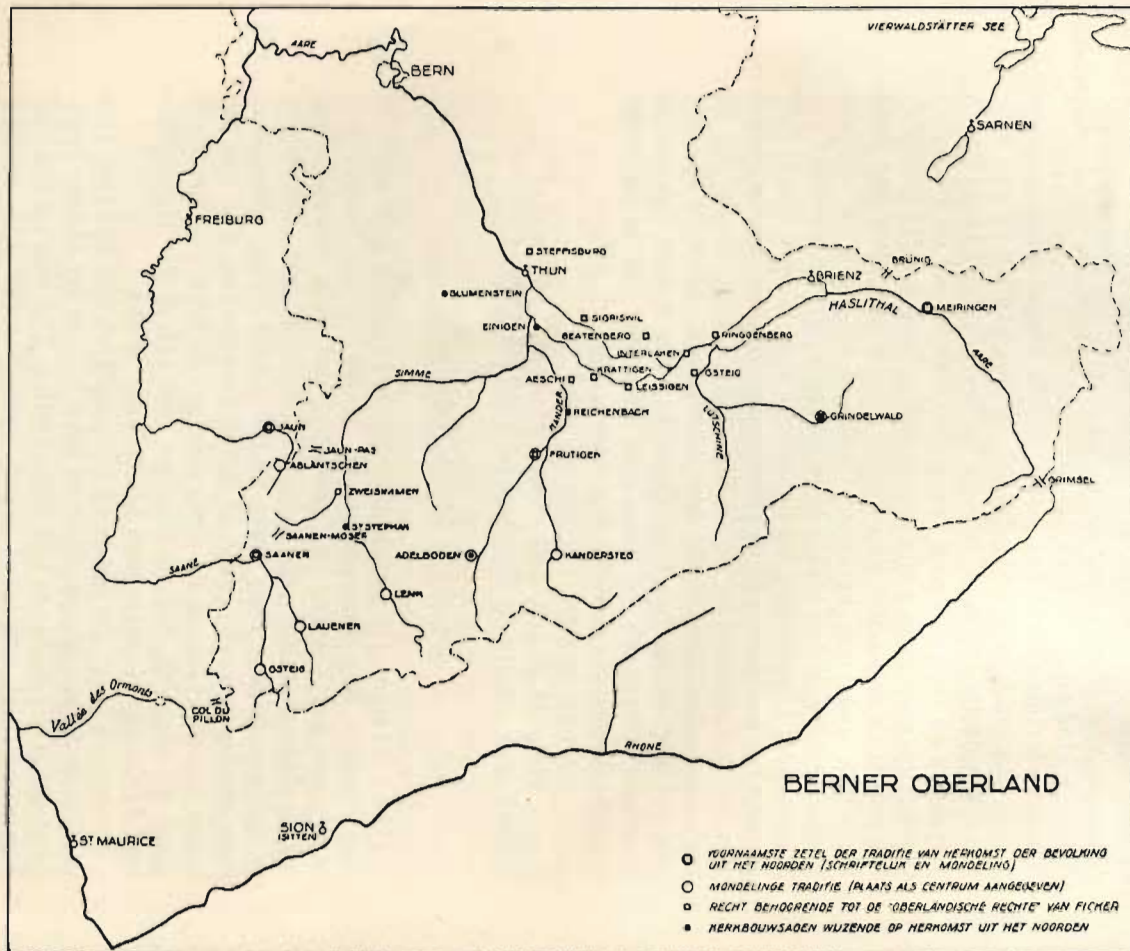
Niet lang daarna is Bremerlehe afgebrand. (ibid.)

Sagen uit Sleeswijk-Holstein.

B r e c k l u m. Op hooge marschgrond hadden drie adellijke jonkvrouwen hun woonplaats. Zij wilden op een hoogte wat meer naar het Zuiden, de Steenbarg, een kerk bouwen. Wat echter den eenen dag was opgetrokken, bleek den anderen dag te zijn verdwenen. Toen lieten zij een wagen laden, spanden er twee zoogende koeien voor en lieten deze loopen. Die zijn ten slotte blijven staan op de plek, waar nu de kerk van Brecklum staat. (Müllenhoff, Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lauenburg, 1845.)

S c h w e s i n g. (in het ambt Husum). Ook hier zijn twee jonge stieren aaneengekoppeld en de kerk is daar ter plaatse opgericht, waar die rustende zijn aangetroffen. Dat was op een zeer moerassige plek, die eerst moest worden opgehoogd, voordat men met bouwen kon beginnen. (ibid.)

S t i n t e n b u r g (Stintebüll? volgens Müllenhoff). Hier is

de kerk gebouwd op de plek, waar men de beide ossen vond, die men des avonds onder het juk had gebracht en vervolgens los had laten loopen (ibid.)

H a d d e b y. Voor de kerk van Haddeby luidt de sage geheel overeenkomstig aan die van Stintenburg (ibid.).

H e m m e i n D i t h m a r s c h e n. Twee koeien hebben in het moeras de plaats voor de kerk aangewezen (ibid.).

S o n d e r b u r g a u f A l s e n. Er bestond lang oneenigheid over, waar men deze burcht zou grondvesten. Toen de keuze op een plaats bij het dorp Broe was gevallen en men met bouwen een aanvang had gemaakt, werd des nachts alles vernield, wat men des daags had opgetrokken. Daarop heeft men een zwarte stier laten loopen, dien men een balk aan den nek had gebonden. Men vond het dier aan de Sund, waar nu het slot staat. In andere lezingen van de sage der Sonderburg wordt gesproken van twee stieren met toegebonden oogen. Ook wordt verteld, dat de ossen, die het bouw materiaal aanvoerden, niet te beteugelen waren geweest en met alle geweld naar de Alsinger Sund hadden willen gaan. (ibid.).

W i t z w o r t. Hier heeft men een zwarte en een witte os samengekoppeld en de kerk daar gebouwd, waar zij 's nachts zijn blijven rusten. (G. F. Meyer, Schleswig-Holsteiner Sagen, 1929).

K i s d o r f. Ook hier is de bouwplaats voor de kerk door twee ossen aangewezen (ibid.).

Sagen uit het Berner Oberland (bijlage I).

S a n k t S t e p h a n. De bewoners van St. Stephan wilden eerst een kerk bouwen op een plek, waar nu de muren van een steenen gebouw te zien zijn (das steinig Hus). Maar iedere nacht werd vernield, hetgeen men overdag had opgetrokken. Daarop werden de werktuigen voor den bouw onder gebed een paar ossen opgeladen, die men onder het juk had gespannen. De gewijde dieren staken de rivier over en op de plaats, waar zij bleven staan, werd de kerk voltooid. (Gebr. Grimm, Deutsche Sagen).

R e i c h e n b a c h. De kerk van Reichenbach is in het laagste gedeelte van het dal gebouwd in plaats van op een hoogte. Nadat de bewoners zich van Aeschi, waar zij eerst ter kerke gingen, hadden los gemaakt en besloten hadden een eigen kerk te bouwen, was het aanvankelijk ook de bedoeling geweest

die op een hoogte, Scharüte genaamd, te doen verrijzen. Toen echter de muren den omtrek van de kerk al toonden, werd des nachts het werk vernield. Dat herhaalde zich tot drie maal toe, zonder dat men de wijze, waarop dat gebeurde, gewaar kon worden. Daaruit maakte men op, dat de kerk niet op de juiste plaats stond. Toen koppelde men twee stieren aaneen en liet ze des nachts los loopen. Men vond ze in een elzenbosch naast de Reichenbach liggen, waar dan de kerk ook werkelijk is opgericht. (Henne-Am Rhyn, Die deutsche Volkssage, 1879).

Blumenstein. De kerk van Blumenstein heet op dezelfde wijze door het stilstaan van ossen te zijn aangewezen. (Kohlrusch, Schweizerisches Sagenbuch, 1854).

Einigen. Het kerkje van Einigen was aan den heiligen Michaël gewijd. Hier werd, hetgeen overdag voor de fundamente was gegraven, des nachts weer dicht geworpen en geëffend. Ook hier werd de hulp van ossen ingeroepen. Alleen heeft de heilige Michaël, de aanwijzing der stilstaande ossen versmadend, de plek voor den kerkbouw zelf aangegeven (ibid.).

Grindelwald. Door een span ossen is de bouwplaats voor de kerk aangegeven. Men liet deze ossen los loopen en, waar ze zouden stil staan, wilde men met den bouw een aanvang maken. Zij bleven staan op een zeer moerassige plek vol padden en salamanders. Aan de deursloten en grendels van de oude kerk, die tot 1793 bestond, waren mooi bewerkte salamanders aangebracht als herinnering aan dat moeras (Wyss, Reise in das Berner Oberland, 1816; door Vernaleken in zijn „Alpensagen” van 1858 op grond van een vergissing ten onrechte voor Gsteig bij Interlaken medegedeeld).

II. ONEENIGHEID AAN HET BEGIN VAN DEN KERKBOW.

Nu wij de verschillende vormen hebben leeren kennen, waarin de sage in de diverse gebieden voorkomt, kunnen wij onze aandacht aan den bijzonderen inhoud ervan wijden. Zoover de sagen volledig zijn medegedeeld, staat aan het begin zonder uitzondering een oneenigheid of onzekerheid betreffende de plaats, waar de kerk moest worden gebouwd. Dat deelt ze met vele andere, soortgelijke kerkbouwsagen, ook wanneer de oplossing der moeilijkheden op een andere wijze wordt bereikt. Nu eens kunnen de bewoners van twee naburige dorpen, die tezamen een kerk willen bouwen, niet tot overeenstemming

komen, waar die geplaatst moet worden. Dan weer hebben de bewoners van een en hetzelfde dorp het plan om een kerk te bouwen, maar kunnen onderling niet tot overeenstemming komen of weten niet, welke plek te kiezen. Ook dat laatste „niet weten” kan men als een oneenigheid beschouwen, aangezien zij het daarbij met zich zelf niet eens zijn.

Vaak wordt de oneenigheid ook geschilderd als een met de hoogere machten of de godheid zelve. Men wil op een bepaald punt bouwen, alles is in gereedheid gebracht en met het werk reeds een aanvang gemaakt, dan wordt hetgeen begonnen is, op geheimzinnige wijze weer vernield. Wat gegraven is, wordt vereffend, wat aan muren al is opgetrokken, wordt omvergehaald of verdwijnt. Meestal wordt dit in een soort stereotype formule gebracht, luidende: Wat des daags was opgetrokken werd des nachts weer afgebroken. Gewoonlijk herhaalde zich dat tot drie maal toe. Zodoende kwam men tot het inzicht, dat niet de juiste plaats was gekozen, waarop men naar een teeken zocht, waar dan wel moest worden gebouwd.

Het is duidelijk, dat deze steeds gelijklopende aanvang een algemeene beteekenis moet bezitten, waaraan meer dan een plaatselijk karakter toekomt. Bij de stichting van het gebouw, dat het middelpunt der locale gemeenschap niet alleen symboliseerde, maar ook praktisch vormde, stuit men op de oneenigheid zij het der menschen onderling, zij het van de menschen met de hoogere machten. Die oneenigheid kan echter ook weer als paradoxale noodzaak voor iedere eenheid worden beschouwd. Als zoodanig is zij voelbaar in den strijd van het geheele leven. Het was zeker een der belangrijkste, zoo niet de belangrijkste taak, die aan ieder religieus systeem steeds weer gesteld werd, om de verdeeldheid te overwinnen en wegen te vinden en te vormen, waarop nieuwe gemeenschappelijke zin in 's werelds verdeeldheid kon worden gebracht. Aangezien een dergelijk doel verre boven de gewone menselijke oogmerken uitging, is het duidelijk, dat eerst door het volgen van zulke wegen ook weer de harmonie met de hoogere machten kon worden verkregen, welke in de menselijke voorstelling de eenheid vertegenwoordigen. Reeds daarom is het dus van dieper beteekenis, dat aan den aanvang van talloze kerkbouwsagen steeds weer een oneenigheid wordt gevonden.

Wenden wij ons nu tot de plaatselijke beteekenis der oneenigheid. De oorsprong ervan kan van zeer verschillende aard zijn

geweest. Soms is er sprake van dorpsrivaliteit. Twee dorpjes, die dicht bijeen liggen, besluiten samen een kerk te bouwen. Er ontstaat dan verschil van meening over de plaats van de kerk, omdat ieder aan zijn eigen dorp de voorkeur wil geven. Hier wordt dit verteld voor de kerk van Imsum, die gebouwd zou zijn door de bewoners van Dingen en Weddewarden. Daarom liet men de ossen, die de bouwplaats moesten aanwijzen, in het midden tusschen die dorpjes los. Een soortgelijke sage wordt verteld voor de dorpjes Erschmatt en Bratsch in het Walliser Rhonedal. Ook hier kon geen overeenstemming over de plaats van de kerk bereikt worden. Om die reden kwam men overeen een paard met kalk te beladen en het los te laten loopen. Daar waar het zou blijven staan, zou men de kerk optrekken. Een paard, dat de streek niet kende, werd er voor uitgekozen. Zonder geleide droeg het zijn last naar de plek, waar de kerk nu staat. Daar bleef het staan en hinnikte drie maal met de kop in de richting van de opkomende zon.

Dat zulk een onderlinge rivaliteit meer dan eens een rol heeft gespeeld, is buiten kijf. In verband daarmee is ook de sage over den bouw van de kerk te Saanen in het Berner Oberland van interesse. Saanen ligt een half uur van Gstaad verwijderd; beide dorpen behooren tot de gelijknamige gemeente en het gelijknamige district Saanen. Tusschen beide plaatsjes heeft altijd een zekere naijver bestaan, hetgeen in de overlevering betreffende den kerkbouw duidelijk tot uiting komt. Deze zegt, dat, toen de oude kerk te klein was geworden en er een nieuwe moest worden gebouwd, er vele stemmen zijn opgegaan om de kerk niet meer te Saanen, maar op de Riedhubel bij Gstaad te plaatsen, een punt, dat voor het geheele landschap meer in het midden en daarom gunstiger zou zijn gelegen. Reeds was het hout voor den bouw daar opgeslagen en in gereedheid gebracht, toen het op een nacht door de Saaners is weggehaald en naar Saanen is overgebracht, waarbij men de hoeven der paarden en de wagenwielen met doeken had omwonden om den aanslag zoo stil en geruischloos mogelijk te kunnen uitvoeren. Daarna heeft men toen de kerk toch op de oude plaats op den Sankt Moritzenbühl in Saanen opgetrokken.

Een bijzondere aanleiding tot moeilijkheden heeft waarschijnlijk in vele gevallen de verspreide bewoning gegeven, een factor, die van des te meer belang moet zijn geweest, naar mate men verder in het verleden teruggaat. Nemen wij als voorbeeld

Sankt Stephan in het Ober Simmenthal. De kerk dezer gemeente is niet opgericht ten behoeve van een enkel dorp, maar voor een groot aantal verspreide woonsteden en kleine huizengroepen. Deze huizengroepen, Bäuerten genaamd, kunnen hoogstens op den naam gehucht of buurt aanspraak maken. Die bij de kerk is geenszins belangrijker dan de anderen en zal dat ook vroeger niet geweest zijn; eerder heeft misschien de aanwezigheid van de kerk nog tot den bouw van eenige nieuwe woningen in haar nabijheid aanleiding gegeven. Zulk een verspreide bewoning moet vanwege het daardoor veroorzaakte verschil in belangen als een van de voornaamste praktische oorzaken voor oneenigheid bij den bouw van de kerk worden beschouwd.

In Sankt Stephan kwam daar nog bij, dat het woongebied der gemeente in tweeën werd gedeeld door de Simme. Daar de gelegenheid om de rivier over te steken zeer beperkt was, kan men begrijpen, van hoeveel belang het dus alreeds voor de bewoners moet zijn geweest, of de kerk op de linker- dan wel aan de rechterzijde van het dal kwam te staan. Daarmee in verband moet de bijzondere mededeeling der sage worden gebracht, dat de ossen, nadat men ze los had gelaten, de rivier zijn overgestoken.

Bij de Friesche dorpen Nijland en Nije Mirdum heeft, zooals uit de toevoeging „nij” = nieuw in de namen blijkt, de sage betrekking op nieuw gewonnen gebied. Trouwens Nijland wordt genoemd als eerste dorp, dat op den bodem der voormalige Middellzee verrees. Zulk een ontginning van woeste grond of een inpoldering zal in de meeste gevallen van het aangrenzende gebied zijn uitgegaan, vanwaar vooral de jongeren de nieuwe gronden zullen hebben betrokken. Aanvankelijk zullen de bewoners van het „nijland” in het oude gebied ter kerke zijn gegaan, totdat hun aantal en bezit groot genoeg was geworden en er behoefte ontstond aan een eigen kerk. Juist in zoo'n geval, waar er geen door de traditie aangewezen punt van samenkomst bestond, zooals in de moederdorpen, zal het vaak de grootste moeite hebben gekost, om betreffende de plaats voor de kerkbouw tot overeenstemming te geraken.

Nije Mirdum (Friesch Mardum) moet, dat zegt de naam, op deze wijze als een kolonie van Oude Mirdum zijn gevormd. Voor de kerk van Nije Mirdum moest dan ook de aanwijzing van het lot worden gezocht. Beide plaatsjes verschijnen hier als zusters, want woonsteden zijn vanwege hun moederlijk omvattend

karakter steeds met vrouwen vergeleken. Op een overeenkomstige vergelijking berust het, wanneer van „zustersteden” en van de „stedemaagd” wordt gesproken. In de sage van Nije Mirdum zijn met de oude en jonge Martsen dus de beide plaatsjes Mardum bedoeld, waarbij de naam der zusters uit de plaatsnaam is gevormd.

De uiteenlopende plaatselijke belangen schijnen nu wel in vele gevallen de oneenigheid op bevredigende wijze te verklaren, maar deze uitleg kan toch lang niet altijd voldoen. Vaak zal een belangrijker grond voor oneenigheid moeten worden aangeomen, een, die weliswaar nooit direct genoemd wordt, maar voor het bestaan waarvan de sage zelf toch allerlei aanwijzingen geeft. De tijd der bekeering moet er een van groote oneenigheid zijn geweest, want de invoer van nieuwe religieuze vormen kon in vele gevallen niet dan na heftigen tegenstand worden bereikt. Wanneer wij de groote standvastigheid zien, waarmede oude, niet-christelijke gebruiken tot in den tegenwoordigen tijd zijn blijven voortbestaan, dan kan men er zich een voorstelling van vormen, hoeveel moeite die ommekeer heeft gekost en hoe hardnekkig op vele plaatsen aan het oude werd vastgehouden. Er kan moeilijk aan worden getwijfeld, dat de oneenigheid, waarvan aan het begin der talrijke kerkbouwsagen sprake is, in hoofdzaak de strijd was, welke tusschen de jonge, overwinnende christelijke leer en de oudere opvattingen heeft bestaan. Deze oneenigheid was ook met het feit der bekeering niet afgeloopen. Het heeft eeuwen geduurd, voordat de Kerk alle oudere gewoonten en opvattingen, die het wilde omvormen, ook werkelijk had verwerkt. Het gevolg van die oneenigheid is in vele gevallen een compromis geweest en zoo vinden we dan ook de gebruiken, opvattingen en legenden uit den aanvangstijd der christelijke leer doorspekt met elementen, die geenszins christelijk kunnen worden genoemd.

Daarbij hoeft het ons niet te verwonderen, dat juist over de plaats voor den kerkbouw dikwijls een hevige strijd is ontbrand. Het is een overoude gewoonte geweest, die plaatselijk nog lang heeft voortbestaan en waarover talrijke berichten tot ons zijn gekomen, dat de weerbare mannen van een bepaald gebied op een zeker punt zijn bijeengekomen voor de rechtspraak. Bespreking der openbare aangelegenheden en verrichting van religieuze handelingen zullen oorspronkelijk daarmede gepaard zijn gegaan. Zooals zulk een gebied later zijn kerk

bezat, had het oorspronkelijk een eerbiedwaardig, door de traditie geheiligd punt van samenkomst, waaraan een zelfde praktische en symbolische beteekenis als middelpunt der gemeenschap toekwam als later aan de kerk. Nu verschijnt er een nieuwe leer, die vele der oude meeningen en gewoonten verwerpt, maar evenzeer aan een punt van samenkomst behoefte heeft. Het is duidelijk, dat de uiteenzetting tusschen oud en nieuw in vele gevallen in den strijd om die plek van bijeenkomst haar hoogtepunt moest bereiken en met de beslechting daarvan haar voorloopig einde vond. Wat moest er in zoo'n geval geschieden? Moest het oude, traditioneele punt van samenkomst worden verlaten en een nieuw centrum worden gekozen, of moest dit oude middelpunt juist in eere worden gehouden, moest de bezetting ervan als blijk der zegepraal verschijnen en er een nieuwe, christelijke vorm aan worden gegeven? Ziedaar een strijdvraag, die steeds weer zal zijn ontbrand en die in het algemeen tot twee tegengestelde oplossingen zal hebben geleid. Of wel het oude werd verworpen en men koos een geheel nieuwe plaats uit, of de oude plaats werd in eere gehouden, maar bijvoorbeeld door den bouw van een kerk of kapel gekerstend. Wij behoeven ons daarbij geenszins voor te stellen, dat zij, die de nieuwe christelijke leer aanvaardden, nu steeds bijzonder bereid waren om een nieuw punt als middelpunt der christelijke gemeenschap te kiezen, waarentegen de anderen aan de oude plek vasthielden. Het zal vaak juist zóó zijn gegaan, dat bij de aanhangers der nieuwe richting zelf een scheuring voelbaar was en velen wel geneigd waren naar de nieuwe leer te luisteren, maar die wilden hooren op de plaats, waar ook hun vaders steeds bijeen waren gekomen.

De indruk, welke men krijgt, is die, dat van een verwerpen van de bestaande punten van vereering of samenkomst slechts in een minderheid van gevallen sprake is geweest. Veel vaker moet het zijn voorgekomen, dat de christelijke centra voorchristelijke centra hebben opgevolgd en dat ook de kerken op oude punten van samenkomst zijn opgetrokken. Een interessant bericht daarover bevat bijvoorbeeld het geschiedverhaal, dat aan het Gutalagh, het oude rechtsboek van het eiland Gothland, is toegevoegd. Wij vernemen daaruit, dat de eerste christelijke kerk door de heidensche bewoners van het eiland in brand werd gestoken, doch dat daarna op een oude, geheiligde plaats van heidensche eeredienst een nieuwe kerk werd opge-

trokken en daarmee als het ware onder bescherming van die plek werd gesteld.

Interessant is, wat in dit opzicht uit de kerkbouwsage van Alfriston in Sussex kan worden afgeleid. Daar is de bouwplaats ook door ossen aangewezen, doch op eenigzins andere manier dan in de sagen, die wij tot dusver hebben besproken. Oorspronkelijk, zoo luidt hier het verhaal, zou de kerk gebouwd worden op een veld gelegen aan de Westzijde van de stad, bekend onder den naam Savyne Croft. Elke nacht werden echter de steenen, die overdag waren opgetrokken, door bovennatuurlijke werking over de huizen heen geslingerd in een veld genaamd „The Tye”, waar de kerk nu staat. Een wijs man bemerkte, dat daar vier ossen lagen te slapen in de vorm van een kruis. Dit was de aanleiding, waarom men de kerk in kruisvormige gedaante heeft opgetrokken (G .L. Gomme, *Some traditions and superstitions connected with buildings*, The Antiquary, Vol. III, 1881).

De voornaamste aanwijzing omtrent hetgeen zich hier bij de stichting der kerk heeft afgespeeld, wordt verschaft door de naam van de bouwplaats. Waarschijnlijk is „The Tye” af te leiden van „tie”, een naam voor openbare plaatsen van bijeenkomst in Neder-Saksen (Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsaltertüher*, 2e dr., 1854). In Sussex, volgens zijn naam een oud Saksen-land, zou deze benaming door de oude Angel-Saksische bevolking kunnen zijn ingevoerd. Is deze veronderstelling juist, dan zou uit de sage het volgende te lezen zijn. Men wilde eerst de kerk op een andere plek bouwen dan „The Tye”, het punt, waar de bevolking vroeger bijeengekomen was. Dat stuitte echter op een zoodanig verzet, dat besloten werd de kerk toch maar op de oude plaats der volksbijeenkomst op te trekken. Het is niet ondenkbaar, dat in zulke gevallen het aangevangen werk inderdaad meer dan eens door de tegenpartij is omvergehaald of verbrand. Wat zich in werkelijkheid heeft afgespeeld, dat zegt de sage alleen, wanneer van dorpsrivaliteit sprake was. In de andere gevallen wordt van „hoogere” machten gewag gemaakt.

III. HOE MEN TOT OPLOSSING EN OVEREENSTEMMING IS GEKOMEN.
DE ROL DER DIEREN ALS AANWIJZERS VAN DEN
KERKBOWPLAATS.

Hoe heeft men nu uit deze oneenigheid den uitweg gevonden? Dat is op verschillende manieren gebeurd, maar volgens deze sagen, doordat men des avonds twee aaneengekoppelde ossen, stieren of koeien los heeft laten loopen en die plaats, waar ze des morgens liggend of rustend werden aangetroffen, als de juiste plek voor den kerkbouw heeft beschouwd. Men heeft dus als het ware door deze handeling een godsoordeel willen inroepen, een aanwijzing van hoogere machten willen ontvangen. Dat blijkt ook heel duidelijk uit een sage als die van Nijland, waar tegen de ossen gezegd wordt: „Gaat in Gods naam” en uit de sage van Sankt Stephan, waar onder gebed de werktuigen voor den kerkbouw een span ossen werden opgeladen.

Het inroepen van zulk een oordeel is ten allen tijde in gebruik geweest en heeft op verschillende manieren plaats gevonden, zij het dat men een orakel heeft geraadpleegd, zij het dat men met behulp van geworpen staafjes het lot heeft uitgevorsch, zij het dat men gedobbeld heeft, kaarten heeft gelegd of munten geworpen. De laatste, tegenwoordig nog geliefde gebruiken hebben een banale beteekenis gekregen. Eens echter is aan zulke raadplegingen een plechtige, sacrale beteekenis gehecht, waarbij men het oordeel met eerbied inwon en er met eerbied gevolg aan gaf. Alleen dan kan men aan het gebruik een innerlijke waarde niet ontzeggen in gevallen, waar het menschelijke oordeel te kort schiet, wanneer het met volledige overgave wordt gevolgd en niet als een dobbelspel wordt bedreven.

Wat moet namelijk een mensch doen om tot een beslissing te komen, wanneer hij na alle momenten zorgvuldig te hebben afgewogen niet in staat is aan een bepaalde richting de voorkeur te geven? Hij kan dan een innerlijke stem of gezicht, een droom volgen, die hem de richting aangeeft. Hij kan ook zulk een innerlijke stem, een gezicht of een droom van een andere, ontvankelijker natuur verlangen, zooals dat bij de orakels en met behulp van priesters of medicijnmannen gebeurde. Hij kan ten slotte op de scherpere zintuigen, op het instinct van dieren vertrouwen, zooals de Romeinsche auguren, die uit de vogelvlucht voorspellingen deden. Voor de nieuwere psychologische richtingen zijn deze menschelijke verrichtingen niet vreemd. In de

Analytische Psychologie van Jung wordt bijvoorbeeld aan de onderbewuste voorbereiding der levensprocessen, aan de wegwijzende, voorspellende en „vorahnende” functie der menschelijke psyche groote waarde gehecht. Ook bij de kerkbouwsagen zijn er zulke, waarin de bouw op dergelijke aanwijzingen door „goddelijke” stemmen of gezichten berust.

In de hier besproken sagen wordt de hulp van dieren ingeroepen. Dat is geenszins bevreemdend, want al vroeg moeten de menschen hebben opgemerkt, dat dieren bepaalde waarnemingen veel vroeger en scherper doen dan zichzelf, dat ze weersveranderingen vroeger merken, dat ze natuurrampen en andere ongelukken eerder voelen aankomen, dat ze soms de inborst en vijandelijke of vriendelijke bedoelingen van vreemden beter verstaan, dat ze een buitengewone richtings- en oriënteringszin hebben. Het is te begrijpen, dat de fabelachtige richtingszin van vogels en hun ongeloofelijk scherpe waarneming in het bijzonder zijn opgevallen. Daarop moge dan ook aanvankelijk, althans ten deele, de kunst der vogelwaarneming en voorspelling uit de vogelvlucht hebben berust, hoewel zulke kunsten ons gewoonlijk slechts in hun verstarde, schematische vorm verschijnen.

Deze waarnemingszin der vogels heeft men zich al vroeg ten nutte gemaakt, want het heet reeds in de Bijbelsche zondvloedsage (Gen. 8, 6—12), dat Noach een raaf en vervolgens een duif uitgezonden heeft om uit te vorschen, of „de wateren van boven de aarde verdroogd waren”. Ook de Babylonische zondvloedsage spreekt van de uitzending dezer vogels, maar noemt bovendien nog de zwaluw. Curtius (IV, 7) vertelt, dat raven Alexander den Grooten de weg hebben gewezen door Aziatische woestijnen, en van de Boeötiers wordt gezegd, dat zij, door de Thraciërs verdreven en op zoek naar nieuwe woonsteden, op aanwijzing der godheid raven hebben gevolgd. Duiven moeten in Egypte al neer vroeg voor het overbrengen van berichten zijn gebezigd. In het jaar 444 voor Chr. liet Taurosthenes van Aegina zijn zegepraal in de Olympische spelen door middel van een duif aan zijn vader weten. Uit het Noorden bezitten wij weliswaar niet zulke vroege berichten over het houden van duiven en hun gebruik, maar stellig zal men de bijzondere gave van waarneming der duiven hebben gekend.

Daarom is het dan ook niet te verwonderen, dat men in de kerkgebouwsagen meer dan eens naar de vlucht van vogels heeft

geluisterd, en wel in de meeste gevallen van die vogels, welke juist zijn genoemd, raaf en duif. Wanneer kraaien worden genoemd, zooals ook wel gebeurt, dan is dat waarschijnlijk een latere verbastering. Van de kerk te Rabenkirchen liep volgens Müllenhoff volgende sage. Eens wilde men bij Kappelen in Angeln een kerk bouwen. Het geld was bijeen, maar over de plaats voor de kerk kon men het niet eens worden. Toen zond men twee monniken uit om de plek te zoeken, maar aangezien die ook niet wisten, welk punt te kiezen, baden zij innig tot de Maagd Maria om een teeken, dat zij niet zouden dolen. Terstond vloog een paar raven over hun hoofden en liet zich weldra neer op een plek, waar vervolgens de kerk werd opgetrokken. Toen de bouw voltooid was, kwamen de raven terug, streken aan de Westzijde van de kerk neer en veranderden in steen. Zoo zijn ze nog heden ten dage te zien. De kerk en de gemeente heet daarnaar Rabenkirchen. De juiste plaats voor de nieuwe domkerk van Glogau is daarentegen door een duif aangewezen, die men voor dat doel had laten vliegen. In de „Schlesische Sagen” van Kühnau (1910—13) wordt dit verhaal medegedeeld.

In de sage, waarvan we zijn uitgegaan, is nu de hulp van runderen ingeroepen en men vraagt zich af, waarom juist runderen, wier speur- en waarnemingszin niet het allerhoogst kan worden aangeslagen. Gaan we na, welke viervoeters soortgelijke diensten hebben bewezen, dan worden nog paarden en ezels genoemd. Ook geiten, schapen en zelfs varkens spelen een zekere rol, doch meer doordat ze klokken opgraven of heiligenbeelden ontdekken. Het aantal sagen, waarin runderen worden genoemd, is verre in de meerderheid. Men ontkomt dan ook niet aan den indruk, dat deze sage speciaal eigen was aan menschen, voor wie de veeteelt en in het bijzonder het houden van runderen het voornaamste middel van bestaan vormde. Daarbij is het inderdaad eigenlijk zoo, dat niet de mensch aan het vee zijn woonplaats voorschrijft, maar veeleer omgekeerd het vee aan den mensch. Daar, waar de runderen hun weideplaatsen vinden, daarheen moet de veeboer ze volgen.

Wanneer we aan een land als het Berner Oberland denken, dat eigenlijk alleen op grond van de veeteelt bewoond kon worden, waar de landbouwproducten altijd een zeer ondergeschikte rol hebben gespeeld en de duurzame kaas in den winter een hoofdbestanddeel van het voedsel moest vormen, dan begrijpen we best, waarom het rund de aanwijzer der woonplaatsen

was bij uitnemendheid. Inderdaad zijn eigenlijk door de runderen deze dalen geopend en bewoonbaar gemaakt, waaraan hoogstens geit en schaaap als nog minder „anspruchsvolle” dieren vooraf zijn gegaan. In verband hiermee is het dan ook interessant te hooren, wat de sage over de stichting van Adelboden bericht. Het heet, dat dit gedeelte van het dal door een herder is gevonden, die zijn verdwaalde geit volgde. Hij ontdekte het dier eindelijk op het Bödeli (het vlakste gedeelte van het dal bij het tegenwoordige plaatsje) in een mooie streek, waar een heldere bron vloeide.

In zekeren zin weerspiegelt deze kerkbouwsage dus een belangrijk element uit het leven der veeboeren, namelijk de noodzakelijkheid om het vee naar de weide-plaatsen te volgen, iets wat vroeger natuurlijk van nog veel grooter beteekenis is geweest dan tegenwoordig. Toch ziet men dit volgen ook nu nog in de Alpendalen heel duidelijk, want de boer moet in het voorjaar in etappes met zijn vee de berg op gaan om in het najaar op dezelfde wijze weer te dalen. Het heele leven van deze menschen luistert dus eigenlijk naar de beweging van het vee en dus ook de keuze van de plaats hunner woonsteden en ten slotte ook die hunner kerk. In de lage landen van Friesland en Sleeswijk-Holstein, waar veeteelt eveneens steeds een belangrijk middel van bestaan heeft gevormd, zal het stellig niet anders zijn geweest.

De sagen vertellen nu meestal, dat men twee aaneengekoppelde runderen heeft laten loopen. Slechts te Edam zou daarvoor één stier zijn gebezigd. Daar echter voor Nijland en Reichenbach naast de volledige sage varianten voorkomen, waarin van één dier sprake is, blijkt dat men met een afslijtingsproces heeft te maken. Vele sagen verliezen in den loop des tijds bij het oververtellen enkele of meer hunnner eigenaardigheden, vooral wanneer bepaalde trekken niet meer goed werden begrepen. Eerst door de samenhoorende verhalen onderling te vergelijken en de bijzonderheden tegen elkaar af te wegen, kan men zich een oordeel vormen, hoe de sage aanvankelijk heeft geluid en waar slijtage heeft plaats gevonden. Daarom zal in de sage van Nije Mirdum, waarin van het „onschuldige vee” wordt gesproken, de aanwijzing, naar alle waarschijnlijkheid, oorspronkelijk ook door twee runderen zijn geschied.

Dat men twee dieren laat loopen en niet één, schijnt op het eerste gezicht niet iets bijzonders, vooral aangezien meestal

van ossen wordt gesproken en deze vaak als span hun arbeid moeten verrichten. Bij nader inzien blijkt de zaak echter niet zoo eenvoudig te zijn, immers er wordt eveneens van stieren gesproken en van koeien, in de sage van Schwesing zelfs van jonge stieren en in die van Brecklum van zogende koeien. Die bijzonderheden laten zien, dat hier wel degelijk ook op het instinct der dieren een beroep werd gedaan. Het is duidelijk, dat ossen, die als trek- en werkdieren zijn afgericht en hun natuurlijke geslachtsfunctie verloren hebben, niet meer over het zelfde instinct beschikken als stieren en koeien, die men vrij heeft laten loopen. Vooral zogende dieren hebben met het oog op hun jongen eerder een versterkt instinct en een scherper waarnemingsvermogen. Wanneer men dus speciaal zogende koeien of jonge stieren uitzendt, dan blijkt, dat men een beroep doet op hun bloeiendste levenskracht, waardoor zij het best in staat worden geacht de hun opgedragen taak te vervullen. In overeenstemming daarmee wordt zelfs van de stieren, die de plek voor de Sonderburg op Alsen moesten aanwijzen, verteld, dat hun de oogen werden toegebonden, waardoor ze dus nog meer op hun instinct, hun natuurlijke gaven waren aangewezen. Om dezelfde reden wordt in een andere groep kerkbouwsagen, waarin ossen of stieren een wagen moeten trekken, nadrukkelijk geëischt, dat deze dieren nog nooit onder het juk waren gespannen.

Hieruit kan nu voor de besproken sagen een belangrijke conclusie worden getrokken. Van zogende koeien, die niet onder het juk hooren, van jonge stieren, die niet aan het juk gewend zijn, kan men niet verwachten, dat ze goed samen zullen gaan. Wanneer men ze dus toch samenkoppelt, dan moet dat een bijzondere beteekenis hebben, anders ware het een onzinnige handelwijze. Uit het feit, dat de beide dieren tesamen rustend moesten worden gevonden, blijkt welke bedoeling heeft voorgezet. Zij moesten volbrengen, wat de menschen niet volbrengen konden: hun beider wil en weg moesten zij vereenigen en op één punt tot rust en overeenstemming doen komen. Men heeft dus de oneenigheid der menschen als het ware naar buiten verlegd en daar overbrugd. Wanneer de twee runderen, die niet bijeen hoorden en ieder hun eigen wil hadden, toch tot eenheid van wil waren gekomen om gezamenlijk ergens te rusten, dan accepteerde men deze overeenstemming ook voor de menschen en nam de rustplaats aan als bouwplaats voor de

kerk. Als het ware op symbolische wijze is dus voor de oneenigheid een oplossing gevonden.

Alweer kan de nieuwere psychologie het verstaan daarvan vergemakkelijken, want voor haar is het verschijnsel der „projectie” niet ongewoon, waarbij de mensch psychische gebeurtenissen of toestanden in de buitenwereld legt en ze daar als het ware laat afspelen, terwijl het eigenlijk gaat om een innerlijke afloop. Als voorbeeld, dat makkelijk te verstaan is, kunnen we nog noemen, dat bij sommige volkeren de veeten en ruzies niet door de menschen worden uitgevochten, maar door hun dieren. Zoo lieten bijvoorbeeld de Baliërs hun ruzies uitvechten door hun hanen.

Men zou nu de opmerking kunnen maken, dat in andere sagen slechts van één dier sprake is. Dat is ook het geval, maar pleit toch niet tegen de gegeven verklaring. Er blijkt alleen uit, dat de oplossing lang niet altijd op dezelfde wijze is gezocht. Is één dier uitgestuurd om de juiste bouwplaats aan te geven, dan draagt dit in zich zelf de verschillende mogelijkheden en kan zoowel her- als derwaarts gaan. Om die reden wordt in de bovengenoemde sage van Erschmatt en Bratsch een paard los gelaten, dat de streek niet kent. Aanvankelijk zal wel meestal gesproken zijn van runderen, die niet gewend waren samen te gaan, en niet van ossen. Men krijgt den indruk, dat het noemen der ossen uit later tijd stamt, toen men de ware toedracht niet meer begreep. Daar men voornamelijk ossen als span gebruikte, zal men het tweetal runderen uit de sage, ook als „ossen” zijn gaan betitelen.

De juistheid van onze verklaring blijkt duidelijk uit de sage van Imsum. Hier willen twee dorpen te samen een kerk bouwen, maar kunnen het over de plaats niet eens worden. Ieder dorp levert nu een os, die men eerst zoo goed mogelijk voedert en dan voor het beslissende tijdstip één dag laat honger lijden. Hier kan er geen twijfel aan bestaan, dat iedere os zijn dorp vertegenwoordigt en de tegenstelling tusschen beide dieren zoo scherp mogelijk is gemaakt. Het mooist komt het echter in de sage van Witzwort tot uiting, dat de beide runderen, die zich te rusten leggen, de tegenstelling in beeld moeten brengen, die tot eenheid wordt, want hier zijn een witte en een zwarte os samengespannen, om den kerkbouwplaats aan te wijzen. Wit en zwart als kleuren van dag en nacht, van licht en duisternis zijn sinds overouden tijd gebruikt om de tegendeelen des levens aan te

duiden. Bachofen beschrijft in zijn „Versuch über die Gräber-symbolik der Alten” (1859) het gebruik daarvan in het antieke leven, waarbij hij uitgaat van het half zwart geverfde, half witte ei der Dionysische mysteriën, dat symbolisch de twee tegengestelde wereldhelften vertegenwoordigt. Wij vinden echter hier in het Noorden in het zwarte en witte rund, wier samengaan tot eenheid moest voeren, een niet minder indrukwekkend beeld.

IV. OFFERS VAN MENSCH EN DIER TEN BEHOEVE VAN DEN KERKBOUW.

Nu wij de aanwijzing, waarvan de sage in hoofdzaak gewag maakt, hebben besproken, dient ook nog op een handeling te worden gewezen, waarvan de sage misschien laat doorschermen, dat zij met de aanwijzing kan zijn samengegaan. In de sage van Bedum heet het, dat de huiden der ossen, die de bouwplaats hadden bepaald, op den bodem zijn uitgespreid en als fundament voor den toren zijn gebezigd. Daaruit krijgt men den indruk, dat de ossen na volbrachte aanwijzing zijn geslacht, hetgeen dan ongetwijfeld als een offeren van de runderen zou moeten worden opgevat.

In jaargang 1932 van „Eigen Volk” deelt Van Dortmund mee, dat „het in 4 punten steunende, niet geribde gewelf — overgangsvorm van tongewelf naar het gothieke — het gebruikelijke ondergrondsche gewelf is en wegens zijn gelijkenis „ossenhuid” genoemd wordt.” Dat is ongetwijfeld van belang voor een goed begrip der sage. Van een dergelijke bijzondere beteekenis van een woord is in sagen niet zelden gebruik gemaakt. Het is echter de vraag, of, wanneer de sage van bouwen op ossenhuiden spreekt, zooals ze dat ook bij de Mariakerk te Utrecht doet en bij de O.L.Vrouwekerk te Antwerpen, er inderdaad slechts van een scherts sprake is. Denkbaar ware het, dat aan de scherts juist een diepere beteekenis toekwam, en men een ouder offergebruik als het ware „wegschertste”, in den zin van: vroeger werden ossen geofferd, bij ons „rust” de kerk ook nog op ossen.

Daarmee naderen we de opvatting, utgesproken door Gomme in een artikel van *The Antiquary* (Some traditions and superstitions connected with buildings, Vol. III, 1881), die in zulke kerkbouwsagen, waarin dieren een rol spelen, een herinnering meende te vinden aan oudere dierenoffers. Dan ware oor-

spronkelijk het offer na de aanwijzing een integreerend bestanddeel van de geheele handelwijze geweest, een bestanddeel, dat echter onderdrukt en genegeerd is, zoodat alleen de aanwijzing in de sage bewaard bleef.

Hiermede zijn wij tot de historische beteekenis der sage genaderd en staan wij voor de vraag, of zulke handelingen nu werkelijk aan den kerkbouw vooraf zijn gegaan, of niet. Het is niet mogelijk hierop met stelligheid een antwoord te geven. Terwijl de sage in de meeste gevallen nog slechts verhaal mag zijn geweest, dat omtrent de kerkbouw ten beste werd gegeven met het oog op oudere gewoonten en opvattingen der bevolking, is de mogelijkheid toch geenszins uitgesloten, dat dergelijke handelingen nog bij den bouw van kerken zijn verricht. Niet dat de Kerk zulk een verrichting tot de hare zal hebben gemaakt, maar in den beginne zal zij vaak handelingen hebben moeten dulden, waarvan zij het heidensch karakter zeer wel beseftte. Wanneer daarin geen ernstig kwaad was te zien, dan kon een dergelijke tolerantie vaak groote voordeelen opleveren, omdat men er mee aan de oudere tradities der bevolking tegemoet kon komen. In werkelijkheid hebben we in de sage echter een gebruik of traditie voor ons van voor-christelijken oorsprong, dateerende uit een tijd, die ver voor den kerkbouw lag.

Van dien hoogen ouderdom getuigt ook het voorkomen van een aequivalent verhaal in de Grieksche mythologie. Van Kadmos vertelt immers de overlevering, dat hij op aanwijzing van Athene een stad moest stichten op den plek, die een koe hem zou aangeven (Thebe), en ook van Ilos werd verhaald, dat hij Iliion of Troje op aanwijzing van een bontgevekte koe heeft gegrondvest. Vele honderden jaren voor onze jaartelling zien we de Grieken dus reeds het rund volgen en daarnaar hun woonplaats betrekken, hetgeen in hun sagen zijn neerslag heeft gevonden.

Natuurlijk laat zich in geen enkel geval meer bewijzen, dat de bouwplaats werkelijk door runderen is aangegeven. Zien wij echter, dat ten behoeve van kerken zelfs nog offers van mensch en dier schijnen te hebben plaats gevonden, dan lijkt het wel waarschijnlijk, dat ook de onbloedige aanwijzing tot in den kerkbouwtijd kan hebben voortbestaan. In de hoogst merkwaardige en onchristelijk aandoende sage van Blexen wordt nadrukkelijk van het offer van een kind gesproken, dat ge-

bracht moest worden om den bouw te verstevigen, daar de muren geen stand wilden houden.

In het genoemde artikel van Gomme wordt aan de hand van een aantal voorbeelden uit de literatuur aangetoond, dat verschillende volkeren menschenoffers ten behoeve van bouwwerken hebben verricht, welke ten doel hadden, het bouwwerk hechtheid en standvastigheid te verschaffen. Wat de beteekenis van dit bijzondere gebruik was, willen wij hier terzijde laten. Genoeg zij, dat het brengen van dergelijke offers bij het begin van den bouw als gewoonte verbreid is geweest. Zooals in de sage van Blexen van een kind wordt gesproken, hooren we ook van Tylor (*Primitive culture*), dat bij de Afrikaansche en Aziatische voorbeelden, die bekend zijn, meestal een jongeling of een meisje, soms ook beiden te samen, ten offer gebracht werden. Vooral onder belangrijke posten of onder een centrale zuil werden de menschelijke offers geplaatst.

Zulke gebruiken schijnen dus ook ten Noorden der Alpen te hebben bestaan, voordat het Christendom er definitief mee heeft opgeruimd, en zij moeten zelfs nog bij een aantal der oudste kerken zijn toegepast. Gomme meent het brengen van menschen- en dierenoffers uit een aantal Engelsche kerkbouwsagen te kunnen afleiden. De bevindingen bij enkele oude Engelsche kerken laten er weinig twijfel aan, dat dit niet uitsluitend een reminiscentie is aan oudere gewoonten, maar dat hier en daar werkelijk onder de muren nog menschen begraven zijn.

Daarover vinden we bijvoorbeeld een merkwaardige mededeeling in *The Antiquary* van 1881 van A. Boughton-Leigh onder den titel: „Curious discoveries at Brownsover, Warwickshire”: „In the year 1876 the old church at Brownsover was restored, the earlier parts of the building were of Norman, the latter of early 13th century architecture. The church stands upon the site of an early British entrenchment about two miles from Rugby. We found it necessary to lower the foundations of the north and south walls of the church: in doing so two skeletons were discovered, one under the north the other under the south wall — about one feet below the original foundations — exactly opposite to each other and about six feet from the chancel wall which crosses the north and south wall of the church at right angles. Each skeleton was covered with an oak slab about 6 feet in length by 10 inches wide and 2 inches thick. The skeletons were found in a space cut out of the solid clay which had not

been moved on either side and were just large enough to take the bodies placed in them. The above mentioned slabs were put over the graves and formed as it were a rude coffin. I saw the skeletons in situ: they could not have been placed there after the original walls had been built." Deze mededeeling werd gedaan naar aanleiding van het genoemd artikel van Gomme. De beschrijving laat geen twijfel bestaan, dat de beide lichamen vóór den bouw van de muren ter plaatse zijn gebracht, zij het dood of levend en het dus de bedoeling is geweest de muren daarboven op te trekken, zoodat we hier inderdaad een oud bouwoffer voor ons schijnen te hebben. Dit geval moet in Engeland niet op zich zelf staan; elders zouden soortgelijke vondsten zijn gedaan.

Ook in ons land komt één kerkbouwsage voor, waardoor, hoewel in sterk verbasterde vorm, op het brengen van menschenoffers schijnt te worden gewezen. Het is de reeds genoemde sage der Mariakerk te Utrecht, welke door Broers (Utrecht. Historische wandelingen, 1875) is medegedeeld in de volgende bewoordingen: „Volgens de legende zou de bouwmeester der kerk, bij het plaatsen van het fundament eener zuil, op een wel gestuit zijn, die niet te dempen was; doch het geheim om dit te doen had hij gevonden door het opstapelen van ossenhuiden. De Bisschop wist het geheim aan 's mans zoontje te ontlokken, dat daarom door den vertoornden vader doodgeslagen werd. De Bisschop zou echter de inwijding der door hem gestichte kerk niet beleven, daar hij, op het oogenblik, dat alles gereed stond om aan de plechtigheid deel te nemen, door een dolksteek werd neergeveld, zoodat men hem reeds dood vond, toen men hem kwam afhalen". Een andere lezing geeft Van Lennep in „Onze Voorouders" (dl. II) in zijn vertelling „De Friesche bouwmeester, A° 1082—1099". Hier heet het, dat bisschop Koenraad van Zwaben er in slaagde, door te dreigen haar verloofde als ketter uit te stad te verbannen, het meisje van den zoon van den bouwmeester te dwingen, den jongen man het geheim van het stuiten der wel te ontfutselen. De vader heeft toen, in toorn ontstoken, zijn zoon gedood, en ook het meisje heeft den dood gevonden. Hoe, dat wordt niet duidelijk verteld. De moord op den bisschop wordt in dit verhaal beschouwd als een wraak van den bouwmeester.

Het verhaal is duister en geheimzinnig, doch een ding is duidelijk, namelijk dat deze geheimzinnigheid op de plaatsing

van een belangrijke zuil betrekking had. Deze plaatsing kostte volgens de eene lezing aan een jongen man het leven, volgens de andere zelfs aan een jonge man en een jong meisje. Is het niet, alsof men de voorbeelden van Tylor leest, waarbij een jongeling of een meisje voor den bouw het leven moesten laten, terwijl van een geval uit Polynesië wordt bericht: „In Polynesia, Ellis heard of the custom, instanced by the fact that the central pillar of one of the temples at Maeva was planted upon the body of a human victim”?

Dat nu ook de bisschop wordt gedood uit wraak, maakt het beeld ingewikkelder, doch kan een later toevoegsel zijn. Daarentegen zou het opstapelen der ossenhuiden wel schertsenderwijs op het plaatsen der ondergrondsche gewelven betrekking kunnen hebben. Dit schijnt namelijk min of meer een zelfstandig gedeelte der sage te zijn, blijkende uit het feit, dat midden in de kerk een pilaar stond, waarop deze ossenhuiden speciaal vermeld werden. De pilaar bevatte in zeer oud schrift onder de afbeelding van een os de volgende dichtregels:

1099

Accipe! posteritas quae post haec secula narres:
Taurinis cutibus fundo solidata columna est.

Een vertaling in grijsen steen daarnaast geplaatst, luidde aldus:

Nakomeling! vertel dit vrij tijd in tijd uit,
Deez' zuil staat hier gevest met ossenhuid op huid.

Nu kan men misschien zeggen, dat hier bij het opruimen der kerk niets gevonden is van offers, doch daarbij moet men altijd aan de mogelijkheid denken, dat de sage van een oudere op een jongere bouw is overgegaan, zooals dat meer dan eens het geval moet zijn geweest.

In verband met de vondsten van menschenoffers onder oude Engelsche kerken doet de sage van de Utrechtsche Mariakerk sterk aan het brengen van dergelijke offers denken. Het lijkt op het eerste gezicht bijna ongelooflijk, dat zulke gewoonten nog bij christelijke kerken zouden zijn gevolgd, maar we moeten bedenken, dat het nieuw aanvaarde christendom in vele gevallen maar een dun vernisje beteekende en in ver afgelegene streken onder dat vernisje het oude heidendom bijna onveranderd voort-

bestond. Zelfs indien de geestelijken anders wilden, zal in vele gevallen de bevolking eenvoudig haar wil hebben doorgezet en zulke gewoonten ook tegen het gezag der geestelijken hebben gehandhaafd. Wanneer we dus bij een christelijke kerk moeten vermoeden, dat een bouwoffer heeft plaats gevonden, dan zegt dat over het christendom niet meer dan dat het toentertijde nog slechts hoogst oppervlakkig was ingedrongen.

Zooals de sagen over plaatsing van ossenhuiden doen vermoeden, dat runderen zijn geofferd voor den kerkbouw, zoo schijnen ook paardenoffers te hebben plaats gevonden, want Andersen maakt in zijn sprookjes melding van een Deensch volksgeloof zeggende, dat onder kerken een levend paard moest zijn begraven. Het bestaan van dat geloof kan moeilijk anders worden verklaard dan door aan te nemen, dat in vroeger tijd paarden ten behoeve van den kerkbouw zijn geofferd. Het is in verband hiermee merkwaardig, dat juist weer uit het gebied van Sleeswijk-Holstein een aantal sagen bekend is, waarin de kerkbouwplaats door een paard is aangewezen.

Müllenhoff vermeldt zulke sagen voor Neukirchen, Delve, Alversdorf, Tellingstedt, Süderhastedt en Jevenstedt. Voor Jevenstedt luidt de sage, dat men na langen strijd besloot een wit paard te laten loopen. Den volgenden morgen werd het in een moeras gevonden, hetgeen de reden is, dat de kerk en een groot gedeelte van het dorp nu nog in een laagte is gelegen. Van de kerk van Delve in Noord-Ditmarschen wordt verteld, dat men aanvankelijk niet wist, waar ze te bouwen. Toen kwam men overeen een Mariabeeld op een bontgevekte merrie te binden en die los te laten loopen. Waar men ze den volgenden morgen zou aantreffen, daar zou de kerk worden opgetrokken. Men vond ze in een dichte wildernis van struiken en doornplanten. Nadat men die had opgeruimd, heeft men de kerk en het dorp daar gebouwd en de kerk heeft men genoemd „Unse leve Fru up dem Perde”. Bij deze overlevering denkt men onwillekeurig aan de Gallische godin Epona, die steeds te paard zittend in beeld is gebracht en ook volgens haar naam een „paarden”-godin moet zijn geweest. De andere sagen toonen nog wel eenige, op zich zelf niet onbelangrijke variaties, maar ze lijken in hoofdzaak op die van Jevenstedt. In alle, met uitzondering van die van Delve, is sprake van een schimmel of een wit paard.

Voor de bekeering tot het christendom moeten offers van runderen en paarden bij vele Europeesche volkeren, o.a. bij de Ger-

manen gebruikelijk zijn geweest. Bij en na de bekeering mochten dergelijke offers nog wel hebben plaats gevonden, voordat het gebruik door de kerk was uitgeroeid, en zelfs mag uit de bovengenoemde aanwijzingen worden besloten, dat zulke offers aanvankelijk nog bij den bouw van kerken zijn gebracht. Aangezien zelfs die offers, welke zonder twijfel door de Kerk fel zullen zijn bestreden, niet zonder meer konden verdwijnen, zal een aanroeping van het lot, waartegen de Kerk veel minder bezwaar kon hebben en die ze licht in christelijken zin als oordeel Gods kon laten gelden, veel eerder kans hebben gehad om als gebruik bewaard te blijven.

V. WAT TACITUS ZEGT OVER DE RAADPLEGING VAN HET LOT BIJ DE GERMANEN. DE OMMEGANG VAN NERTHUS.

Het is een gunstig toeval, dat Tacitus bij zijn beschrijving van de gewoonten der Germaansche volkeren verschillende bijzonderheden mededeelt, die de kerkbouwsagen op verrassende wijze toelichten. In hoofdstuk 10 van zijn *Germania* heet het, waar over de bepaling van lot en toekomst bij de Germanen wordt gesproken: „En daar kent men evenals bij ons het raadplegen van het geschreeuw en de vlucht der vogels. Een hun eigen gewoonte is echter, dat zij ook van paarden voortekenen en aanwijzingen inwinnen. Ze worden op kosten der gemeenschap in diezelfde heilige bosschen onderhouden, zijn wit van kleur en hebben aan geen profane dienstverrichting blootgestaan. Wanneer zij voor den heiligen wagen zijn gespannen, worden zij begeleid door den priester en den koning of het hoofd van het volk, die hun gehinnik en gesidder waarnemen. Geen enkele wijze van raadpleging van het lot geniet meer vertrouwen niet alleen bij het volk, maar ook bij de voornamen, bij de priesters. Deze houden zich zelf voor de dienaren der goden, maar hen (de paarden) voor de vertrouwden”.

Deze passage is heel merkwaardig. We hooren in de eerste plaats, dat evenals bij de Romeinen de vlucht en het geschreeuw der vogels werd waargenomen. Uit andere bron weten we, dat daarbij in het bijzonder raven weer als belangrijke boden golden. Hier vinden we dus die handelwijze der kerkbouwsagen toegelicht, waarbij men voor de bouw de vlucht van vogels en speciaal raaf en duif heeft waargenomen. In de tweede plaats vernemen wij, dat in tegenstelling met de Romeinen bij de Germaansche vol-

keren ook paarden als voorspellers der toekomst werden aangezien en daarvoor werden geraadpleegd. Ook hier treft ons de overeenkomst met de handelwijze der sagen, welke nog grooter wordt, wanneer wij het bericht van Tacitus iets verder mogen interpreteren. Gezegd wordt daarin, dat waargenomen werden „hinnitus en fremitus”. Hinnitus is het gehinnik, fremitus daarentegen, dat meestal van geluid wordt gebezigd, zou gebriesch en gesnuif kunnen beteekenen, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat het hier meer in den zin van het Fransche *frémissement*, gelijk siddering, trilling is gebruikt. Het trillen van de flanken is immers een van de kenmerkende uitingen, waardoor het paard van zijn opwinding blijk geeft. Geluid en siddering van het dier zou men echter ook kunnen waarnemen, zonder het voor te spannen. Daar Tacitus nadrukkelijk vertelt, dat de paarden voor een heilige wagen werden gespannen, zal men stellig moeten aannemen, dat de godheid als bestierder van deze wagen werd gedacht en dus vooral ook op gang en richting bij de waarneming werd gelet. Het is aannemelijk, dat Tacitus hier niet tot in details voldoende over het gebruik georiënteerd is geweest.

Nemen wij echter aan, dat naast de geluiden als hinniken, brieschen, snuiven en naast het sidderen en stampen ook de gang van het paard, de richting, die het insloeg, de duur en snelheid zijner beweging en ten slotte het eindpunt van zijn loop van beteekenis waren, dan wordt de overeenstemming met de kerkbouwsagen nog grooter. Zooals in de Sleeswijk-Holsteinsche kerkbouwsagen in vijf van de zes gevallen een wit paard de bouwplaats moest aanwijzen, zoo wordt hier nadrukkelijk de witte kleur vermeld. Waren wij bij de runder-sagen tot de conclusie gekomen, dat men dieren uitkoos, waaraan men een bijzonder sterk instinct kon toeschrijven als zoogende koeien of jonge stieren, hier vernemen wij, dat de paarden geen profane werkzaamheden mochten hebben verricht. Zij werden dus in de heilige bosschen vrij gelaten, opdat zij in het volle vermogen van hun oorspronkelijke instincten zouden blijven. Dat juist de hulp van het paard gaarne werd ingeroepen, is geenszins verwonderlijk, want het is van de getemde hoefdieren zeker datgene, hetwelk de edelste kwaliteiten bezit.

Hoewel nu nergens van een lotsbepaling, door runderen wordt gesproken, staat in hoofdstuk 40 van Tacitus' *Germania* een mededeeling, die ook voor de kerkbouwsagen, waarin runderen de aanwijzing geven, niet zonder belang is. Daar leest men:

„Verderop wonen de Reudigni, Aviones, Angeli, Varini, Eudoses, Suardones en Nuitones, allen door stroomen of bosschen beschermd. Bij elk van dezen afzonderlijk valt niets merkwaardigs te vermelden; het eenige wat opmerking verdient, is, dat zij gemeenschappelijk Nerthus, dat is Moeder Aarde, vereeren en gelooven, dat zij ingrijpt in het lot der menschen en persoonlijk de volken bezoekt. Op een eiland in den oceaan is een woud gelegen, door geen menschelijke schreden ontwijfd; daarin bevindt zich haar gewijde wagen, met een kleed bedekt; het aanraken is alleen den priester geoorloofd. Hij bevroedt de aanwezigheid der godin in haar heiligdom en begeleidt in diepen eerbied den wagen, die door vrouwelijke runderen wordt getrokken. Dan komen er vroolijke dagen en alle plaatsen, welke zij haar bezoek en verblijf waardig keurt, zijn in feestdos. Dan beginnen zij geen oorlogen en nemen geen wapens ter hand; al wat van staal is, is achter slot; dan kent men, dan wenscht men alleen vrede en rust, totdat dezelfde priester de godin, als zij verzadigd is van het verkeer onder de stervelingen, naar haar heilig woud terugvoert. Daarna wordt de wagen en het kleed en, wanneer men het wil gelooven, ook de godheid zelve in een verborgen meer gewasschen. De dienst hierbij wordt verricht door knechten, welke terstond datzelfde meer verzwelgt. Zoo omhult dus een schrikwekkende geheimzinnigheid een godheid, waarvan men zich afvraagt, wat het voor een wezen is, dat alleen zij mogen aanschouwen, die ten doode bestemd zijn.”

Door de Angelen en andere stammen werd dus een godheid vereerd van den naam Nerthus, welke Tacitus als „Moeder Aarde” aanduidt. Op een heilige wagen bewoog zij zich door het gebied van de volken, die haar vereerden. Daarom zullen stellig ook de runderen, die deze wagen trokken, heilige dieren zijn geweest. Daarop wijst, dat Tacitus nadrukkelijk van „vrouwelijke” runderen spreekt. Immers wil hij daarmee waarschoonlijk er den nadruk op leggen, dat vrouwelijke dieren een integreerend bestanddeel van den dienst der godheid vormden. De koe behoort nu inderdaad in het bijzonder bij een godheid, die de moederlijke aarde voorstelt, want zij is steeds als beeld der moederlijke vruchtbaarheid beschouwd, waaraan de aarde zelf de machtigste uitdrukking geeft.

Hoe wist nu de priester, dat de godin onder de menschen wilde, hoe wist hij, welke plaatsen zij een bezoek en haar verblijf waardig keurde, hoe, dat zij van het verkeer onder de sterve-

lingen verzadigd was? Indien wij niet denken, dat de priester zijn eigen wil volgde en dien als wil van de godheid liet gelden, en we daarmee het gebruik verlagen, maar indien we ons aan den „diepen eerbied" houden, waarmee volgens Tacitus de priester den wagen begeleidde, dan kan het alleen, dat hij naar goddelijke aanwijzingen heeft geluisterd. Zijn deze niet in den vorm van gezichten of stemmen tot hem gekomen, dan zullen het de heilige runderen zijn geweest, waardoor de godheid haar wil heeft geopenbaard. De winter, waarin de aarde rust, is zeker niet de tijd geweest, waarin de godheid zich onder de menschen bewoog. Het zal het voorjaar, de tijd van het ontwaken der aarde, zijn geweest, dat in haar de wil tot beweging is wakker geworden en zich in haar runderen heeft geopenbaard. De richting, welke zij insloegen, de wil of onwil om zich op weg te begeven, hun geneigdheid om op een bepaald punt halt te houden, dat alles zal door den priester als aanwijzing der godheid zijn beschouwd en uitgelegd.

Hoewel het niet uitdrukkelijk zoo is gezegd, geloof ik, dat we deze passage het best kunnen begrijpen door ze in samenhang te brengen met hetgeen door Tacitus over het raadplegen der paarden voor de lotsbepaling is medegedeeld. Terwijl het paard meer een dier der mannen was en voor algemeene bepaling van het lot zal zijn gebezigd, zullen runderen meer voor speciale doeleinden in verband met de aarde zulk een rol hebben vervuld. Voor de bepaling van de plaats eener woonstede of van de woning eener godheid zou de moederlijke koe juist de aangewezen bemiddelaarster zijn geweest. Immers we hebben te voren al gezien, dat de woonplaats of de behuizing wegens haar moederlijk omvattend karakter steeds als vrouwelijk is beschouwd. Dat moet ook worden bedacht, wanneer men ziet, dat de bouwplaats van Troje en het Grieksche Thebe door een koe heet te zijn aangeduid.

VI. TWEE RUNDEREN VOOR EEN LIJKWAGEN GESPANNEN GEVEN DEN KERKBOWPLAATS AAN.

In zekeren zin wordt deze veronderstelling betreffende de runderen voor den wagen van Nerthus daardoor bevestigd, dat er ook sagen bestaan, waarin de bouwplaats voor de kerk door twee voor een wagen gespannen runderen is aangegeven. Weliswaar wordt in dit geval op den wagen een doode gelegd, wiens

rustplaats door de runderen zal worden aangegeven, maar overigens kan men zich voorstellen, dat het ceremonieel der aanwijzing hetzelfde is geweest. Wij willen deze sagen nog eens uitvoerig bespreken om te laten uitkomen, dat niettegenstaande de overeenkomst met de vorige sagengroep juist aan het kenmerkende verschil waarde moet worden gehecht en dat dit samengaat met verschil in geografische verbreiding.

De volgende sagen van dit type hebben we vermeld gevonden (bijlage II):

Wurmlingen. (bij Tübingen in het Neckargebied). Graaf Anselm von Calu stierf zonder erfgenamen. Zijn vermogen liet hij na aan zijn dienaren en bepaalde, dat zijn lijk in een zwarte kist moest worden gelegd op een zwarte wagen, waarvoor zwarte stieren moesten worden gespannen. Die moest men vrij laten loopen en daar, waar zij uit zich zelf zouden blijven stilstaan, moest men den doode begraven en boven zijn graf een kapel bouwen. Zoo heeft men na zijn dood ook gehandeld. De stieren bleven staan op den Wurmlinger Berg. Daar is hij begraven en boven zijn graf is de Wurmlinger Kapelle opgetrokken. Ook werd op den berg tot voor honderd jaar nog een feest gevierd met een groote maaltijd, dat door den graaf tot zijn blijvend aandenken was gesticht. Daarbij werden een gemeste driejarige stier, een drie-, twee- en éénjarig zwijn, een vat drie-, twee- en éénjarig bier en drieërlei soorten brood voor de maaltijd op den berg gebracht (Rudolf Kapff, Schwäbische Sagen, 1926).

Ennetach (bij Sigmaringen aan de Boven-Donau). Voor de stichting van de kapel van Ennetach is een soortgelijk verhaal in omloop als voor de Wurmlinger Kapelle (ibid.).

Dreisslingen (bij Rottweil aan de boven-Neckar). Overeenkomstige sage als voor de Wurmlinger Kapelle (ibid.).

Oberkreutzberg (in Niederbayern). De bezitter van een rijk landgoed heeft voor zijn dood bepaald, dat zijn lijk op een wagen moest worden gelegd, waarvoor twee ossen gespannen waren. Die moest men zonder voerman laten loopen, en daar, waar zij van zelf zouden blijven staan, moest van zijn nalatenschap een kerk worden gebouwd. De ossen hebben halt gehouden, waar nu de kerk van Oberkreutzberg staat. (Panzer, Bayerische Sagen und Bräuche, 1848—55).

Legende van den heiligen Emmeram. Bij Helfendorf, niet ver van München, is de heilige Emmeram, bisschop van Regensburg, gemarteld. Aangezien hij niet op de

plaats der marteling den geest wilde opgeven, is zijn lichaam op een wagen gelegd, waarvoor twee ossen waren gespannen, die men vrij heeft laten loopen. Die zijn geloopt tot bij Feldkirchen in de gemeente Aschheim, waar nu een kapel staat, en daar zijn zij blijven staan, want hier heeft de heilige Emmeram den laatsten adem uitgeblazen. Daarop werd het lichaam van den heilige naar Aschheim gebracht en daar in de S. Peterskirche bijgezet. Veertien dagen rustte het hier, maar in dien tijd regende het zonder ophouden. Daaruit maakte men op, dat dit niet de goede rustplaats was. Aangezien men niet wist, waar de heilige dan wel moest worden begraven, werden de beide ossen weer voor den wagen gespannen en het lichaam van den heilige daarop gelegd. De ossen liet men loopen, waarheen zij wilden en waarheen de voorzienigheid ze naar den wensch van den heiligen bisschop zou voeren. Zoo kwamen zij aan de Isar, waar bij Oberföhring nu een kerkje staat. Hier konden de ossen niet verder, maar het was zijn begeleiders duidelijk, dat de gestorvene te water verder wilde gebracht worden naar de stad Regensburg, waar hij als bisschop had gezeteld. Daarop heeft men zijn lichaam op een schip gedragen, dat vervolgens met groote snelheid zonder menschelijke hulp de Isar af naar de Donau is gevaren en tegen den stroom op over den Donau naar Regensburg, waar de heilige is begraven (ibid.).

Kirchendemeneuth (in de Oberpfalz). De laatste bezitster van het slot Hahnenmühle uit het geslacht van de ridders van Geisler bepaalde, dat na haar dood haar lichaam op een wagen moest worden gelegd, gespannen met twee jonge stieren, die nog nooit hadden getrokken. Waar die zouden blijven staan, moest een kerk worden gebouwd en daarin moest zij worden begraven. Na een half uur te hebben geloopt bleven de dieren staan op de plek, waar nu de kerk van Kirchendemeneuth staat (ibid.).

Kemnath (in de Oberpfalz). Een soortgelijke sage was in omloop voor de stad Kemnath. Hier zijn de ossen van de Armansberg, het slot van de graven van Armansberg, uitgegaan en bij Kemnath blijven staan daar ter plaatse, waar de kloosterkerk der Franciskaners gebouwd is (ibid.).

Ebern (in Unter-Franken). Ook hier was deze sage thuis. Evenals in de sagen voor Kemnath en Kirchendemeneuth, heette het, dat de ossen, welke den wagen met het lijk trokken, nog nooit voorgespannen mochten zijn geweest (ibid.).

De legende van de heilige Notburga. Toen Notburga gestorven was, heeft men haar lichaam op een wagen geladen met twee ossen ervoor en heeft men die laten trekken, waarheen God ze zou voeren. De dieren gingen den berg af en regelrecht op de Inn toe, gevolgd door den priester, dienaaren en hooge begeleiders. Ofschoon de stroom gezwollen was, zijn zij hem overgestoken zonder nat te worden, naar eenigen zeggen, doordat het water zich deelde en een weg vrij liet, volgens anderen, doordat de dieren over het water zijn geschreden. Vervolgens zijn zij naar het dorp Jenbach getrokken en midden in dat dorp blijven staan, alsof zij op het geleide wachtten, dat intusschen ook de rivier was overgestoken. Toen dat ter plaatse gekomen was, wilde men het lichaam van den wagen afladen, in de meening, dat de heilige hier wilde begraven worden. Zoodra de ossen dat merkten, zijn zij verdergegaan naar Käsbach, waar zij weer een tijdje stil zijn blijven staan. Vandaar zijn zij verder de hoogte in gegaan naar Eben, waar Notburga bij boeren heeft gediend. Toen zij bij het kerkje van den heiligen Ruprecht waren gekomen hielden zij stil onder een groote hazelaar, die aan de muur stond, welke het kerkje omgaf. Weer wilde men het lijk van de wagen nemen en het kerkje binnendragen, maar nog eens trokken de ossen aan en gingen het kerkje binnen, waar het lijk van de heilige jonkvrouw zonder menschelijk toedoen werd afgeladen en naast het altaar werd geplaatst. Daarna zijn de dieren omgedraaid en vanzelf weggereden. Toen het geleide binnenkwam hebben allen gezien, welk een wonder plaats had gevonden, want ruimte om te keeren was er in het kerkje niet. Daar waar het lichaam der jonkvrouw was neergezet, heeft men het toen aan de aarde toevertrouwd (Zingerle, Sagen aus Tirol, 2e dr., 1891).

Het Sebastiaanskerkje boven Tiers (Eisackthal). Ten tijde, dat de pest woedde, legde de doodgraver de gelofte af, dat hij een kapel zou bouwen ter eere van den pestheilige, als de ziekte zou wijken. De pest hield op, maar hij wist niet, waar het kerkje te bouwen. Toen spande hij twee „ungernte”, zwarte ossen voor een wagen, waarop hij een kist met een lijk plaatste, en liet het span loopen, waarheen het wilde. Waar zij zouden blijven staan, zou de kapel verrijzen. De ossen gingen langzaam huns weegs tot zij plotseling bleven staan. Men probeerde ze verder te drijven, maar zij bleven als vastgeworteld staan. De doodgraver dolf daar ter plaatse een graf

voor den doode en bouwde daarbij de kapel, die er nog staat (ibid.).

Lengstein (Eisackthal). Te Unterschlicht leefde een vroomme jonkvrouw, die vroeg, dat men haar na haar dood op een wagen zou leggen, waarvoor twee ossen gespannen waren. Waar die zouden blijven staan, daar moest men haar begraven. Zoo geschiedde. De ossen hebben het lichaam der doode langen tijd voortgetrokken, tot zij daar zijn blijven staan, waar nu de kerk van Lengstein verrijst. Toentertijde stond daar slechts een kapelletje. Op de aangewezen plek werd een vierhoekig gat gemetseld en daarin de doode bijgezet. Toen de kerk voor eenige jaren werd gerestaureerd, werd in dat merkwaardige graf het gebeente der heilige jonkvrouw gevonden (ibid.).

De legende van Ulrich von Mussau. Deze vroomme man verlangde, dat men hem na zijn dood op een wagen zou leggen, waarvoor twee stieren gespannen waren, die nog nooit hadden getrokken, en dat men hem daar zou begraven, waar zij hem zouden heentrekken. Na zijn dood legde men het lijk op een wagen en spande er eerst twee tamme ossen voor, die reeds vaak hadden getrokken. Zij konden echter den wagen niet in beweging brengen. Toen spande men twee jonge stieren voor. Die begaven zich op weg, trokken den wagen door de Lech en gingen voort tot een „Gesträuche” op een heuvel, waar heden ten dage de kapel staat. Hier bleven zij staan, als waren zij vastgeworteld, en waren niet verder te brengen. Daarop nam men het lichaam van den wagen en begon een graf te delven. Daarbij stiet men op een groote steen, waaronder zich een groeve van manslengte bevond. In dit graf werd het lichaam gelegd en men ziet nog heden ten dage de steen en het graf in de kapel (ibid.).

Gummer (Eisackthal). De bewoners van Gummer wilden een kerk bouwen, maar de meeningen waren verdeeld, waar die moest komen te staan. Aangezien men niet tot overeenstemming kon komen, werd besloten het aan hoogere aanwijzing over te laten. Zij spanden twee stieren, die nog nooit getrokken hadden, voor een wagen en plaatsten daarop het beeld van den heiligen Valentijn. Daarop liet men de stieren loopen. Waar ze zouden stilhouden, zou men den kerkbouw aanvangen. Zij trokken den wagen tot aan het einde van een „Schrofen” en bleven daar staan. Op die plek werd de kerk van Gummer gebouwd en daar staat ze heden nog (Heyl, Volkssagen, Bräuche und Meinungen aus Tirol, 1897).

St. Verona in Brabant. St. Verona verlangde, dat men na haar dood haar lichaam op den wagen zou leggen (waarmee zij het lijk van haar broer had gezocht en gevonden) en de ossen zou laten begaan; ze stierf te Mainz in 870. De bisschop en het volk wilden haar lichaam behouden, doch dat mocht niet zoo zijn. De inwoners werden ziek en de St. Pieterskerk stortte in. Toen werd het lijk op den wagen geplaatst en vreedzaam gingen de ossen heen. Zij kwamen voor de H. Kruiskapel (in Brabant) en bleven er stilstaan, de inwoners van het dorp namen het lijk en begroeven het met eerbied in de kapel. In de Alder-excellente Cronyke van Brabant, etc. van 1497 wordt als haar grafplaats genoemd: ter plaatsen van den heylighen cruyce, die nu heet sinte Veronen berghe by Loven (De Cock en Teirlinck, Brabantsch sagenboek, dl. II, 1911).

In deze sagen wordt door de stieren of ossen een plek aangewezen, die tegelijkertijd voor graf- en kerkbouwplaats moest dienen. Dat samengaan is niet bevreemdend, wanneer we bedenken, dat ook in de Middeleeuwen in of om de kerk begraven werd en waarschijnlijk reeds op Germaansche begraafplaatsen heiligdom en graven vereenigd waren. De aanwijzing door de runderen geschiedt hier niet ten gevolge van een oneenigheid, maar op wensch van de persoon, die begraven wordt. Deze wordt geschilderd als te zijn van voorname afkomst en kan zoowel een man als een vrouw zijn. De sagen van Wurmlingen en Kirchendemenreuth spreken van de laatste telg van een oud, adelijk geslacht. Dat is ongetwijfeld een latere fixeering, zooals die in sagen herhaaldelijk voorkomt.

In ieder geval schijnen we uit de mededeelingen der sage te mogen afleiden, dat er sprake is geweest van de begrafenis van voorname personen, zij het priesters of priesteressen dan wel hoofdliden, waaraan een bijzondere eer is ten deel gevallen. Daarop schijnt ook het feit te wijzen, dat de Kerk zich intensief met dit gebruik moet hebben bezig gehouden en voor de doden een aantal heilige mannen en vrouwen gesubstitueerd heeft. Voor haar moet het gebruik gewichtig genoeg zijn geweest om in het verhaal haar eigen hoofdliden een dergelijke begrafenis ten deel te doen vallen, zoodat hierdoor onze veronderstelling als het ware indirect bevestigd wordt.

De aard van het gebruik als begrafenisritueel wordt onderstreept door de herhaalde mededeeling, dat de stieren zwart

moesten zijn. Zelfs wordt bij de sage der Wurmlinger Kapelle nog van een zwarte wagen en een zwarte kist gesproken. Bijzonder interessant is ook het bericht over het feestmaal, dat jaarlijks op den Wurmlinger Berg ter eere van den gestorvene werd gehouden. Voor dien maaltijd werden een stier, drie zwijnen, brood en bier op den berg gebracht. De stier schijnt eerst ter plaatse te zijn geslacht, want het heet, dat de „Aussätzigen” dien dag op den berg de afval van den maaltijd kregen en daarbij op den huid van het geslachte dier moesten zitten. Men krijgt den indruk, dat hier een reminiscentie voorhanden is aan een soort offer- en begrafenismaal. Daar stieren den wagen trokken en een stier op den berg werd geslacht, zou ook in dit geval vermoed kunnen worden, dat de dieren na de aanwijzing geofferd zijn en een offer- en begrafenismaal ter plaatse is aangericht.

Hoewel bij deze sagen op één uitzondering na niet van een oneenigheid wordt gesproken, blijkt toch ook hier duidelijk, dat de beide voorgespannen stieren of ossen verschillende mogelijkheden voorstellen, die eerst door een hogere leiding tot eenheid komen. Daarom wordt de eisch gesteld, dat de stieren „ungernt” zijn of dat ze nog nooit tesamen hebben getrokken. Stelde men zich daarbij voor, dat de doode zelf of een hogere macht aan de runderen de leiding gaf? Waarschijnlijk loopt de eene en de andere opvatting niet zoo ver uiteen. Daarom heet het ook in de legende van Emmeram, dat men de ossen liet loopen, waarheen ze wilden of waarheen de voorzienigheid ze volgens den wensch van den heiligen bisschop zou voeren. Nu hij het stoffelijk omhulsel had verlaten en in het rijk der onzichtbaren was opgenomen, kon hij als het ware ook zelf de onzichtbare bestuurder zijn.

Bijzonder interessant is in dit opzicht de sage voor den kerk van Gummer, waarin verteld wordt, dat het beeld van den heiligen Valentijn op den wagen is geplaatst. In deze sage wordt wel weer over oneenigheid der dorpsgenooten gesproken, waarna men twee stieren voor een wagen spande en daarop het beeld van den heiligen Valentijn stelde. Door die vermelding der oneenigheid wijkt deze sage af van de andere vertegenwoordigers der groep. Ook wordt hier niet van een doode gesproken. Aangezien echter Tiers en Lengstein in de onmiddellijke nabijheid sagen bezitten, dat een doode op den wagen is gelegd en in de eerstgenoemde sagengroep slechts enkele malen van een slede of wagen sprake is, waarop bouwmateriaal wordt ge-

laden, zal de sage van Gummer toch bij de laatst behandelde groep moeten worden aangesloten. Wel blijkt duidelijk, dat de afstand tusschen beide groepen, ofschoon overigens het verschil onmiskenbaar is, door zulke tusschenvormen verkleind wordt.

Met de sage van Gummer kan moeilijk iets anders zijn bedoeld dan dat het de heilige zelf is, die den wagen leidt in de gedaante van zijn beeld. Daardoor brengt deze sage ons weer levendig het beeld voor den geest van Nerthus, die op haar wagen rondgaat in het land der volkeren, die haar vereeren. Trouwens ook aan dien rondgang worden we eenigszins herinnerd, want het is opvallend bijvoorbeeld juist in de sage van den heiligen Emmeram en van Notburga, dat verschillende dorpen worden aangedaan en door den wagen een niet onaanzienlijken afstand wordt afgelegd. Wij kunnen weliswaar niet zeggen, dat hier van een gelijksoortige handeling sprake is — daarvoor zijn de berichten van Tacitus te onvolledig en de kerkbouwsagen te beknopt — maar een onderling verband is onmiskenbaar.

De conclusies, waartoe wij na beschouwing van het voorafgaande sagenmateriaal komen, zijn de volgende. In de eerste plaats bevatten deze kerkbouwsagen herinneringen aan oudere voor-christelijke gewoonten, die ten tijde der bekeering tot het Christendom bij verschillende Germaansche volkeren nog in gebruik moeten zijn geweest.

Van verschillende dieren schijnen aanwijzingen te zijn gevraagd en aanvaard, omdat hun een inniger verbondenheid met hogere machten des levens werd toegeschreven. Bij de tamme dieren waren vooral de aanwijzingen van paard en rund, bij de wilde die van vogels (raaf en duif) gezocht. Zelfs ten behoeve van den kerkbouw schijnen dergelijke aanwijzingen nog te zijn verlangd. Mogelijk is het, dat men zij het regelmatig, zij het slechts in bepaalde gevallen ook tot offering der aanwijzende dieren is overgegaan. Onderdeelen der sagen duiden er op, dat zulke offers ten behoeve van den bouw hebben plaats gevonden. Naast rund en paard schijnen daarvoor zelfs menschenoffers te zijn gebracht, hetgeen in overeenstemming zou zijn met hetgeen men daaromtrent bij andere volkeren uit Azië en Afrika heeft ervaren.

In de tweede plaats staat het vast, dat niet overal dezelfde gebruiken hebben bestaan. In de eene sagengroep wordt steeds de aanwijzing van twee aaneengekoppelde runderen gevraagd, in een andere groep wordt steeds van één wit paard gesproken,

in een derde groep geven twee zwarte stieren, voor een wagen gespannen met een doode erop, de verlangde aanwijzing. Men krijgt den indruk, dat de sagen over gewoonten van een tamelijk constant type spreken. Daar nu blijkt, dat deze sagen aan bepaalde gebieden gebonden zijn en dus ook de gewoonten aan die gebieden gebonden waren, ligt het vermoeden voor de hand, dat deze gewoonten het eigendom waren van bepaalde volkeren of stammen, die min of meer zelfstandige opvattingen en een eigen religieuze traditie bezaten. De natuurlijke voortzetting van dit onderzoek en zijn slot zal dus zijn, dat wij nagaan, wat uit de geografische verbreiding der sagen kan worden afgeleid.

VII. DE VERBREIDING VAN DE SAGE, WAARIN DE KERKBOWPLAATS DOOR TWEE AANEENGEKOPPELDE RUNDEREN IS AANGEGEVEN, AAN DE NOORDZEE EN IN HET BERNER OBERLAND.

Het opvallendst is nu de merkwaardige verbreiding van de kerkbouwsage, waarin twee samengekoppelde runderen de bouwplaats aangeven, want wij vinden dit type aan de Noordzee eenerzijds, in het Berner Oberland anderzijds. Daarbij toonen de sagen in deze beide ver verwijderde landstreken een zoo verrassende overeenstemming, dat alleen maar aan oorsprong bij een en dezelfde bevolking kan worden gedacht, zij het dat die bevolking bij haar verplaatsing de sage als zoodanig met zich mee heeft gebracht, zij het dat zij de gewoonten mee heeft genomen, waarop de kerkbouwsage zich baseert. In het eerste geval zou de bevolking nà, in het tweede geval vóór de bekeering andere woonsteden hebben opgezocht. Aangezien het in ieder geval niet aannemelijk is, dat volkeren uit het Berner Oberland zoover noordwaarts zijn getrokken, kan dat dus alleen beteekenen, dat de Oberlander bevolking, waardoor deze sage verteld werd, in een verder verleden uit het Noorden was gekomen.

Moeilijker is uit te maken, of de bevolking, welker religieuze opvattingen en gewoonten tot de vorming van deze sagen geleid hebben, zich uit Sleeswijk-Holstein naar Friesland heeft verplaatst, of omgekeerd. De sagen van Blexen en Imsum aan de Wesermondung stammen ongetwijfeld van Friezen, die uit Oost Friesland oostwaarts zijn opgeschoven. Die, welke aan de Westkust van Sleeswijk-Holstein, in Noord-Friesland, voorkomen

zullen eveneens aan de Friezen moeten worden toegeschreven. Daarentegen kan deze jongste opschuiving der Friezen niet voor de sagen van Haddeby en Sonderburg, van Kisdorf en Stintenburg verantwoordelijk worden gemaakt, aangezien zij slechts tot de Westkust beperkt is gebleven en niet zoover naar het Oosten heeft gereikt. Het voorkomen in het niet-Friesche gedeelte van Sleeswijk-Holstein laat de mogelijkheid open, dat de bevolking, aan wier geestelijk leven de sage haar ontstaan dankt, oorspronkelijk uit het Noordoosten naar het westelijke woongebied der Friezen tusschen Eems en Zijpe is gekomen en zich vervolgens in later tijd van daaruit weer naar het Oosten heeft verplaatst.

Daarom kan ook niet zonder meer worden uitgemaakt, of de sage ontstaan is op den bodem van het geestelijk eigendom der oude Friesche bevolking, die zich in de eerste eeuwen voor Chr. in het Noorden van ons land heeft gevestigd, dan wel als eigendom der jongere stammen (Angelen, Saksen, Jutten) moet worden beschouwd, die in de 5e eeuw na Chr. zich westwaarts verplaatsten en de oudere Friesche kern sterk hebben beïnvloed. Misschien zou de aan- of afwezigheid van dit sagentype in Engeland een aanwijzing kunnen geven, in hoeverre het voorkomen ervan in Friesland aan Angel-Saksers moet worden toegeschreven. De reeds vermelde sage van Alfriston in Sussex vertoont een zoodanige gelijkenis met de sagen uit Friesland en Sleeswijk-Holstein, dat samenhoorigheid zeer waarschijnlijk moet worden geacht. Beschikten wij over een vollediger overzicht der Engelsche kerkbouwsagen, dan zouden verderstrekkende conclusies misschien wel mogelijk zijn.

Van bijzonder belang is het voorkomen van dit sagentype in het Berner Oberland, vooral omdat hier in het gebergte een oude traditie bestaat over herkomst der bevolking uit het Noorden, waarbij zelfs de naam der Friezen wordt genoemd. Terwijl het heet, dat de bewoners van Schwyz van Zweden afstamden — hier speelt de overeenkomst tusschen de namen Schwyzer en Zweden een rol — beriepen de bewoners van het Haslithal zich op afstamming van Friezen en wel worden die speciaal Oost Friezen genoemd. In het geschrift van Ferdinand Vetter „Ueber die Sage der Herkunft der Schwyzer und Oberhasler aus Schweden und Friesland” (1877) zijn de oude schriftelijke berichten aangaande deze traditie uitvoerig besproken. Wij zullen ze hier zeer beknopt vermelden. In het begin zijner

tot 1464 loopende *Chronica Regni Gothorum* zegt Ericus Olai (Olafsson), dat de Zwitsers (Switenses), waartoe hij reeds alle toen vereenigde Eedgenooten scheen te rekenen, van de Zweden of Gothen afstamden. Felix Hemmerlin (*De nobilitate et rusticitate*, tusschen 1436 en 1446) zegt dat de „Switser” of „Switenses” van de door Karel den Grooten verbannen Saksen stamden, die hier bij de bewaking van de Alpenpassen moesten „switten”. In het tractaat „Vom Herkommen der Schwyzer und Oberhasler”, dat in het midden der 15de eeuw moet zijn geschreven, zegt Eulogius Kiburger, dat de Zweden het land aan de Freckmünd (Pilatus) bezetten tot aan het „lampartische” (Lombardijsche) gebergte, terwijl die uit Oostfriesland over de Brünig trokken en zich in het Haslithal aan de oorsprong van de Aare vestigden. Het Obwaldner Landbuch, dat onder den naam „das weisse Buch” bekend is en tusschen 1467 en 1476 moet zijn geschreven, zegt, dat de bewoners van Uri hun land van het Romeinsche rijk hebben ontvangen. Vervolgens zijn Romeinen naar Unterwalden gekomen en hebben van het rijk vrijheid en rechten gekregen. Daarna zijn Zweden gekomen en hebben zich in Schwyz gevestigd, waar ze van het Rijk vrijheid kregen en het recht om te wonen. Ook in de *Kroniek van Petermann Etterlin* uit het jaar 1507 wordt verteld, dat de Zweden als laatste der drie volken in het land zijn gekomen en zich in Schwyz hebben gevestigd; de bewoners van Uri zijn voor hem oorspronkelijk Gothen en Hunnen, die van Unterwalden Romeinen geweest.

We zien dus, dat uitsluitend in het tractaat „Vom Herkommen der Schwyzer und Oberhasler” van Friezen wordt gesproken, verder slechts van Zweden. Maar in liederen en berichten uit het Haslithal, welke uit later tijd stammen, wordt hoofdzakelijk over Oost Friezen, soms over Friezen en Zweden te samen gesproken. Hoewel een schriftelijke traditie alleen uit het Haslithal bekend is, zijn er toch ook in de rest van het Oberland sporen van zulk een overlevering voorhanden of althans voorhanden geweest. Daarin wordt eveneens van afkomst uit het Noorden gesproken. Zooverre een volksnaam genoemd wordt, is het alleen die der Friezen.

De sage over het ontstaan van Grindelwald (*Zahler, Die Sagen vom goldenen Zeitalter unserer Alpen, Sonntagsblatt des Bund, 1903*) spreekt over komst uit het Noorden. De bewoners van het Frutigland (Frutigen, Adelboden en Kandersteg) hebben steeds

zeer nauwe en hartelijke betrekkingen onderhouden met die van het Haslithal, hetgeen door bezoeken over en weer en gemeenschappelijke spelen tot uitdrukking is gekomen. Een gevoel van saamenhoorigheid schijnt daaruit te spreken. Ook tusschen het Ober Simmenthal en het dal van Adelboden moet zulk een betrekking hebben bestaan, zooals blijkt uit een sage over het Hahnenmoos, de pashoogte tusschen Adelboden en Lenk, waar jaarlijks in den zomer worstelspelen worden gehouden tusschen de sennen uit beide dalen. „Een groote menigte menschen” heet het in deze sage, „zijn het dal van Frutigen (het Kanderthal) en dat van de Simme ingetrokken. Bij Wimmis (waar de Simme van de Kander aftwijgt) zijn zij uiteengegaan, maar zij hebben afgesproken, jaarlijks op een berg bijeen te komen en daar een gemeenschappelijk „dorp” te houden”. Ten slotte zijn volgens mondelinge mededeeling van Dr. Em. Friedli, de schrijver van het groote verzamelwerk „Bärndütsch als Spiegel bernischen Volkstums”, ook sporen van sagen over afstamming van Friezen in het Saanenland en zelfs in het Romaansche Vallée des Ormonts aangetroffen. Hieraan kan nog worden toegevoegd het interessante bericht van Joh. von Müller in zijn „Geschichte der Schweiz” (deel I, 1ste druk, 1786): „Es ist im Andenken der Greise in den Thälern des Oberlandes, wie in alten Jahrhunderten das Volk von Berg zu Berg, von Thal zu Thal, nach Frutigen, Obersibenthal (Ober Simmenthal), Sanen, Afflentsch (Abläntschen) und Jaun gezogen; jenseits Jaun wohnen andere Stämme. Das sagten uns in den Jahren 1777 bis 1780 an der Lenk, zu Sanen, zu Afflentsch und Jaun die alten Hirten”.

Natuurlijk kan nu niet meer worden nagegaan, in hoeverre zulke sagen als resten eener algemeene traditie oorspronkelijk in de verschillende dalen zijn thuis geweest of wel zijn overgenomen naar aanleiding van de mondelinge of schriftelijke traditie van een naburig gebied. De eene sage vult echter zoo goed de andere aan en de dalen, waar ze voorkomen vormen zoo zeer een natuurlijke eenheid als bovenstroomgebied van de Aare, dat we als complex nauwelijks aan hun oorspronkelijkheid en belangrijkheid kunnen twifelen. Het bijgaande schetskaartje van het Berner Overland laat duidelijk zien, dat het gebied, waar de kerkbouwsagen verteld zijn, vrijwel overeenstemt met dat, waar deze traditie thuis hoorde (bijlage I).

Door Ficker (Untersuchungen zur Erbenfolge der ostgermanischen Rechte, 1891—1904) is er reeds op gewezen, dat ook

de oude rechten van het Oberland naar het Noorden en wel speciaal naar het land der Friezen wijzen. Deze rechten bezitten een interessant karakter, en toonen opvallende verschillen ten opzichte van die, welke elders op Zwitserschen bodem worden aangetroffen. Zoowel wat betreft het goederenbezit in het huwelijk als in het erfrecht treden man en vrouw in het Oberland gelijkgerechtigd op, in tegenstelling zoowel met het Boergondische recht van West Zwitserland als met de rechten der bevolking van Oost Zwitserland en die van Graubünden. Deze gelijkstelling van man en vrouw is ook voor het Friesche recht typeerend. Nu heeft men wel aan een plaatselijke bijzondere ontwikkeling der Zwitsersche rechten in het bergland willen denken, maar het lijkt toch niet erg waarschijnlijk, dat zulk een ontwikkeling toevallig tot zulk een opmerkelijke overeenstemming met Friesche rechten zou hebben geleid.

Laten wij hooren, wat Ficker zelf over dit vraagstuk in het midden brengt. „Aus dem Gesagten ergibt sich für die Verhältnisse des ehelichen Güterrechts in den oberländischen Rechten die auffallendste Abweichung von den Nachbarrechten. Insbesondere geht ihre Regelung hier auf durchaus andere Gesichtspunkte zurück als in den burgundischen und helvetischen Rechten, in denen Mann und Frau wesentlich verschieden behandelt erscheinen und denen gesetzliche Gütergemeinschaft fremd geblieben ist. Finden wir diese in den rhätischen Rechten und liesse sich, da es sich bei diesen um näherliegendes, wenn auch nicht unmittelbar anstossendes Gebiet handelt, an näheren Zusammenhang denken, so ergeben sich doch auch da alsbald sehr wesentliche Abweichungen. Das Gemeingut wird in den rhätischen Rechten nicht gehälftet, sondern nach Drittelsrecht unter Mann und Frau geteilt; die Gemeinschaft steht ausser Zusammenhang mit der Beerbtheit der Ehe, tritt vielmehr mit der Ueberjährigkeit ein, und beschränkt sich durchweg auf Erungenschaft und Fahrnis.

Um so auffallender ist die Uebereinstimmung mit den friesischen Rechten. Wie in diesen ergibt sich überall Hälftung des Gemeingutes und überhaupt Gleichstellung von Mann und Frau.

Die Uebereinstimmung der für die ehelichen Vermögensverhältnisse massgebende Gesichtspunkte und ihrer Durchführung im Einzelnen ist eine so auffallende, dass sie ausreichend erscheinen dürfte, um die Annahme näheren verwantschaftlichen Zusammenhanges beider Gruppen zu rechtfertigen. Allerdings ist

nicht zu verkennen, wie gewagt es an und für sich erscheinen muss, Rechte in den Hochtälern der Alpen mit solchen am Strande der Nordsee in einen Zusammenhang bringen zu wollen, der dann ein ungleich engerer sein müsste, als wir ihn etwa auch zwischen rhätischen und friesischen Rechten annahmen (door Ficker beide tot zijn „dänische Gruppe“ der rechten gerekend). Zeigt sich auf dem Gebiete der jetzigen Schweiz eine ausserordentliche Mannigfaltigkeit der Gestaltung geradezu bezüglich der ehelichen Vermögensverhältnisse, lassen sich da auch abgesehen von dem Hereinreichen alemannischen und longobardischen Rechts nur die grössere Zahl der Rechte bestimmter den burgundischen, helvetischen und rhätischen Hauptgruppen zuweisen, während sich daneben abweichende Gestaltungen finden, die mehr oder weniger auf örtliche Sonderentwicklung deuten, so liesse sich immerhin daran denken, es sei auf solche auch die von den Nachbarrechten durchaus abweichende Gestaltung im Berner Oberlande zurückzuführen, es sei, da von der in solchen Fällen wohl betonten Gleichheit der Lebensverhältnisse oder von sonstigen Gründen, welche auch ohne die Annahme von Verwandtschaft die Uebereinstimmung erklären könnten, nicht wohl die Rede sein könnte, diese Uebereinstimmung, so auffallend sie sein möge, auf blossen Zufall zurückzuführen. Das aber wird doch jedenfalls ausgeschlossen erscheinen müssen, wenn sich nun auch auf dem Gebiete der Erbenfolge vielfach in Abweichung von allen Nachbarrechten die auffallendste Uebereinstimmung mit den friesischen Rechten ergibt.”

Zelfs locale bijzonderheden van het Oberlandsche recht vindt men plaatselijk in het Friesche recht terug, zoodat de gevolgtrekking toelaatbaar is, dat het Friesche recht voor deze trek naar het Zuiden reeds dergelijke verschillen bezat, welke als zoodanig zijn meegenomen en verplant naar de nieuwe woonplaatsen. Kan uit deze bijzonderheden nu misschien iets worden afgeleid ten opzichte van de bevolking, welke aan den trek heeft deelgenomen? Bij zijn onderzoekingen bleek Ficker, dat zulke bijzonderheden meer dan eens wezen naar het Friesche recht der landen Hadeln en Wursten tusschen Weser en Elbe. Daarover zegt hij: „Ergibt sich die Uebereinstimmung am häufigsten in den Gebieten zwischen der untern Weser und Elbe, so wird darauf gerade kein grösseres Gewicht zu legen sein, da sich die Eigentümlichkeiten der bezüglichen Rechte schon entwickelt haben konnten, ehe die Stämme selbst ihre spätern

Sitze einnahmen. Auch werden die oberländischen Rechte nicht gerade auf ein und dasselbe friesische Einzelrecht zurückgehen. Darauf, dass sie verschiedenen, wenn auch nächstverwandten friesischen Stämmen angehörten, deutet schon, dass wir auf einen wesentlichen Unterschied zwischen den Rechten im östlichen und westlichen Oberland hinwiesen, der sich ebenso in näherverwandten friesischen Rechten findet, sich demnach nicht erst im Süden entwickelt haben wird, sodass schon bei der Besitznahme des Landes die in ihrem Rechte verschiedenen Stämme sich getrennt angesiedelt zu haben scheinen."

Hoewel men Ficker in deze redeneering ongetwijfeld kan volgen, mag misschien toch wel iets meer waarde worden gehecht aan het feit, dat het recht van de zoo ver Oostwaarts gelegen landen Hadeln en Wursten vaak de grootste overeenstemming toont met rechten van het Oberland. De landen Hadeln en Wursten zijn vanuit het oostelijkste gedeelte van Oost Friesland gekoloniseerd in een betrekkelijk late tijdsperiode. Hun recht zal dus op ouder recht uit Oost Friesland teruggaan. Is de veronderstelling juist, welk door Boeles in zijn werk over de oude geschiedenis van Friesland (Friesland tot de elfde eeuw, 1927) is uitgesproken, dat de uitbreiding van Friesland tusschen het einde van de 4e en het begin van de 7e eeuw grootendeels is te danken aan den toevloed van jonge, roerige elementen van Angel-Saksischen herkomst, dan zal men moeilijk kunnen aannemen, dat deze oostelijke gebieden ooit door eene bevolking zijn bewoond, die uitsluitend door de Friesche kernbevolking uit den Romeinschen tijd werd gevormd. Immers juist hier in het Oosten zal het vroegst aanraking en vermenging met de opschuivende Angel-Saksen hebben plaats gevonden. Dat zou dan eerder tot de conclusie leiden, dat een Friesche bevolking eerst na menging met Angel-Saksen naar het Zuiden is getrokken. Ook al mogen we daar nu niet te veel waarde aan hechten, toch is het opvallend, dat in de traditie van het Oberland speciaal van Oost Friezen wordt gesproken, hetgeen wel merkwaardig overeenstemt met hetgeen Ficker volkomen onafhankelijk daarvan over de herkomst van het recht heeft afgeleid.

VIII. OVER HET TIJDSTIP, WAAROP EEN BEVOLKING UIT HET NOORDEN ZICH IN HET BERNER OBERLAND ZOU HEBBEN GEVESTIGD.

Daarmee zijn we tevens aan de vraag toegekomen, wanneer deze vestiging van Friezen in het Berner Oberland zou hebben plaats gevonden. Voor de beantwoording van die vraag is het van belang, dat wij een zeker tijdperk kunnen aangeven, waarbinnen zulk een vestiging vrijwel uitgesloten moet worden geacht, zoodat zij dientengevolge slechts van ouder of jonger datum kan zijn. Deze periode wordt eenerzijds begrensd door het tijdstip, waarop Caesar met de Helvetiërs voeling kreeg, ze versloeg en naar hun woonsteden terugzond om als bolwerk tegen de Germanen dienst te doen. Dit was in het jaar 58 voor Chr. Anderzijds wordt ze begrensd door den duur der constante bezetting van het Alpenland met Romeinsche troepen, welke in 401 eindigde. Weliswaar beginnen de invallen der Germanen van over den Rijn reeds in het jaar 260 en worden die met onderbrekingen gedurende krachtige bewindsperioden steeds weer herhaald, maar het is niet aan te nemen, dat, zoolang er troepen stonden, deze invallen tot regelmatige kolonisatie kunnen hebben geleid. Ook na dien tijd stond het land nog niet voor goed voor de Germaansche stammen open. Eerst in het jaar 454 met den moord op den veldheer Aëtius eindigt eens en voor altijd. de bezetting van het gebied ten Noorden der Alpen. Voordien hooren wij nog, dat de Boergondiërs verslagen werden en in het jaar 443 hun in Savoye land werd toegewezen om zich te vestigen, hetgeen als beschutting voor Italië gedacht was. Van den inval of de nederzetting van andere volkeren vernemen we echter ook in dat tijdvak nog niets. Eerst direct na den dood van Aëtius, in het jaar 455, hooren we, dat de Alemannen zich als een vloedgolf over het Zwitsersche gebied uitbreiden, terwijl tezelfder tijd de Boergondiërs vanuit Savoye een groot gedeelte van West Zwitserland in bezit nemen. Het is daarom vrijwel uitgesloten te achten, dat een bezetting van het Oberland door stammen van noordelijke herkomst in den tijd van 58 vóór tot 455 na Chr. kan hebben plaats gevonden.

Zelfs kan de begindatum dezer periode zonder bezwaar nog verder in het verleden worden gesteld, want op zijn vroegst zou aan den trek der Cimbren en Teutonen (\pm 120—101) kunnen worden gedacht als een gelegenheid, waarbij volkeren uit

het Noorden zich in het bergland zouden hebben kunnen vestigen. Het is zelfs een geliefkoosd denkbeeld der oudere Zwitsersche historieschrijvers geweest, dat een deel der verslagen volkeren, en wel speciaal de Cimbren (Tschudi) in het bergland nieuwe woonsteden heeft gevonden. Eenige werkelijke aanwijzingen daarvoor heeft men echter niet bezeten.

De rechten der Oberlandsche dalen zouden dus even oud kunnen zijn als de naburige Boergondische en Helvetische rechten, of ze zouden, zooals we gezien hebben, minstens 500 tot 600 jaren eerder in het gebergte hun intocht hebben moeten doen. Nu blijkt echter uit niets, dat het recht dezer Alpendalen een ander of ouder karakter bezit. Integendeel men krijgt uit alles den indruk, dat het even oud was en een overeenkomstige ontwikkeling heeft doorgemaakt als de naburige rechten. Zelfs hebben wij gezien, dat het met een vrij groote mate van specialisatie naar het Zuiden moet zijn overgeplant. Om die reden lijkt het ons moeilijk te accepteeren, dat de rechten van het Oberland niet uit den zelfden tijd zouden stammen, maar reeds 500 jaar eerder in het bergland zouden hebben gegolden. Het lijkt ongelooflijk, dat in al dien tijd bij een volksgroep van beperkten omvang, omgeven door volkeren van andere taal en geaardheid, het recht zoo zuiver zou kunnen zijn gebleven en niet den diepgaanden invloed van Helvetiërs en Romeinen zou hebben ondergaan. Datzelfde geldt natuurlijk ook voor de gewoonten, waarop de kerkbouwsagen gebaseerd moeten zijn.

De conclusie, waartoe dit onvermijdelijk leidt, is dus deze, dat de bevolking van het Oberland, wier traditie van Friesche afkomst weet te berichten, daar eerst na het jaar 455 is binnengetrokken. Zij zou dus niet van Alemannischen stam zijn geweest, maar alleen om de een of andere reden onder dezen verzamelnaam zijn begrepen. Ook Ficker heeft reeds op deze mogelijkheid opmerkzaam gemaakt. Volgens hem kan van de rechten, die op Zwitserschen bodem worden aangetroffen, zelfs heel weinig werkelijk aan Alemannen worden toegeschreven en toonen ook de Helvetische rechten eigenaardigheden, waardoor ze het meest overeenstemmen met Noorweegsche rechten.

Ficker uit zich over de verhouding van het Oberlandsche recht tot het Alemannische recht in den volgenden zin: „Schliesslich wird es noch einer Bemerkung über das Verhältnis zum alemannischen Recht bedürfen. Haben Burgunder von ihren neuen Sitzen aus auch bis dahin alemannisches Gebiet in Besitz ge-

nommen, so legt das allerdings die Annahme nahe, es könnten die Oberländer zu den Stämmen gehört haben, welche man bis dahin als Alemannen zusammenfasste. Das wäre hier allerdings eben so möglich, wie etwa bei den Stämmen, welche nach helvetischen Rechten lebten, wenn wir annehmen dürften, der Gesamtname der Alemannen habe ein Verein von Stämmen bezeichnet, welche so lose verbunden waren und sich so wenig mischten, dass insbesondere auf dem Gebiete des Rechts oder wenigstens des Familienrechts keinerlei Ausgleichung erfolgte, wie wir darauf schon bezüglich der rhätischen Rechte hinwiesen. Denn wie diese, ergeben da auch die oberländischen und ebenso die helvetischen Rechte, keinerlei nähere Uebereinstimmung mit dem Recht der Lex Alemannorum und solchen spätern Rechten, welche wir als alemannische im engern Sinne des Wortes zu betrachten hätten.

Es mag dem Sprachgebrauch jener Zeiten entsprechen, wenn man alle germanischen Bewohner der jetzigen Schweiz, so weit es sich nicht um das burgundische Gebiet handelt, als Alemannen bezeichnet. Dann aber kann dem Gesamtnamen nicht auch ein auf einheitliche Abstammung hinweisendes Recht entsprechen haben."

Het is interessant te zien, dat ongeveer in dien zelfden tijd de invasie der Angelen en Saksen in Engeland valt. Beda stelt de komst van Hengist en Horsa in het jaar 449. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de invasie in Engeland en die in Zwitserland in nauwer onderling verband hebben gestaan en eenzelfde beweging de eene volksgroep naar het Westen, de andere naar het Zuiden heeft gebracht. Ook een vermenging van Friezen en Angel-Saksen kon in dezen tijd reeds hebben plaats gevonden. Boeles zegt, dat de oudste brandurnen uit den terp te Hoogebeintum, welke op Angel-Saksischen toevloed wijzen, niet veel ouder kunnen zijn dan het midden der 5e eeuw, dat echter sommige exemplaren uit andere terpen iets verder schijnen terug te gaan. Enkele vondsten van mantelspelden uit terpen te Witmarsum en Hiaure bij Dokkum wijzen op het einde van de 4e of het begin van de 5e eeuw. Mag dus volgens deze dateering van Boeles het begin der Angel-Saksische toevloed voor de provincie Friesland in den aanvang der 5e of in het einde der 4e eeuw worden gesteld, dan zal de aanraking en vermenging van Friezen en Angel-Saksen in het Oosten zeker reeds eerder hebben plaats gevonden. Waarschijnlijk is het deze oostelijke

Friesche bevolking geweest, welke het eerst een vermenging met Angel-Saksische bestanddeelen heeft ondergaan, die meegesleurd door de groote volksopshuivingen, welke plaats vonden, zich in beweging heeft gesteld en naar het Zuiden is getrokken. Dat zou dan ook de reden zijn, dat de rechten van het Oberland nog het meeste overeenkomst toonen met de rechten van Oost Friesch gebied en in de Oberlandsche traditie zelfs van afstamming van Oost Friezen sprake is.

IX. DE KERKBOWPLAATS DOOR SNEEUWVAL AANGEGEVEN,
EEN SAGE UIT ANGELN EN SCHWANSEN, DIE OOK IN HET BERNER
OBERLAND VOORKOMT.

Keeren wij nu terug tot de kerkbouwsage, waarin de bouwplaats door twee samengekoppelde runderen is aangegeven. Deze sage zou dus op den grondslag van oudere religieuze gewoonten en opvattingen zijn ontstaan. Een Friesche bevolking, gemengd met Angel-Saksen, heeft deze sage verteld in West-Friesland, Groningen, aan de monding van de Weser en in Noord Friesland. Waarschijnlijk heeft een soortgelijke bevolking de sage verteld in het Berner Oberland. Als kerkbouwsage kan die bevolking ze echter niet hebben meegebracht, want zij heeft zich voor de bekeering tot het Christendom in het gebergte gevestigd. Wel moet zij dezelfde religieuze opvattingen en gebruiken met zich mee hebben gevoerd, die in het land harer herkomst aan de Noordzee bestonden. Op grond daarvan konden hier in het bergland zoowel als ginds in de lage landen aan zee gelijksoortige kerkbouwsagen ontstaan.

Daarentegen kan de sage voor Haddeby en Sonderburg op Alsen, voor Kisdorf en Stintenburg niet van deze jongere, gemengde Friesche bevolking stammen. Hier ware, evenals voor Zuid-Engeland, de sage eerder aan de oostelijke stammen toe te schrijven, die zich met de Friezen hebben vermengd. Men krijgt derhalve den indruk, dat de sage niet uit het geestelijk leven van de kern der oudere Friesche bevolking is voortgekomen, maar uit dat der jongere Angel-Saksische landverhuizers. Of de oudere Friesche kernbevolking ook dergelijke gewoonten heeft bezeten en die eventueel met de gebruiken der immigrerende bevolking zijn versmolten, laat zich niet meer nagaan. Het is in ieder geval wel interessant, dat juist voor de Angelen bij de vereering van Nerthus door Tacitus de beteekenis van het rund is overgeleverd.

Op de jongere bevolking, die zich, uit het Oosten gekomen, met de oudere Friesche kern heeft gemengd, wijst nu ook nog een kerkbouwsage, die in het Oberland wordt verteld voor de kerk van Adelboden. Eerst wilde men, zoo luidt de sage, de kerk in Boden bouwen, in het vlakke gedeelte van het dal, maar 's morgens vond men omvergehaald, wat overdag was opgetrokken. Dat herhaalde zich tot drie maal toe, waaruit men opmaakte, dat de kerk niet op de juiste plaats werd gebouwd. Daarop bad men God om een teeken, waar zij dan wel moest verrijzen. In den nacht daarop viel er sneeuw uitsluitend op de plaats, waar nu de kerk staat, en wel gaf de sneeuw precies aan, hoe de vorm en de omvang van de kerk moest worden. Daar is men toen gaan bouwen en heeft den bouw ongestoord kunnen voltooien.

Hoogst merkwaardig is nu, dat men woordelijk dezelfde sage op meerdere plaatsen aantreft in de landschappen Angeln en Schwansen in Sleeswijk-Holstein. Müllenhoff heeft ook deze sagen meegedeeld. De meeste kerken in Angeln, heet het, liggen verkeerd en zijn in een afgelegen hoek der kerkgemeente opgetrokken. Bijna overal vertelt men, dat het ook inderdaad eerst de bedoeling was geweest om elders te bouwen, maar dat, toen men met bouwen een begin had gemaakt, 's nachts weer werd afgebroken, hetgeen men des daags had opgetrokken. Daarop heeft men God gesmeekt om een teeken, waar zijn huis moest verrijzen en er is dan midden in den zomer op St. Jan (Johannistag) op die plaatsen sneeuw gevallen, waar nu de kerken staan. Zoo viel er eens sneeuw op drie plaatsen tegelijkertijd en werden de kerken van Esgrus, Steinberg en Quern of(?) Sterup gebouwd. Voor de kerken van Grundtoft en Hütten was dezelfde sage in omloop.

Deze sage is buitengewoon belangwekkend. Het wonder, dat erin beschreven is als realiteit op te vatten, heeft geen zin. Het is duidelijk, dat in de sage de sneeuwval voor een oud gebruik gesubstitueerd is. Uit den aard van het wonder: „een bepaalde plek gronds is met sneeuw bedekt en wel in de vorm van de kerk” krijgt men den indruk, dat hier sprake is van een soort wijding of reiniging van den grond met het oog op den bouw, waarbij de bodem met de een of andere substantie bedekt werd. De Kerk zou dan naderhand hebben gezegd, dat het bij den bouw van het nieuwe heiligdom eigenlijk precies zoo was toegegaan als het oudtijds toeging. Het verhaal met het won-

der zou als substitutie voor het oude gebruik in de plaats zijn gekomen, een mogelijkheid, die we ook bij de vorige sagen niet uit het oog mogen verliezen. In vele gevallen zal namelijk inderdaad het oude gebruik niet meer ten uitvoer zijn gebracht, maar zal de Kerk ter bevrediging der gemoederen het zoo hebben voorgesteld, als ware nog steeds aan de oude voorvaderlijke gewoonten vastgehouden. Bestaat onze opvatting terecht, dan zou men zelfs uit het beeld van de sneeuw kunnen afleiden, welke substantie ter reiniging is gebruikt. De conclusie zou namelijk zijn, dat het een witte stof moet zijn geweest. Om die reden ware aan de mogelijkheid te denken, dat kalk gebruikt is.

In het Berner Oberland vond ik nu echter een betere verklaring. Men gebruikt er soms nog houtasch om op het land te strooien, waardoor het land vruchtbaarder wordt en tevens het ongedierte wordt verdreven. Ziehier een lichtkleurige substantie — zuivere houtasch is heel licht van kleur — een die makkelijk overal te verkrijgen is geweest en die bovendien reinigende eigenschappen heeft. Daarom schijnt de veronderstelling gerechtvaardigd, dat de sneeuwvalsage op een oudere ceremonie teruggaat, waarbij de grond met houtasch werd gereinigd. Voor deze veronderstelling vinden we nu een treffend bewijs in de sage zelf. Zij zegt namelijk, dat de sneeuw op Sint Jan is gevallen, midden in den zomer. Met Sint Jan werden echter vroeger ter viering van het midzomerfeest in vele streken vuren gebrand en de asch dezer vuren werd over de velden gestrooid, omdat er een bijzonder heilzame en bevruchtende werking aan werd toegeschreven. De ondergrond van dat geloof moet een beschouwing zijn over het vergaan der hoogst ontplooidde zomerkracht of liever over haar neergaan in de vruchten, in het zaad en in de asch der verbranding, waaruit bij een nieuwe opgang het leven zich opnieuw kan ontwikkelen. Hieruit blijkt dat de bestrooiing met asch op den Sint-Jansdag en het vallen van sneeuw op dien dag in de kerkbouwsagen een en dezelfde gebeurtenis zijn, zoodat we nu behalve de aanwijzing van den plaats van het heiligdom door dieren weer een oud gebruik hebben teruggevonden, namelijk de reiniging ervan door het strooien van houtasch.

Het is duidelijk, dat de volkomen gelijkkluidende sagen van Angeln en van het Berner Oberland wederom op een engen samenhang der bevolking wijst, en evenzeer dat de sage van Adelboden op gewoonten moet berusten, welke uit het Noorden

naar het Zuiden moeten zijn verhuisd met dezelfde stammen, die in het Oberland de traditie van Friesche afkomst hebben doen ontstaan. Weliswaar geldt het geenszins als bewezen, dat de Angelen inderdaad uit het land Angeln komen, maar ten slotte is het evenmin bewezen, dat deze oude en voor de hand liggende opvatting over de herkomst der Angelen onjuist is. In ieder geval kan deze sage, die in het Friesche land bewesten de Eems niet verteld schijnt te zijn, het best als bezit van het Angel-Saksische bestanddeel der Friesche bevolking worden beschouwd, welke zich in het Oberland heeft gevestigd.

X. EEN AANTAL VOLKSVERHUIZINGEN WORDT DOOR KERKBOUWSAGEN AANGEDUID.

De beteekenis dezer sagen voor de verhuizing van een aantal volkeren komt het best tot zijn recht, wanneer wij, zooals dat op bijlage II is gebeurd, de verschillende punten, waar het zelfde type eener kerkbouwsage voorkomt, op een overzichtskaart uitzetten. Wij zien dan, aangegeven door de verschillende stations, als het ware de paden voor ons, waarlangs bepaalde volksgroepen zich hebben verplaatst. Bijzonder duidelijk blijkt zulks, wanneer wij die sagen, waarin de bouwplaats door twee samengekoppelde runderen is aangegeven, vergelijken met die, waarin de aanwijzing door twee runderen voor een wagen met een doode is verricht. De eerste sagengroep vinden we op verschillende punten in Sleeswijk-Holstein. Vandaar schijnt ze naar Friesland te zijn uitgestraald en zelfs verder westelijk naar het Zuiden van Engeland. Uit Friesland moet zij zich in oostelijke richting hebben terugbewogen naar het gebied der Wesermonding en Noord Friesland, waarheen de Friezen het laatst zijn opgeschoven. Het merkwaardigst blijft echter, dat zij, waarschijnlijk langs den Rijn, zich zoover naar het Zuiden heeft verplaatst, naar het Berner Oberland. Gemakshalve zullen we in dit hoofdstuk zeggen, dat de sage zich heeft verplaatst, terwijl we eigenlijk in de meeste gevallen zouden moeten zeggen, dat de oudere religieuze gewoonten, waaruit de kerkbouwsagen zijn ontstaan, zich verplaatst hebben.

De tweede sagengroep treffen we niet zoo ver noordelijk aan. We vinden haar in het stroomgebied zoowel van Neckar als Main, vanwaar ze in het Donaugebied is doorgedrongen en de Inn volgend ook de Alpen heeft betreden. Wij zien, dat de

bevolking, waarvoor deze sage kenmerkend was, zelfs over de Brenner is getrokken en zich in het stroomgebied van de Etsch heeft gevestigd. In het geheel beweegt zich deze sagengroep naar de Oost Alpen, in tegenstelling met de vorige, die het Alpen-centrum opzoekt. Daar we de noordelijkste vertegenwoordigers van de tweede groep echter zoowel aan Main als Neckar hebben gevonden, lijkt het waarschijnlijk, dat de dragers der sage eens uit het Rijngebied beneden Main en Neckar naar het Zuiden zijn getrokken. Of ze daar reeds langen tijd gevestigd waren, dan wel nog verder uit het Noorden waren gekomen, kan door het voorkomen der sage niet worden uitgemaakt. De sage van St. Verona in België moet als zijtak van deze groep worden beschouwd. Het is merkwaardig, dat de heilige in Mainz sterft en vandaar door haar ossen naar België wordt gebracht. Ook deze tocht wijst op het gebied van de Mainmonding als uitgangspunt, vanwaar tenminste de laatste groote volksverhuizing, die door de sage wordt aangeduid, naar het Zuiden heeft plaats gevonden.

Een derde sagengroep bezit een verspreiding, die aantoont, dat zij zich vrijwel evenwijdig aan de vorige naar het Zuiden heeft bewogen. Het is die, waarin de bouwplaats door een ezel, muilezel of muildier is aangegeven. In eenigzins grooter aantal komt deze sage in het Rijnland voor in de omgeving van Keulen en Bonn. Door het dal van de Neckar, langs Donau en Inn heeft zij zich, waarschijnlijk tesamen met de tweede groep, naar het Zuiden bewogen. Zij is ook tot in de Alpen doorgedrongen en heeft daar zelfs de Reschen-Scheideck overschreden. Of hier sprake is van een aparte volksstam, die zich tesamen met een machtiger volksgroep in beweging heeft gesteld? Interessant is, dat deze aanwijzing hoofdzakelijk tot de stichting van kloosters heeft geleid en de sagengroep in haar geheel dus een eigen karakter bezit. .

De aanwijzing van den kerkbouwplaats door een paard vinden we in Sleeswijk-Holstein geconcentreerd ten Zuiden van de Eider in Dithmarschen. De gehechtheid der sage aan dit gebied met uitsluiting van andere sagen toont duidelijk aan, dat zij tot het bezit van een bepaald volk moet worden gerekend. Ook in de Alpen vinden we de bouwplaats soms door paarden aangegeven. Het aantal punten is evenwel te beperkt en er zijn te weinig stations tusschen Alpen en Noordzee om eenige verdere conclusies betreffende den onderlingen samenhang toe te laten.

Waarschijnlijk is echter ook bij deze derde groep een herkomst uit noordelijker streken voor de vertegenwoordigers in het bergland aan te nemen.

Eveneens is in de Alpen meer dan eens sprake van aanwijzing van den bouwplaats door vogels. Duiven worden genoemd en kraaien, ook wel vogels zonder meer. De kleurlooze vermelding van „vogels” berust zonder twijfel op slijtage. Kraaien zullen voor raven in de plaats zijn gekomen. Te weinig materiaal kon worden verzameld door deze vierde sagengroep om zekere conclusies te rechtvaardigen. Dat er tusschen het verschijnen dezer sage in de Alpen en Sleeswijk-Holstein eveneens een nader verband bestaat, is echter wel waarschijnlijk.

Wat ten slotte de aanwijzing van den bouwplaats betreft door sneeuwval, die we in Angeln en Schwansen geconcentreerd vinden, deze bleek ook in het Berner Oberland voor te komen. Daarheen moet ze dan tezamen met de eerstgenoemde sagengroep zijn gekomen, zoodat we met eenige zekerheid mogen besluiten, dat aan de invasie in het Zwitsersche bergland verschillende stammen hebben deelgenomen, een conclusie, waartoe trouwens Ficker ook op grond van het recht dezer landen was gekomen.

Hoogst interessant is het, dat we deze sneeuwvalsage nu eveneens in Rome aantreffen, waar zij verteld is voor de beroemde Basilica Liberiana of wel Sta Maria Maggiore. Ze heet ook S. Maria ad nives en dankt deze naam aan de omstandigheid, dat haar bouwplaats door sneeuwval werd aangegeven. De legende wil, dat Maria in den droom verscheen aan een rijke Romein en hem beval een kerk te bouwen. Deze begaf zich toen naar paus Liberius en vertelde hem zijn droomgezicht. Nu wilde het geval, dat Maria ook aan den paus was verschenen. Waar 's morgens sneeuw zou zijn gevallen, daar moest de kerk verrijzen. Het was in den warmsten tijd van Augustus, doch er is sneeuw gevallen, een el dik, precies daar ter plaatse, waar de kerk nu staat en nergens anders. Door de paus en zijn kardinalen werd breedte en lengte uitgemeten en de eerste steen voor den bouw gelegd. De kerk werd aan de jonkvrouw Maria gewijd.

Naar dit voorval heeft de 5de Augustus als feestdag den naam „festum nivis” (feest van den sneeuw) gekregen. Niet-tegenstaande deze ietwat verschillende datum, welke licht het gevolg van een verschuiving kan zijn geweest, is de samenhang met den sneeuwval op Sint Jan in het land Angeln onmiskenbaar.

Hoewel de bouw van deze basiliek aan paus Liberius (midden der 4de eeuw) wordt toegeschreven, kan de sage moeilijk zoo oud zijn. Immers haar ontstaan moet onder invloed van in Italië binnengedrongen, noordelijke volkeren gedacht worden, met het oog op wier tradities en gewoonten deze legende is verteld. Het is niet onmogelijk, dat de sage speciaal voor de Gothen, de eerste noordelijke bezitters van de stad Rome, is gevormd. In dat geval zouden we moeten aannemen, dat de sage gewoonten en tradities eener Gothische bevolking weerspiegelt en ook deze bevolking dus een reiniging van den bodem door asch als gewijde handeling heeft gekend.

Wanneer nu verder voor den Mont Saint-Michel in Normandië de kerkbouwplaats door dauw is aangegeven, dan kan wederom een samenhang met de bovenstaande sage niet van de hand worden gewezen. De vraag is slechts, of daarin een verbastering van de sneeuwvalsage moet worden gezien, dan wel of een wijding van anderen aard, bijvoorbeeld door middel van water, aan het verhaal ten grondslag ligt. In ieder geval moet de sage hier aan een ander volk worden toegeschreven, waarschijnlijk aan de Noormannen.

Nu is er ook bij het erfrecht door Ficker op gewezen, dat verschillende rechten, al loopen zij nog zoo duidelijk uiteen, toch op het bestaan van zekere gemeenschappelijke oorsprongsvormen wijzen, waaruit zij zich als gevolg eener divergente ontwikkeling ontplooid hebben. Zoo rekent Ficker bijvoorbeeld tot de reeds genoemde „Dänische Gruppe” o.a. de Deensche rechten, de Noordzweedsche, Friesche, Rhätische, Helvetische en Gothische rechten, de rechten der Noormannen en die van het Berner Oberland. Zulke groepeeringsen zullen we waarschijnlijk ook bij de kerkbouwsagen aantreffen, waarbij we voortsnog over de spanwijdte eener bijzondere sage en het daaraan ten grondslag liggende oudere gebruik in het onzekere verkeer. Wanneer wij de sneeuwvalsage vinden in Angeln en Schwansen eenerzijds, in Neder Saksen anderzijds, verder in het Berner Oberland en in Rome, terwijl een nauwverwante sage in Normandië voorkomt, dan duidt deze sage waarschijnlijk een grootere groep van volkeren aan, waarvoor een bepaalde wijdings- en reinigingsceremonie van den bodem kenmerkend was. Daarentegen schijnt de kerkbouwsage, waarin de bouwplaats door een paard is aangewezen, reeds een kleinere volksgroep aan te duiden, zooals door het scherp begrensde voorkomen in Dithmar-

schen wordt aangetoond. Ook zouden die sagen, waarin runderen de aanwijzing verrichten, in hun geheel een grootere groep kunnen vormen, waarbinnen kenmerkende verschillen als aanwijzing door runderen alleen of door runderen gespannen voor een lijkwagen in hun verscheidenheid bijzondere volksstammen zouden kunnen aanwijzen, die slechts in een verder verleden in nauweren samenhang hebben gestaan.

Niet ontkend kan worden, dat veel duister blijft, aangezien de sagen ons ten slotte slechts als kleine brokstukken van een ver verleden voor oogen komen. Daarom hebben wij slechts enkele hoofdlijnen kunnen aanwijzen en slechts enkele conclusies van meer belang kunnen trekken. Aangezien ons verder de beschikking over Deensche en Scandinavische sagen ontbrak, weten wij ook niet, of bepaalde groepen kerkbouwsagen misschien nog verder in het Noorden hun oorsprong hebben genomen. Eveneens ontbrak een voldoende overzichtelijk sagenmateriaal uit Frankrijk en Engeland.

In ieder geval is echter gebleken, dat de kerkbouwsagen en hun verbreiding van belang moeten worden geacht, omdat zij evenals de rechtsgebruiken tot die elementen van het volksleven schijnen te behooren, welke het standvastigst opvattingen en gewoonten uit ouderen tijd hebben bewaard. Zelfs is het waarschijnlijk, dat de sagen als vastgelegde verhalen nog trouwer hun oorspronkelijke vorm hebben behouden, dan het recht, dat door voortdurend gebruik zich noodzakelijk steeds verder moest ontwikkelen. Hoewel geenszins een hulpmiddel, dat overal gebezigd kan worden en succes belooft, blijkt uit de toelichting, welke het verschaft bij de oude tradities van het Berner Oberland omtrent een noordelijke en speciaal Friesche herkomst der bevolking, dat er een algemeen belang voor de kennis der volksverhuizingen aan gehecht moet worden. Naast de historische berichtgeving, vergelijking van taal en rechtsgebruiken, archaeologisch en anthropologisch onderzoek kunnen deze sagen bijdragen tot kennis der volksbewegingen, welke aan het einde der Romeinsche periode de historie van Europa zoo sterk beïnvloed en definitief gewijzigd hebben. Zij verdienen die aandacht echter ook door hun eigen inhoud, hun weerspiegeling van oude gebruiken en opvattingen, alsmede door de diepzinnige wijze, waarop zij spreken van de overbrugging der menschelijke oneenigheid en de oplossing der menschelijke geschillen.

Iets over eenige huizen in de Grootte Kerkstraat te Leeuwarden ¹⁾

door R. VISSCHER.

Een der oudste gedeelten van Leeuwarden is stellig de Grootte Kerkstraat, waaraan vele patricische huizen hebben gelegen. Verscheidene daarvan zijn reeds onder den moker gevallen, en terwijl ik dit schrijf, staat er opnieuw een dier huizen op het punt van te verdwijnen, om plaats te maken voor de Buma-bibliotheek. Dit bracht mij er toe hier een en ander omtrent de geschiedenis van enkele dezer huizen mee te deelen.

Zooals U bekend is, heeft wijlen de archivaris W. Eekhoff eene geschiedkundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden gegeven. Dit werk, dat in 1846 uitkwam, heeft groote verdienste. Doch in dien tijd beschikte de heer Eekhoff nog niet vrij over bronnen, welke ons thans ten dienste staan: ik bedoel de rechterlijke archieven, welke vroeger in het gerechtshof werden bewaard en nu in het archief van Leeuwarden berusten. Tot die rechterlijke archieven behooren o. m. de consentboeken, dus genoemd naar de toestemming, welke het stedelijk bestuur moest geven tot den verkoop van vastigheden, daar hiervan belasting werd geheven; de decreetboeken van het Hof, waarin de besluiten van dit college tot verkoop van goederen, toebehoorende aan onmondigen, werden opgeteekend; de proclamatieboeken, waarin o. m. de niaarneming of naasting van goederen, hetzij op grond van buurschap, of van bloedverwantschap, werd vastgelegd. Op die boeken zijn in de laatste jaren registers gemaakt, zoodat er thans nasporingen in kunnen worden gedaan.

Die boeken kende de heer Eekhoff in 1846 slechts zeer oppervlakkig en zoo heeft hij aan zijne fantasie wel eens vrij spel gelaten. Daaraan dankt het huis op den hoek van de Grootte Kerkstraat en de Beyerstraat, tegenover het St. Anthony-Gasthuis, zijn aureool,

¹⁾ Uitgesproken in de Algemeene Ledenvergadering van het Friesch Genootschap op 29 April 1933.

dat het ééns tot residentie van den Frieschen stadhouder, graaf Willem Lodewijk van Nassau, gediend zou hebben, en het Princessehof de voorstelling, dat het gebouwd zou zijn, als een huis met twee vleugels. Dit is geheel uit de lucht gegrepen.

Bij het nagaan van eigendomsoverdracht van huizen stuit men dikwijls op moeilijkheden, daar men oudtijds geene huisnummering kende, doch de perceelen aangaf door de naastlegers aan te duiden. Dikwijls komt het voor, dat huizen gesplitst of samengevoegd werden; nog vaker, dat zij vererfd en het eigendom werden van personen met geheel anderen naam; en, daar er in Friesland vóór de 19e eeuw bijna geene notariële archieven bestaan, kan men den overgang meestal slechts dan naspeuren, wanneer men toevallig in een familie-archief een testament vindt, dat daarover licht verspreidt. Ik geef daarom mijne aanteekeningen met eenig voorbehoud: zij zijn niet volledig.

Het zij mij vergund, hier met een enkel woord te spreken over den vorm van patricische huizen te Leeuwarden. Een stins of steen-huis bestond hier, zooals op de kaarten van Pieter Bast, uit 1603, en van Pieter Feddes, uit 1622, welke „in opstand” zijn geteekend, duidelijk te zien is, uit een huis met dwarshuis; voor of achter dit dwarshuis en ter zijde van het huis lag een plein. Op dit plein stond, aan de snijlijn van huis en dwarshuis, de toren. Het type van dezen bouw is hier het zuiverst bewaard gebleven in het huis Groote Kerkstraat no. 13, dat bijna een eeuw lang aan de familie Menalda heeft toebehoord en nu het eigendom is van Mevrouw de Wed. Mr. Enger-van Eck. Hier bestaat het plein nog, dat overal elders in de rooilijn is volgebouwd. De toren, welke vroeger vrij op het plein stond, is, sedert Prinses Maria Louise dit huis met het pand, dat ten westen daaraan grenst, tot hare residentie inrichtte, ingebouwd, doch de kruin van den toren, ontdaan van zijn peervormigen koepel, is nog steeds van buiten zichtbaar. Niet alle patricische huizen bezitten den toren, doch de vorm van huis met dwarshuis is algemeen.

HET AYLVA—VAN EYSINGA-HUIS.

Aan de noordzijde van de Groote Kerkstraat, tegenover de Bollemanssteeg, op de plek, waar thans de Buma-bibliotheek wordt gebouwd, stond het huis, dat in de 17e eeuw toebe-

hoorde aan het geslacht van Eysinga, in de 18e eeuw aan het geslacht van Aylva, terwijl de laatste patricische eigenaar er van opnieuw een van Eysinga was. — In 1688 verkochten de erfgenamen van Frans van Eysinga het huis voor de helft aan Tjaard van Aylva, grietman van Wonseradeel, en voor de andere helft aan Laas van Burmania, grietman van Leeuwarderadeel. Na het overlijden van dezen laatsten droegen diens kinderen in 1692 het gedeelte, dat hem had toebehoord, aan Tjaard van Aylva over. Tjaard's weduwe, Margaritha van Gendt, bewoonde het huis nog in 1737, toen zij bij codicil van 24 Februari 1738 haar huis met het koetshuis op den hoek van de Bollemanssteeg besprak aan haar kleinzoon Tjaard van Aylva, toen grietman van Baarderadeel, onder bezwaar van vruchtgebruik ten behoeve van zijn vader, Cornelis van Aylva, grietman van Wonseradeel. Mevrouw van Aylva stierf in 1740, en sedert komt het huis in de Groote Kerkstraat in het reëel-kohier eerst voor op naam van Cornelis van Aylva en daarna op naam van zijne erven. Cornelis van Aylva stierf in 1745 en werd als grietman van Wonseradeel opgevolgd door zijn zoon Tjaard. Deze stond in hoog aanzien: hij is lid van de Staten-Generaal geweest en heeft als gezant aan verscheidene Duitsche hoven verkeerd. Als eigenaar van het pand in de Groote Kerkstraat trad hij op, toen hij in 1755 het perceel, dat ten westen aan dit huis grensde, naastte. In 1756 huwde hij Juliana van Schwartzenberg, doch nog geen jaar daarna stierf hij te Hichtum. Zijne moeder, Juliana Johanna van Schwartzenberg, overleed in 1770. Hare erfgenamen verkochten het huis in de Groote Kerkstraat met het huis, dat in 1755 was genaast, en de „deftige stal” aan de overzijde, hoek Bollemanssteeg, aan Carel Georg van Wassenaer, heer van Twickel. Van moederszijde stamde deze uit een Friesch geslacht: hij was n.l. een kleinzoon van Sicco van Goslinga, den bekenden gedeputeerde te velde uit den Spaanschen successieoorlog. Evenals deze grootvader, werd hij grietman van Franekeradeel, welk ambt hij van 1758—1786 vervulde. In laatstgenoemd jaar verkocht hij zijne beide huizen in de Groote Kerkstraat, en wel het groote huis, dat zijne tante, freule van Goslinga, had bewoond, aan den raadsheer Ulricus Jan Huber en diens echtgenoot Wilhelmina de Vreese. In dien koop waren begrepen: de behangsels in de kamers, met de schildere-

rijen en de spiegels in de schoorsteenen ¹⁾). De koopsom bedroeg 7658 gld. Het huis ten westen, dat aan den schilder Swart was verhuurd, werd verkocht aan den timmerman Willem Overney.

Ulricus Jan Huber, raadsheer sinds 1783, heeft het huis bezeten tot 1797, toen hij het voor fl. 10.000 verkocht aan Anna Maria Gerdes, weduwe van prof. Ewald Hollebeek, hoogleeraar in de theologie, die in 1770 te Leiden was gestorven. In 1803 kwam het huis aan den secretaris van Leeuwarderadeel, Epeus Cats en zijne vrouw Anna Reinoudina Manger, die het nalaten aan hun zoon Samuel Hendrik Manger Cats.

Na den dood zijner moeder verkoopt deze het in 1827 aan Willem Carel Gerard baron van Welderen Rengers en zijne vrouw Quirina Jacoba van Andringa de Kempenaer, de ouders van den vroegeren voorzitter van het Friesch Genootschap, Mr. W. J. van Welderen baron Rengers. In 1874 ging het huis over aan Jhr. Mr. C. van Eysinga. Deze heeft het in 1922, met den stal, overgedragen aan de Provincie Friesland, ten behoeve van de verbouwing van het perceel, waarin de keuringsdienst is gevestigd, daar de stal noodzakelijk gebruikt moest worden voor de vergrooting van dit pand. Hij stelde daarbij de voorwaarde, dat hij en zijne vrouw het huis mochten blijven bewonen tot aan hun dood. Jhr. Mr. C. van Eysinga is in 1930 overleden. Het oude huis wordt thans afgebroken.

Wat den stal betreft, dezen treft men reeds veel vroeger dan het huis in de archieven aan.

In 1582 werd de Bollemanssteeg van de Bagijnestraat naar de Groote Kerkstraat aangelegd. In 1586 verkochten Sybrand van Cammingha en Catharina van Donia het $\frac{4}{5}$ gedeelte van het huis, gelegen op den hoek van deze nieuwe straat en de Groote Kerkstraat aan Foppe van Grovestins, doch twee jaar later koopen zij het geheel terug. Na den dood van Sybrand van Cammingha verkocht zijne weduwe deze woning in 1594 aan den apotheker Jacob van Marssum, die haar het volgende jaar overdroeg aan den pottbakker Jan Epes. Daarna komt het huis in 1601 in handen van Roelof Schouwenburg, majoor van het Friesche regiment, wiens erven het in 1639 verkoopen aan den eigenaar van het aangrenzende huis, Arent van Loo. In de 17e eeuw is het koetshuis geworden, daar Tjaard van

¹⁾ Een dezer schoorsteenmantels met schilderij en spiegel versiert nu de College-zaal in het Gouvernementshuis.

Aylva het in 1698, als stalling en koetshuis, verkrijgt van Idzert van Burmania, grietman van Rauwerderhem. In 1788 verkoopt Carel Georg van Wassenaer den stal aan Johan Sippo van Harinxma thoe Slooten. Dit pand blijft nu aan dit geslacht, totdat Douwe Jan Andries van Harinxma thoe Slooten het in 1865 verkoopt aan douairière Rengers-van Andringa de Kempenaer, van wie het in 1874 aan Jhr. Mr. C. van Eysinga en in 1922 aan de Provincie Friesland overgaat.

CAMMINGHA-HUIS—KEURINGSDIENST.

In het midden der 16e eeuw werd het huis, dat gestaan heeft op de plek, waar men nu den provincialen keuringsdienst vindt, bewoond door zijn eigenaar, Frans van Cammingha, die het bij zijn dood in 1559 naliet aan zijn jongsten zoon Sybrand. Ook het huis ten westen van den keuringsdienst, nu Groote Kerkstraat no. 20, behoorde als „cleyn-huys” tot deze Cammingha-stins.

Sybrand van Cammingha, gehuwd met Catharina van Donia, was van 1578—1593 grietman van Leeuwarderadeel. Toen het, in het begin van 1583 noodig werd geacht de ingezetenen van het platteland te wapenen, daar men bevreesd was voor een inval van den vijand, werd hij aangesteld tot kolonel over het krijgsvolk van Oostergoo. Hij moet in 1593 of in het begin van 1594 gestorven zijn, blijkens eene aantekening, Wirdum betreffende, welke luidt: „Willem Jans klept de klok om een „nieuwen grietman te maken” (in het begin van 1594)¹⁾. Zijne weduwe verkocht in Augustus 1594 de woning op den hoek van de Bollemanssteeg. Zij zelve overleed in 1604. Bij den dood van Sybrand vererfde zijn ouderlijk huis op zijn broer Wytze van Cammingha, die in 1606 kinderloos te Embden stierf. Deze liet de stins, waarin zijne „salighe ouders” gestorven waren, na aan den zoon van Sybrand, Frans van Cammingha, en het „cleyn-huys” dat door Aelcke Donia werd bewoond, aan zijne zuster Saepck van Cammingha, weduwe van Joost van Ockinga.

In 1622 is het geheele pand weer in ééne hand vereenigd, en wel in die van Foeck van Eelsma, weduwe van den raadsheer

¹⁾ Zie Van Sminia, Nieuwe Naamlijst van Grietmannen, blz. 28, en Andrezæ, Nalezing op dit werk, blz. 16. — In de verkoopacte van Augustus 1594 wordt Sybrands vrouw reeds weduwe genoemd.

Aede van Eysinga. Zij verkoopt dan het grootste deel van de stins, welke twee hooge gevels aan de Kerkstraat had, aan Willem van Haren, stalmeester van graaf Ernst Casimir en kapitein der garde. Dat gedeelte bevatte volgens de koopacte: „het sael, voorhuys, daegkamer, somerkoken ende poes-„koken daerafter, met de plaats en de schuyr”. Van te voren had zij het andere deel van de stins met het cleynhuys (nu Groote Kerkstraat no. 20) reeds verkocht aan hare moei, Riem van Galama. Dit perceel krijgt zij bij accord terug en verkoopt het aan den vaandrig van de garde, Thomas van den Bergh. Hierbij behoort een zomerkeuken, een kruidtuin en een groote, heerlijke plaats of bleekveld. Buiten den koop blijven echter de wapens van Eysinga en Eelsma, welke in Bentheimersteen boven de deur zijn uitgehouwen.

In 1635 verkocht Willem van Haren zijn huis aan den hellebardier Alons le Gentil; drie jaar daarna gaat het over aan Albert van Loo en diens vrouw Machtel van Aernsma. Hij bewoont het nog in 1657.

Nu komt dit huis in geruimen tijd niet meer in de consentboeken voor, totdat het, bij den verkoop van den stal op den hoek van de Bollemanssteeg in 1788, in handen blijkt te zijn van Johan Sippo van Harinxma thoe Slooten. Het bleef langen tijd in dit geslacht: in 1840 werd het bewoond door zijne kleindochter, freule Margaretha Titia van Harinxma thoe Slooten. De laatste bewoner van het oude huis was Willem Hoevenaar, controleur van den waarborg; deze vertrok in December 1874 naar Arnhem. Het huis kwam daarop aan H. D. F. van Sixma van Heemstra, die het liet slechten en er een nieuw huis voor in de plaats liet bouwen. Hij overleed in 1900. Zijne weduwe vertrok in 1903 metterwoon naar den Haag. Zij verkocht haar huis in twee perceelen, n.l. aan Mr. A. Menalda en Mr. J. L. van Sloterdijck, die het op hunne beurt aan de Provincie verkopen, welke er den keuringsdienst in vestigt.

Intusschen was de vaandrig Thomas van den Bergh, uit Vianen, niet lang eigenaar gebleven van dat gedeelte van Camminghahuis, dat hij in 1625 had gekocht. In 1630 droeg hij het over aan Johan Hessel van Bootsma, ontvanger generaal van Friesland, die het twee jaar later verkoopt aan Buwe Gabbema. In 1635 verandert het opnieuw van eigenaar: het wordt dan, ten behoeve van de schuldeischers van Abbe Freerks Gabbema, verkocht aan Sjoerd van Rispens, gedeputeerde

Staat van Friesland en zijne vrouw Commerke van Velsen. Daarna komt het aan Gysbertus Siercxma, die het verkoopt aan den advocaat Richard van Bolten. Deze draagt het in 1657 over aan Dr. Jacobus Adius, secretaris van Leeuwarden en Tietske van Burum. Sinds 1723 behoort het aan Johan Saeckema van Wyckel, die het huis waarschijnlijk heeft vernieuwd, daar de huurprijs daarna werd vertienvoudigd. In 1804 verkoopt de weduwe van den secretaris Hans Hendrik van Wyckel het aan den raadsheer Anne Regnerus de Wendt; in 1830 behoort het aan D. C. van Kolde Reneman, in 1840 aan Seerp Brouwer, die eerst geneesheer alhier en daarop hoogleeraar te Groningen werd, welk ambt hij in 1835 neerlegde. Na zijn overlijden in 1856 bleef zijne weduwe, Sj. Brouwer-Cats, er tot haren dood, in 1875, wonen. Het huis kwam daarop aan W. J. Oosterhoff, die het in 1887 overdroeg aan A. J. Joosten. In 1904 werd E. J. J. van Weyhröther eigenaar, die het in 1919 verkocht aan den tegenwoordigen bewoner, Dr. H. R. Gerbrandy.

HET CAMSTRA—VAN BEYMA-HUIS.

Het huis Groote Kerkstraat 18, dat nu het eigendom is van den heer Jongbloed, heeft, met zijn groote koetspoort en zijne — nu gehalveerde — kelderskamer, het uiterlijk van een oud-patricisch huis behouden. Ook aan dit perceel kan men den vorm van eene stins, bestaande in huizinge en dwarshuizinge, herkennen: het pand steekt n.l. aan de oostzijde ver in den tuin uit. De poort draagt nog het jaartal 1683. Deze poort is echter hernieuwd in 1899, toen de heer T. Komter het huis aankocht en den doorreed hervormde in een hal. Bij die gelegenheid zijn de wapens van Camstra en Burmania, welke de poort versierden, weggenomen.

Het huis komt het eerst in de groot-consentboeken voor in 1591, toen Adriaen van der Geest, notaris te Amsterdam, en zijne vrouw, Pietrick Hans Nitgersdr. dit pand, dat zij van haren vader had geërfd, verkochten aan Biuck van Cammingha, weduwe van Goffe van Aebingha. Hare dochter Tjamk huwde Tjalling Homme van Camstra en zoo kwam het huis in het bezit van het geslacht Camstra. Hun kleinzoon, eveneens een Tjalling Homme van Camstra, trouwde, in tweede huwelijk, met Foockel Gemmesdr. van Burmania. Dit echtpaar hernieuwde de poort van het huis in 1683 en liet de wapens van Camstra en Burmania daarin aanbrengen.

Door het huwelijk van zijne dochter Riemkje Allegonda met Arent van Haersolte, die in 1704 grietman van Barradeel werd, ging het huis over aan het geslacht van Haersolte. Zij lieten het na aan hunne dochter Foockel Berber van Haersolte, die met den raadsheer Eduard Marius van Burmania, den schrijver van de „Analecta, Friesland specteerende” trouwde. Hunne dochter, Fokel Helena van Burmania, bracht het door haar huwelijk met Julius Mathijs van Beyma in 1751 aan het geslacht van Beyma. Zij waren de ouders van den uit den Patriottentijd zoo bekenden Coert Lambertus van Beyma. Het huis is daarna in het geslacht van Beyma gebleven, totdat het na bijna anderhalve eeuw door de achterkleindochter van dit echtpaar, Anna van Beyma, gehuwd met Binnert Philip van Harinxma thoe Slooten, in 1899 werd verkocht aan den heer Komter. Zoo is dit huis van 1591—1899 steeds in handen gebleven van nakomelingen van Biuck van Cammingha. In 1925 droeg de heer Komter het over aan den heer Jongbloed, die in een gedeelte van den mooien tuin, welke bij het huis behoorde, zijne drukkerij heeft gebouwd.

Op de plek, thans ingenomen door de perceelen Groote Kerkstraat 14 en 16, stonden oudtijds Aebingha-huis en ten westen daarvan eene priesterswoning, behoorende tot eene prebende in Oldehove. In 1565 kocht Goffe van Aebingha, wiens derde vrouw Biuck van Cammingha was, dit priesterhuis bij consent van den Hove aan, daar het „olt ende ruinoes” was en trok den grond bij zijn huis. Ook dit huis is lang in hetzelfde geslacht gebleven; in 1808 behoorde het aan E. M. van Beyma.

HET DEKEMA-HUIS. ¹⁾

Ook op de plek, welke nu door de Meisjes H.B.S. is ingenomen, heeft vroeger een oud-patricisch huis gestaan, dat in 1846 is afgebroken. Bij die verbouwing bleef enkel de westelijke kamer aan de Rochebrunesteeg bestaan; zij werd in 1870 met eene verdieping verhoogd. Men kan nog duidelijk aan den voorgevel zien, dat het westelijk gedeelte van het huis niet in den oorspronkelijken bouw begrepen is geweest.

Het oude huis werd grondig opgeruimd; zelfs zijne kelders zijn verdwenen. Lang had het stand gehouden, want het dateerde minstens uit de 16e eeuw. In 1565 verklaart Jel van

¹⁾ Zie de afbeelding tegenover blz. 16.

Dekama, weduwe van Tjaard van Jongema, dat hare „voor-zaten” reeds een recht hadden verkregen op het ten oosten aangrenzende perceel¹⁾. Dit huis is dus de oude Dekama-stins geweest. Jel van Dekama stierf in 1587 zonder kinderen na te laten. Krachtens haar testament ging het huis over op de dochter van hare zuster Marij Fokel van Botnia, die in 1609 eveneens kinderloos overleed. Het gebouw vererfde daarop aan het met de Dekama's verwante geslacht van Aebingha en kwam omstreeks 1680, door den dood van Jel van Aebingha, die met Willem van Bronckhorst getrouwd was, aan hare beide zonen: Schelte Willem en Lambert Frederik van Bronckhorst. Het huis werd nu in twee woningen gesplitst en verhuurd. Het oostelijk gedeelte, dat aan Lambert Frederik was toebedeeld, werd bewoond door Lucia van Unia, weduwe van Everhardus Marius Sissinghe; Schelte Willem verhuurde zijn westelijk gedeelte aan Andreas Moller. In 1682 verkocht de eerste zijn aandeel in het voorouderlijk huis aan Catharina en Petronella Nitpheen, of Nitfen. Het jaar daarop volgde zijn broeder zijn voorbeeld en verkocht zijne helft eveneens aan beide genoemde zusters.

Zoo geraakte dus het oude huis der Dekama's in vreemde handen. Catharina Nitpheen was nog eigenares van het gebouw in 1716, daar zij dan als naastleger ten oosten voorkomt bij den verkoop van een huisje in de Rochebrunesteeg. Niet lang daarna moet zij overleden zijn, daar het huis in 1723 toebehoorde aan Margareta Elisabeth Rooda (in een enkele acte ook Rooda genoemd), weduwe van Johannes ten Tijs of Tentii. Op welke wijze zij het huis heeft verkregen, blijkt niet. M. E. Rooda was in 1710 getrouwd met Johannes Tentii, die in de huwelijksacte „castelein van Sijne Hoogheit d'Heere Prince van Oranje en Nassau” wordt genoemd. Eén dochtertje werd hun geboren: Charlotte, die in 1728 in het huwelijk trad met den Lands medicus dr. Eelco Faber. De weduwe Tentii was er op bedacht hare bezitting in de Groote Kerkstraat uit te breiden: in 1723 kocht zij het huisje aan, dat naast hare woning op den hoek van de Groote Kerkstraat en de Rochebrunesteeg stond, en kort voor haren dood verkreeg zij, in 1738, een perceeltje in die steeg. Haar schoonzoon en haar kleinzoon gingen op den ingeslagen weg voort: in 1740 kocht Eelco Faber een huisje in de Rochebrunesteeg aan, en

¹⁾ Zie het decreet van den Hove van Vrieslant van 13 Maart 1565.

in 1761 werd zijn zoon, Jan Otto Faber, eigenaar van een ander huisje in deze steeg.

Tot 1807 heeft Jan Otto Faber, die herhaaldelijk als een der vier burgemeesters van Leeuwarden is opgetreden, het huis bezeten. Hij bewoonde, althans op lateren leeftijd, het oostelijk gedeelte van zijn huis en verhuurde het westelijk deel aan L. M. A. Waubert de Puisseau en diens vrouw Cornelia Jacoba Trese, die daar een Fransche kostschool hielden. In genoemd jaar besloot de heer Faber het oude gebouw te verkoopen: van de westelijke helft werd Jhr. Waubert de Puisseau eigenaar; de oostelijke helft kwam aan den heer Ynzo van der Veen. Lang zijn beide helften ook nu niet gescheiden gebleven; reeds het volgende jaar droeg de laatste zijne woning aan den eersten over, die daarop het geheele gebouw tot kostschool inrichtte. Toen Jhr. Waubert de Puisseau in 1828 naar Luik vertrok, kocht de Stad het huis aan en liet dit eenigermate verbeteren. Doch, daar het op den duur ongeschikt bleek te zijn voor een kostschool, is het in 1846 afgebroken om plaats te maken voor het gebouw, dat sinds 1875 de H.B.S. voor meisjes is.

Zoo verdween het oude patricische huis, dat stellig vier eeuwen, zoo niet langer, had gestaan, al had het in den loop der tijden vele veranderingen ondergaan. Het heeft zelfs den glans gekend van eene vorstelijke residentie te zijn. Op grond van eene teekening van J. Stellingwerf uit 1724, welke tot onderschrift draagt: „'t Oude Hof van wijlen Hare Hoogheit „Princesse Albertina van Oranje-Nassau te Leeuwarden, in de „Groote Kerkstraat”, wordt aangenomen, dat dit huis de residentie van deze Prinses is geweest, na de meerderjarigheidsverklaring van haren zoon, Hendrik Casimir II, in 1679. Nadat Albertina Agnes haar regentschap had neergelegd, maakte zij eene reis door Duitschland en keerde in 1681 naar Friesland terug. Zij stierf in 1696 op haar lustslot „Oranjewoud”. In dit tijdsverloop zal zij, waarschijnlijk 's winters dus Dekama-huis hebben bewoond. „'t Oude Hof”, zooals Stellingwerf dit in 1724 heeft geteekend, gelijk inderdaad, met enkele kleine afwijkingen, op een gedeelte van Dekama-huis, dat omstreeks 1780 werd afgebeeld door J. Verstege, en in 1845 door A. Martin en G. Menalda. Doch, zooals onomstootelijk blijkt uit de rij van opeenvolgende eigenaren, die ik hierboven heb genoemd, heeft het Huis van Nassau dit gebouw nooit bezeten. Prinses Albertine Agnes moet het van Catharina Nitphen hebben gehuurd.

Eekhoff deelt mede, dat ook prinses Amalia van Anhalt hier gewoond zou hebben, nadat haar zoon Johan Willem Friso op 22 November 1707 het bewind over Friesland als stadhouder had aanvaard. Dat blijkt echter nergens uit; zelfs niet uit het onderschrift van de teekening van Stellingwerf, uit 1724, hoewel deze Vorstin een tijdgenoot van hem was. Amalia van Anhalt heeft korten tijd, nadat zij het regentschap had neergelegd, Friesland verlaten. Op 8 Mei 1709 hield zij haren intocht in Diez en vestigde zich op het slot Oranienstein, waar zij in 1726 overleed.

HET HUIS VAN HET ST. CHRISTOPHORI-LEEN.

Op de plek, welke thans wordt ingenomen door het huis van dr. S. A. Waller Zeper, stond oudtijds een huis, dat tot de beneficiegoederen van het St. Christophori-leen behoorde. Waarschijnlijk is het de woning geweest, welke heer Gerrit van Belkum, bij de instelling van dit leen in 1480, aan zijne erfgenamen opdroeg te koopen voor den priester, die aan het door hem gestichte altaar zou worden verbonden. Aan de beneficianten van dit leen werd toen niet, zooals thans, een bepaalde som toegelegd; zij ontvingen de inkomsten der voor de beneficie aangewezen goederen en moesten de daarop rustende lasten zelf hoeden. Nu is er, zooals uit eene acte van collatie van 4 Augustus 1582 blijkt, op 30 November 1580 een accord gemaakt tusschen Frans Canter en dr. Johannes Tiara over de verbetering van een vervallen huis met hof en tuinmuur. Destijds behoorde er slechts één huis tot de goederen van het St. Christophori-leen. Dit was in 1643 zóó bouwvallig, dat de vader van den toenmaligen beneficiant (toevallig ook een Jacob Canter) van het Hof van Vriesland vergunning verkreeg om het ten behoeve van het leen te verkoopen. Kooper van dit pand werd toen Simon Pitters. Uit dit decreet van het Hof van 28 Februari 1643 blijkt, dat dit huis aan de zuidzijde van de Groote Kerkstraat lag en een zekere steeg ten oosten had; uit den volgenden verkoop van dit perceel, waarbij Symen Pyters het in 1664 overdraagt aan den advocaat Richard van Bolten en zijne vrouw, Wynanda van der Sande, blijkt, dat die steeg ten oosten: de Bontemans- of Rochebrunesteeg was.

Het huis, zooals dat thans bestaat, zal dus dateeren uit het midden der 17e eeuw. Na Richard Bolten treft men in 1716 het eerst „overste Humalda” als eigenaar en bewoner van het

huis aan ¹⁾. Zijne rechtverkrijgenden, kleinkinderen van Philips Aebinghe van Humalda, verkoopen het in 1738 aan Douwe Sirtema van Grovestins, majoor van de lijfgarde van den Prins van Oranje. Het huis is dan belast met het mede-onderhoud van de stakettinge tusschen den tuin en de Ruiterswacht „den Landschappe toebehoorende”. In den koop versmelten alle boomen, bloemen en gewassen in den tuin, „gelijk ook de be-„hangsels en vordere meubelen en huisyraden, waarvan geen „aparte aantekening is geweest”. In 1761 draagt Douwe van Grovestins het huis over aan den boekhandelaar Rudolphus Johannes Noordbeek. Aan de Provincie blijkt dan een gedeelte van den grooten tuin te behooren, dat ter bede wordt gebruikt door de bewoonster van het huis, mejuffrouw de wed. Noordbeek. Vijf jaar later behoort het huis aan dr. Valentinus Slothouwer, die van 1765 af, tot bijna aan zijn dood in 1822 toe, rector van de Latijnsche school te Leeuwarden was. Zijne vrouw Tryntje Rienstra overleefde hem: in 1832 verkoopen hare erven het huis aan den koopman Isaac Samuel Reyser. In 1911 is het door de erven van Joseph Reyser overgedragen aan Mr. Tiete Tromp; het werd toen bewoond door zijn zwager, den heer Epke Zeper. In 1917 verkocht de heer Tromp het aan mejuffrouw D. Zeper, thans mevrouw D. Waller Zeper-Zeper.

SAACKEMAHUIS.

Op den hoek van de Groote- en de Kleine Kerkstraat O.Z. lag eertijds Saackema-huis, dat ten oosten grensde aan het pand van het St. Christophori-leen. Aan het eind der 16e eeuw behoorde het aan dr. Johannes Tiara, die het in 1591 verhuurde aan Michel Hueter alias Bock. In 1594 verkocht hij aan dezen huurder: „Saackema-huis, met plaats en hovinge en eene kamer in de Bagijnestraat”. In hetzelfde jaar droeg Hueter een groot deel van dit pand, dat dan eene „huysinge en stins” wordt genoemd, over aan den stads-metselaar Utze Riemers. Wanneer deze laatste het huis in 1613 aan Willem Jarichs verkoopt, wordt er van eene „stins” niet meer gesproken: in dezen koopbrief is enkel sprake van een huis met twee kamers of kleine woningen daarnaast aan de Groote Kerkstraat. Uit eene volgende koopacte, waarbij Gatske Silvius, tge echoote van den predikant Hidde Fopma, in 1696 het huis ver-

¹⁾ Reëel kohier.

koopt, blijkt, dat de beide kleine woningen toen niet meer in het bezit waren van de eigenaresse van het huis. Ook nu nog scheiden twee afzonderlijke perceelen het hoekhuis van Grooten- en Kleine Kerkstraat af van het pand, dat oudtijds aan het St. Christophori-leen toebehoorde.

Hoe dr. Johannes Tyara in het bezit is gekomen van Saackemahuis, heb ik niet kunnen vinden. Hij moet een man van aanzien zijn geweest, daar hij in 1572 en in 1587 voorkomt op de lijst der „Namens van tuteurs end curateurs 't sampt opsichters „der sterffhuisen end weezen bij 't gerechte deser stede geautho- „riseert zijnde, om te vereyschen offt dieselve dar van gelibereert „offt gefrijet sijn, end offt die weesen tsampt hen goeden usa, „rechte en policije behoorlick bedient ende verwaert sijn”.

Over de huizen, nu Grooten Kerkstraat nos. 7—13, welke tegenover Saackema-stins, het St. Christophori-beneficie-huis en Dekama-stins lagen, en welke thans nog in gewijzigden vorm bestaan, komt reeds een opstel van mijne hand voor in De Vrije Fries, dl. 26, blz. 37—62. Om niet te uitvoerig te worden, wil ik thans nog uwe aandacht vragen voor het pand, waarin Abraham van den Rade en Claude Fonteyne hun boekdrukkersbedrijf uitoefenden, en voor de stinsen der Cammingha's in de Grooten Kerkstraat.

DE STADS- EN LANDS-DRUKKERIJ.

Abraham van den Rade, een zoon van den Antwerpenaar Gillis van den Rade, die door de Staten van Friesland benoemd was tot drukker van de hoogeschool te Franeker, vestigde zich omstreeks 1603 te Leeuwarden. Hij trouwde hier in 1607 met Tanneke, mr. Jan Claixdr. Dit echtpaar kocht in 1619 een huis in de Grooten Kerkstraat aan, dat beschreven wordt als eene „nieugeboude grote huysinge met het hoff ende achter- „huysinge ofte schuyre staende aan het diept”. Door vergelijking met andere koopacten kon ik vaststellen, dat dit huis het derde perceel is van af de Doelestraat naar het oosten. Het laatste werk, dat wij van de pers van Abraham van den Rade, „boeckdrucker ordinaris der stadt”, kennen, is de gravure van Pieter Feddes op de inhuldiging van graaf Ernst Casimir van Nassau, in 1621. Niet lang daarna moet hij overleden zijn. Zijne weduwe zette de zaak voort: een huwelijksvers van 3 Maart 1622 is gedrukt bij de weduwe van Abraham van den Rade.

In 1624 hertrouwde zij met den boekdrukkersgezel Claude Fonteyne. Door dit huwelijk verkreeg deze drukkersknecht de drukkerij van Abraham van den Rade, waarin hij waarschijnlijk reeds werkzaam was, en zoo komt het, dat hij in 1628, wanneer hij het burgerrecht van Leeuwarden verkrijgt, in het burgerboek staat ingeschreven als: „Claude Fonteyne, van Paris, boeckdrucker”. Daarmede mag de veronderstelling, dat graaf Ernst Casimir, om in het gemis aan een bekwaam boekdrukker te Leeuwarden te voorzien, Claude Fonteyne aangespoord zou hebben, zich hier te vestigen onder belofte van zijne bescherming, — zooals Halbertsma in zijne „Hulde aan Gysbert Japix” blz. 365, en Eekhoff schrijven, — naar het rijk der fabelen verwezen worden. De graaf van Nassau heeft geen invloed gehad op zijne vestiging hier ter stede. Vele werken zijn bij Claude Fonteyne verschenen; hij werd benoemd tot Lands-drukker en later ook tot „Stads-drukker. In 1647 kochten hij en zijne vrouw een huis in de Groote Kerkstraat aan, dat ten oosten aan het hunne grensde. Beide perceelen lieten zij na aan hunne nicht, Maria Claix, dochter van den griffier der Staten, D. Claix, en echtgenoot van den secretaris der Rekenkamer, dr. Sybrand van Hettinga. In 1700 verkoopen de crediteuren van dit echtpaar het eerste huis aan den advocaat Johannes Culenburg, die de koopsom echter schuldig blijft, zoodat de genoemde crediteuren het huis in 1720 opnieuw verkoopen aan den kunstschilder Freerk Hayema, die later te Amsterdam heeft gewoond. Zijne rechtverkrijgenden dragen het in 1768 over aan den koopman Gerrit D. Stijl, wiens erfgenamen het huis in 1796 verkoopen aan den koopman Salvus Posthumus. In 1806 wordt de weduwe van dr. Joannes Gonggrijp eigenaresse van deze woning, welke dan verhuurd is aan den raadsheer Daam Fockema.

Het tweede huis van Sybrant van Hettinga (nu de timmerwinkel van den heer Vis) werd in 1700 door zijne crediteuren verkocht aan den heer van Glinstra. De freules L. M. en C. W. van Glinstra verkoopen het in 1743 aan den passementwerker Philippus Meinsma. In 1768 behoort het aan den koopman Regnery, wiens rechtverkrijgenden het in 1788 overdragen aan den vroedsman Pieter Lycklama. Het wordt dan bewoond door den majoor Breitenbach en daarna door den grietman I. I. de Schepper. Twee jaar later verkoopt P. Lycklama het huis aan Abraham Bruinsma. In 1830 wordt het bewoond

door den predikant Lucas Valk; in 1840 door den griffier bij het kantongerecht, Mr. Lambertus Johannes Huber, daarna door den heer Ulrich Jan Huber en in 1874 door Nicolaas Willem Stoett. Nadat dit huis nog aan verschillende andere personen had toebehoord, richtte de heer Vis in 1908 de benedenverdieping tot timmermanswerkplaats in.

DE CAMMINGHA-STINSEN.

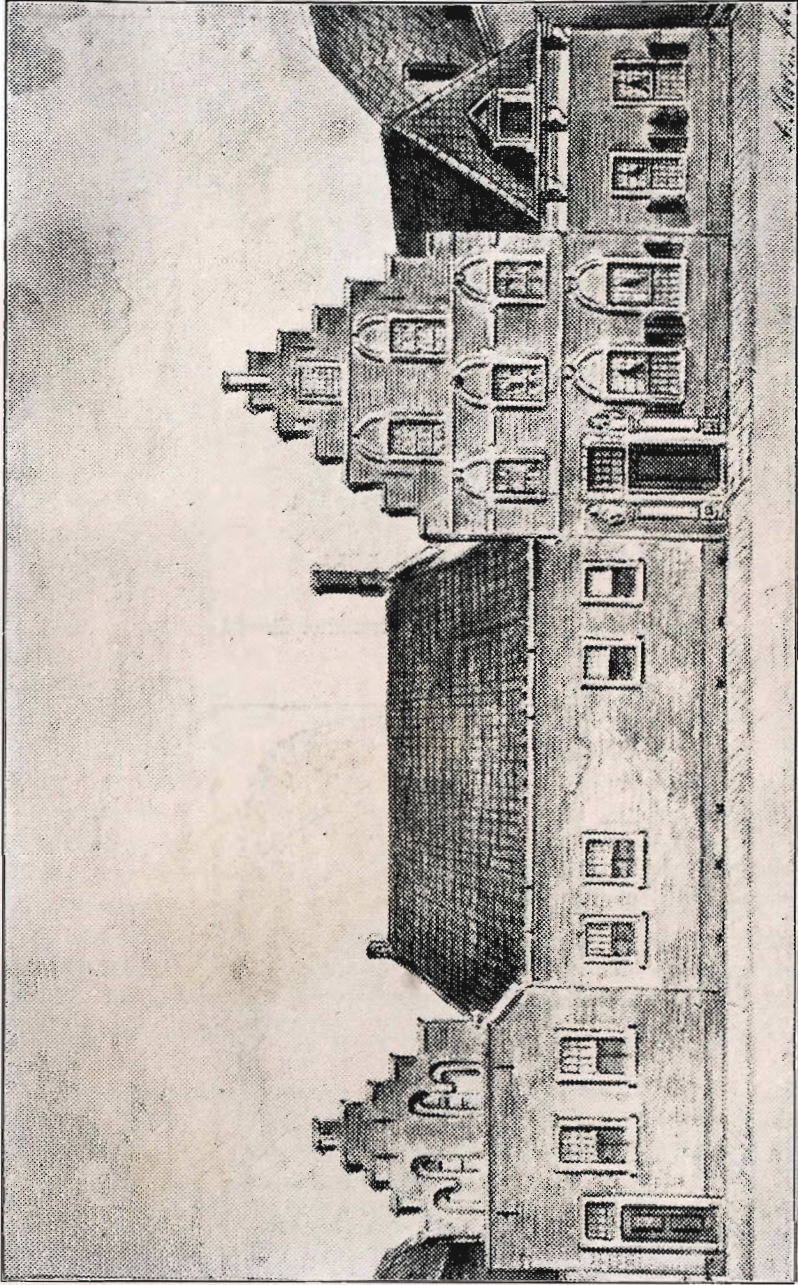
Oudtijds heeft het geslacht Cammingha drie huizen in de Groote Kerkstraat bezeten, n.l. het bovenbeschreven huis, staande op de plek, waar men thans het gebouw van den Provinciaalen keuringdienst vindt; eene stins, gelegen tegenover het St. Anthony-gasthuis, en eene stins, welke gestaan heeft tegenover de voormalige Waalsche kerk.

In den gevel van het huis van den heer Greidanus, tegenover het St. Anthony-Gasthuis, op den hoek van de Wijde Gasthuissteeg, is een steen gemetseld, voorstellende eene stins, welke in den zijgevel het wapen van Leeuwarden vertoont. Onder de stins staan de woorden: „Aed Levwerd”. Daaronder is een andere steen aangebracht, waarop staat „1171 vernieut 1762”. In den rechterbovenhoek vindt men vermoedelijk het merk en de voorletters van den naam van den steenhouwer. Dit is waarschijnlijk Cornelis Noteboom, die in 1749 in het metselaarsgilde werd opgenomen. Den eersten keer, dat ik dit huis met den naam „Aed Leeuwaerd” aangeduid vond, zag ik dit in eene koopacte uit 1669, toen de mr. kleermaker Willem Willems het overdroeg aan Wybrandus Heems, deurwaarder s’Hoffs van Vriesland. Het huis wordt daarin genoemd: „Aed Leeuwaerd ofte Oude Stins”, en zijne ligging nauwkeurig omschreven als: „hebbende „ten oosten de Groote Gasthuissteeg, ten zuiden de Groote „Kerkstraat; ten westen juffr. Vierssen, weduwe van wijlen „kapiteyn Potter, ten noorden het huis by mr. Feye Dirx als huurder bewoont”.

Deze oude stins, welke in, of kort voor, 1594 is geslecht, komt reeds vroeger in de archieven voor. Waarschijnlijk is zij aangegeven in het Register van den Aanbreng, uit 1511, waar in Oldehoofster Espel staat: „Item een vervallen steenhuis „(eigenaar) Renick Emingen”. Deze Rienck Eminga van Cammingha was de vader van Wytze van Cammingha, die met Rins Fransdr. van Minnema trouwde. Wytze stierf in 1533;

zijne weduwe in 1546. In het Beneficiaal-boek van Vriesland uit 1543 wordt „de oude stins bij het St. Anthony-Gasthuis” vermeld in eene verklaring van deze Rins van Cammingha omtrent de goederen tot een leen (blijkbaar door een Cammingha gesticht), behoorende. Zij zegt daar¹⁾: „leggen „noch achter 't voorsz. stins huyssteden, dan is het onzeker, „of zij tot dat voorsz. leen, dan onder 't perceel van Frans „Cammingha behooren”. Frans van Cammingha moet dus eigenaar van de stins, of van een der naastliggende perceelen geweest zijn. Nu blijkt het onomstootelijk uit eene baar of uitspraak in het geschil over de verdeling van de som, welke de verkoop van de oude stins had opgebracht, dat dit gebouw later door erfenis in het bezit is gekomen van drie van de dertien kinderen van Wytze en Rins Cammingha, n.l. van Frans, Doedt en Tiete. Deze baar dateert van 17 Mei 1594. Partijen waren: 1°. Schelto van Aebingha, een kleinzoon van Frans; 2°. Upco van Burmania, als man van Rins Roorda, een dochter van Doedt; hij trad ook op voor de andere erfgenamen van Doedt; en 3°. Rins Cammingha, weduwe van Lolle van Ockinga, die mede de belangen behartigde van de overige erfgenamen van haren vader, Tiete van Cammingha. Zij had ééne zuster en twee broers, van wie de een eveneens Tiete heette. Haar vader was gestorven in 1552, haar broer Tiete overleed in 1592 te Luik. Deze Tiete van Cammingha had de Spaansche zijde gehouden; waarschijnlijk lagen zijne goederen daardoor onder sequester en konden de Staten van Friesland daarover beschikken. Bij besluit van 15 April 1584 bestemmen zij althans „Tiete van Cammingha-huis in de Groote Kerkstraat” tot residentie van den stadhouder Willem Lodewijk. Dit kan niet anders dan de stins tegenover het St. Anthony-Gasthuis zijn geweest, daar het Cammingha-huis, thans keuringsdienst, destijds werd bewoond door Sybrand van Cammingha, en de oude Cammingha-stins, tegenover de kerk der Witte Nonnen (de latere Waalsche kerk), gelegen, in de 16e eeuw toebehoorde aan het geslacht Wyngha. De oude stins van Tiete van Cammingha, welke in 1584 reeds in staat van verval geweest moet zijn, bood geen geschikte woning voor den stadhouder aan; vandaar, dat de Staten in 1587 het huis van Boudewijn van Loo aankochten, om tot stadhouderlijk hof te dienen.

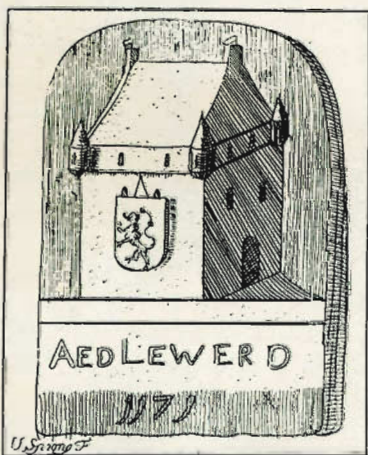
¹⁾ Zie fol. 75.

Dekama-huis. Later Fransche kostschool in de Groote Kerkstraat.
Afgebroken in 1846.

Gevelsteen van
Cammingha-stins
nu
Groote Kerkstraat no. 43.

Afbeelding van den gevelsteen
van Cammingha-stins
geteekend in de 17e eeuw

Een jaar na den dood van Tiete van Cammingha verkochten de erfgenamen van Frans, Doedt en Tiete de stins aan den mr. metselaar Wybe Lieuwes, die deze liet afbreken en er een nieuw huis voor in de plaats zette. In de bovengenoemde baar van 17 Mei 1594 wordt de stins reeds genoemd: „seecker „olt ende nu gedemolieert stins, gestaen hebbende in de Grootte „Kerkstraat tegenover St. Anthonis Gasthuys”. Uit welken tijd de gevelsteen, welke de herinnering aan de oude stins levendig houdt, dateert, is niet met zekerheid te zeggen. In het „Verhaal van Leeuwarden” door S. A. Gabbema, dat in 1701 verscheen, komt een gravure van den steen, naar mr. P. C. J. A. Boeles mij deed opmerken, reeds voor. De steen, geteekend door Ulpianus Sprong, die hier in 1639 trouwde, draagt het onderschrift „Aed Lewerd 1711”. Het is nu mogelijk, dat Noteboom in 1762 den geheelen steen in twee gedeelten vernieuwde. Het kan echter ook zijn, dat hij het bovenste stuk met de gefantaseerde voorstelling van de stins heeft behouden, en het onderste daaraan heeft toegevoegd. Hoe men aan het jaartal 1171, als jaar van de stichting der stins, kwam, is niet bekend, doch het is in het geheel niet onwaarschijnlijk, dat een stins vier eeuwen lang behouden kan blijven. Opmerkelijk is het, dat deze Cammingha-stins oud-L e e u w a r d e n wordt genoemd en dat het wapen, op den gevelsteen afgebeeld, dat is van de stad Leeuwarden¹⁾. Dit brengt ons op eene andere Cammingha-stins, welke oudtijds in de Grootte-Kerkstraat heeft gelegen ten westen van de hoofdkerk van Leeuwarden: Onze Lieve-Vrouwekerk te Nijehove.

Op de kaart van Leeuwarden door Pieter Bast, uit 1603, ziet men duidelijk deze groote stins, met het nevengebouw, de plaats en den tuin afgeteekend; ook op de kaart van Jacob van Deventer, uit omstreeks 1550, komt zij voor. Deze stins lag, zooals ik vroeger uit verschillende oude koopacten heb aangetoond²⁾, in dat gedeelte van de Grootte Kerkstraat, dat in de 16e eeuw „Cammingha-horne” werd geheeten, n.l. de plek grond, strekkende van de Kleine Hoogstraat tot aan het

¹⁾ De naam van dit huis kan niet zijn afgeleid van dien van den mr. metselaar Wybe Lieuwes, die een nieuw huis bouwde op de plek, waarop de afgebroken stins had gestaan, daar Ocka Scharlensis in den eersten druk van zijne „Beschrijvinge van Vrieslant”, uit 1597, fol. 29, reeds een „oudt huys” vermeldt, dat „Leuwerde stins” is genoemd.

²⁾ Zie hiervoor mijn opstel: „De eerste residentie van Willem Lodewijk te Leeuwarden en de Cammingha-huizen in de Grootte Kerkstraat aldaar”, voorkomende in De Vrije Fries, deel 28, blz. 95 en v.v.

Witte Nonnenklooster, zoowel ten zuiden als ten noorden van de Grootte Kerkstraat. Hoewel de naam van deze stins niet wordt genoemd, — bij den verkoop in 1598 is er slechts sprake van „zeeckere oude stins en huysinge metten plaetze, boemen ende plantagien, staende bij nyehoffsterkercke”¹⁾, — duidt de naam „Cammingha-horne” of hoek van Cammingha aan, dat deze stins aan het geslacht Cammingha heeft toebehoord.

Ook uit eene andere omstandigheid zou dit afgeleid kunnen worden. Algemeen wordt aangenomen, dat de kerk van Leeuwarden: Onze Lieve Vrouwekerk te Nijeboof, door het geslacht Cammingha is gesticht. De grond, waarop deze kerk was gebouwd, grensde onmiddellijk aan het terrein, dat in 1598 nog tot de stins behoorde: zeer zeker zal de kerk gebouwd zijn op een stuk grond, dat daartoe door den eigenaar van de stins was afgestaan. Nu behoorde deze kerk in 1149 aan de abdij van Corbeye in Westfalen, blijkens een brief van abt Wibaldus aan Heribert, bisschop van Utrecht, waarin hij er over klaagt, dat vier priesters, die prebenden hebben in de kerk van „Lienward” (Leeuwarden), hadden verzuimd het wettig bezit daarvan aan den abt te verzoeken. Hoe de abdij van Corbeye den eigendom van de kerk van Leeuwarden had verkregen, heeft men verklaard door eene erflating van Gerolf van Cammingha, die in 876 als monnik te Corbeye stierf. Hoe dit zij, in de 16e eeuw was deze stins niet meer het eigendom der Cammingha's; zij behoorde toen aan het geslacht Wyngha, zooals uit eene koopacte van 1598 blijkt, waarbij de erfgenamen van Keympe Wyngha, of Unia, die in 1560 stierf, de stins met toestemming van diens weduwe, Wisch van Aylva, verkoopen aan Taco van Aylva, grietman van Ferwerderadeel.

¹⁾ Zie Groot-Consentboek 1598, f. 138v.

Graaf Frederik van den Bergh en de mislukte onderneming tegen Friesland,

door J. KLEIJNTJENS S. J.

In geen enkel der groote geschiedwerken, o.a. Bor, Arend, van Reyd, van Meteren, Blok, enz. vinden wij melding gemaakt van pogingen door Frederik van den Bergh in 1597 om Friesland in handen te spelen van Filips II. Dat deze plannen werkelijk bestaan hebben, blijkt uit de brieven, die wij hieronder laten volgen, die in de Archives du Royaume te Brussel berusten.

Graaf Frederik van den Bergh werd 18 Aug. 1559 geboren en overleed in 1618. Hij was een echte vechtersbaas. Van zijn jeugd is weinig bekend, wel weten wij, dat hij gehuwd is geweest met Françoise de Ravenel, vrouwe van Rattigny († 1629), die hem de heerlijkheid Dixmuiden aanbracht. Uit dit huwelijk werden één zoon en twee dochters geboren.

In den beginne verbond hij zich in den dienst der Staten, door wie hij tot gouverneur van Venlo werd benoemd, welk vertrouwen hij beschaamde door naar den vijand over te gaan. Bij het beleg van Grave werd hij zwaar gewond, maar genas weer, want het jaar daarop trof hem bij Nijmegen hetzelfde lot. Ook tegen Leicester heeft hij gestreden, tegen wien hij dapper de schans van Zutphen verdedigde. Een levensgevaarlijke tocht volbracht hij door bij ijsgang den Dollart over te steken, om troepen te halen. Door zijn krachtig ingrijpen wist hij te bewerken, dat het beleg van Groningen werd opgebroken. In 1592 vinden wij hem binnen Koevorden, dat hij tegen prins Maurits echter zonder succes verdedigde. Met 6000 man en 6 stukken geschut snelde hij Verdugo te hulp in 1593 en veroverde het slot Raesfeld en Ootmarsum. Graaf Willem Lodewijk van Nassau wist door de verovering van Boertange hem echter den toegang tot Groningen te beletten. Alle pogingen, om de nauw ingesloten stad te ontzetten faalden. Door de Spanjaarden tot gouverneur van Friesland, Groningen, Overijssel en Lingen benoemd trok hij met Mondragon op tot ontzet van Grol; in Lingen moest hij voor Prins Maurits zwichten (1597). Na den tocht over den Rijn met

Mendoça werd hij tot veldmaarschalk verheven, hij werd tevens heer van Doetinchem en Wisch. Ofschoon de magistraat van Doetinchem hem als heer erkende, weigerden dit de Staten van Gelderland. Ook aan de vergeefsche belegering van Bommel door Mendoça nam hij deel in 1599. Na bij Nieuwpoort zich te hebben onderscheiden en het beleg van Oostende te hebben meegemaakt, gelukte het hem 1000 man troepen naar den Bosch te brengen, waardoor Maurits gedwongen werd, het beleg dier stad op te breken (1601). Toen hij Hoogstraten belegerde, dat door muitende Spaansche troepen was bezet, wist hij in een schitterenden aftocht, zich te onttrekken aan de vervolging van het Staatsche leger. Toen hij vernam, dat de Prins op nieuw een aanslag tegen den Bosch beraamde, wist hij dezen te voorkomen. Van 1605—1609 vond hij zijn operatieveld in Vlaanderen. Ofschoon meer krijgsman dan diplomaat, vaardigde aartshertog Albertus hem in 1613 af naar den Rijksdag van Regensburg, van welke opdracht hij zich voorbeeldig kweet.

De meeste dezer brieven ¹⁾ die over het verraad handelen zijn door Frederik, graaf van den Bergh, gericht aan den eersten secretaris des konings, Verreycken, die staatssecretaris en audiencier van den geheimen Raad te Brussel was.

Een tusschenpersoon meldt zich bij den graaf en bericht hem, dat hij in Friesland beschikt over tien personen wier namen hij niet mag noemen, die besloten hadden aan den koning een grooten dienst te bewijzen, nl. hem deze provincie in handen te spelen. Aan hun plan verbinden zij echter eenige voorwaarden. Het zal den koning niets kosten, daar alles door Friesland zal betaald worden. Deze voorwaarden zijn: de hoofdpersoon moet onder graaf van den Bergh gouverneur worden van Sloten of een andere plaats in het gebied aan v. d. Bergh toevertrouwd, als hij de stad Sloten en de forten Slijkenborch en Lemmer aan den koning overgeeft. Van af één Februari 1596 moet hij wekelijks ontvangen *f* 300 ter bestrijding zijner onkosten. Daarenboven moet Z. Majesteit hem patent verleenen voor een compagnie van 500 man, of wel hem kapitein maken over twee compagnieën, bestaande uit lieden uit die streek of anderen. De gouverneur, die deze voorwaarden niet bezwaarlijk vond, stemde erin toe onder voorbehoud van goedkeuring door den koning. Kort daarop kwam de tusschenpersoon verklaren, dat, om de onder-

¹⁾ Papiers d'Etat et de l'audience, liasse 477.

neming tot een goed einde te voeren, buitengewoon groote uitgaven moesten gedaan worden, daar hij vele personen, zoowel voorname als gewone lieden in dienst moest nemen. Hij stelde daarom voor behalve de wekelijksche / 300, hem voor 6 maanden toe te staan: „cinq patars de la florene rente”, een belasting, die in Friesland geheven wordt. De President van Friesland kan hierover aan den Koning inlichtingen verstrekken evenals over de belangrijkheid der over te geven plaatsen. De som kwam den gouverneur te hoog voor, maar daar het ging over middelen, die de vijand in handen had en over het onderhoud van troepen voor Z. Majesteit, stond hij, onder voorbehoud van goedkeuring, „deux patars de la dite florene rente” per maand toe, totdat de som, waarop aanspraak werd gemaakt bereikt was. Het overige geld zal de gouverneur dan besteden voor het onderhoud der troepen. De gouverneur vraagt goedkeuring van hetgeen hij gedaan heeft en toezending van 4 of 5000 manschappen, die voorloopig ondergebracht kunnen worden in Gelderland of Overijssel, in de hoop, dat Friesland zoo van troepen ontbloot zal zijn, dat men een aanslag kan wagen. De open plaatsen Hinde-loopen en Mackum zouden dan gemakkelijk versterkt kunnen worden, zoodat men den vijand zou kunnen tegenhouden en hem veel schade berokkenen. Daarvoor is infanterie noodig, cavalerie kan niets uitrichten, tenzij bij groote droogte van wege de vele moerassen; de vijand toch heeft vestingen, zooals Coevorden, aan de groote wegen. Tevens vraagt de gouverneur vier of vijf oningevulde patenten of ten minste twee of drie om ze te kunnen uitdeelen aan diegenen die in dienst van Z. Majesteit willen treden en uit de bewoners compagnieën samenstellen. Daarenboven verzoekt hij volmacht om vergiffenis te schenken aan degenen, die afgevallen weer in dienst treden van Z. Majesteit, hetzelfde geldt voor de steden en vestingen, die zich onderwerpen zullen, vergiffenis voor de begane misslagen en restitutie van privilegies en vrijdommen.

Het beste is den aanslag te doen in de lente, men kan zich dan met 500 of 600 man meester maken van de beloofde plaatsen, als ten minste vervuld wordt, wat beloofd is. De gouverneur moet den onbekende op zijn woord gelooven. Is Z. Majesteit niet geneigd deze onderneming te beginnen, dan is ook de belofte van den gouverneur ongeldig. Te Oldemerckt in Overijssel, 2 uren van Steenwijck op de Friesche grens zouden de troepen moeten samenkomen, er zijn daar kanalen en booten zullen

klaar liggen, om in de bovengenoemde plaatsen binnen te vallen.

In een volgend schrijven, dat geen datum draagt, daalt de schrijver, die blijkbaar steeds met den onbekende blijft onderhandelen, tot meer bijzonderheden af.

1°. Als er 600 soldaten gezonden worden, zal hij met den onbekende afspreken, ze naar Sloten, de Lemmer, Stavoren, Slijck en Borch te zullen voeren, waar deze dan zooveel volk zal hebben dat hij binnen 24 uren de steden aan Z. Majesteit kan overleveren.

2°. Worden er 1500 soldaten gezonden, dan ziet hij kans Harlingen over te geven dat pas een nieuwe haven heeft gekregen, zoodat men gemakkelijk er binnen kan komen.

3°. Dank zij deze 1500 man, gelooft de onbekende te kunnen innemen Franeker, Bolsward, Leeuwarden en de schansen, die daarbij liggen; van daaruit kan hij heel Friesland afloopen.

4°. Vraagt de onbekende voor elke overgeleverde stad, behalve Sloten „derthien duysent pistoletten cronen; van de steden kan dit geld teruggevorderd worden.

5°. Daar het Z. Majesteit moeilijk schijnt voor proviand te kunnen zorgen, zal de onbekende dit op zich nemen.

6°. Zoodra Sloten en Stavoren in bezit des koningszijn, zullen drie groote schepen uit Londen komen beladen met: „geschut, loot ende tweback”.

7°. Verzoekt de onbekende sauvegarde voor eenige „grieten-luyden oft officieren onder dat Hoff van Vrieslant”, eenigen zijn voor de zaak reeds gewonnen, anderen zullen stilzwijgend toezien.

8°. „Seght den aucteur gelijk hij gheen en noeme zoe en begeert hij daarvan gheen eere, want het al uyt uwe Genade name sal geschieden”.

In een nieuw schrijven van 29 Januari 1597 dringt de gouverneur nogmaals aan op het zenden der patenten, binnen één maand op zijn hoogst vijf weken, heeft hij drie oningevulde patenten noodig, elk van 300 man; mocht de zaak niet doorgaan, dan kunnen zij herroepen worden, anders is hij bang, dat de gunstige gelegenheid gemist wordt. Hij zal binnenkort iemand zenden om mondeling Z. Hoogheid aartshertog Albertus in te lichten.

Voorzichtigheid met de brieven is noodzakelijk, opdat zij niet in handen van den vijand vallen. Don Luis de Penaranda te Keulen weet de veilige weg. Deze weg wordt dan ook gevolgd, want 8 Februari zendt deze Spanjaard een schrijven van graaf

Frederik door naar Verreycken. Uit Brussel wordt 11 Febr. reeds geantwoord. De secretaris heeft alles wat Graaf van den Bergh over de onderneming heeft geschreven, medegedeeld. Van den Bergh wordt bedankt voor zijn moeite, de onderneming goedgekeurd, daar echter alles nog niet genoegzaam onderzocht is, wordt de raad gegeven den man aan de praat te houden, verder de zaak te onderzoeken, om beter te kunnen besluiten, wat er gedaan moet worden. Den 12en Febr. een nieuw schrijven als antwoord op den brief van 29 Januari. Gaarne zal men te Brussel den persoon ontvangen, die graaf van den Bergh zal zenden, om alles mondeling toe te lichten. Het antwoord van Z. Hoogheid, dat dit schrijven vergezeld, is niet bewaard gebleven. Het volgend schrijven is blijkbaar een accusé de réception aan Penaranda voor het doorzenden van den brief van v. d. Bergh.

De hoofdpersoon blijft steeds buiten schot; wel stuurt hij, zooals blijkt uit een schrijven van Graaf Frederik van 18 Juni, nogmaals iemand, die hem in het Nederlandsch opgestelde voorwaarden brengt. Ofschoon hij veel vreemd vindt in de zaak en er voor terugschrikt zooveel manschappen te zenden, vindt hij de gelegenheid toch van te veel belang, om de hulp te weigeren. De boodschapper verklaart onder eede, dat alles zonder bedrog zal geschieden; meer zekerheid kan hij op het oogenblik niet geven. De gouverneur vraagt nogmaals om de drie patenten met den naam oningevuld voor drie Duitsche compagnieën.

Den 17en Augustus moet hij echter melden, dat de zaak niet door zal gaan, hij is misleid door den tusschenpersoon. Hij heeft echter een ander plan. Dokkum is een sterke plaats en van veel belang, zij ligt aan een rivier; een mijl van zee, aan de monding van het kanaal, waardoor de schepen tot in de stad varen, ligt het fort Oostmerhorn. Daar de stad alleen van zee uit te bereiken is, heeft de vijand alle soldaten uit het fort en de stad teruggetrokken, de stad moet door de burgers verdedigd, het fort door enkele boeren. Hij stelt nu voor 500 of 600 man in te schepen, die met gunstigen wind in twee dagen de stad binnen kunnen varen. Kolonel Liaukama, die vandaar geboortig is, zou commandant kunnen zijn, de 8 patenten die Z. Hoogheid gezonden heeft zouden hiervoor gebruikt kunnen worden. Lukt de expeditie, dan zullen zij levensmiddelen genoeg vinden voor eenigen tijd. De vijand zal gedwongen worden naar zijn land terug te keeren, het kamp te verlaten en het overige van het leger zou zóó veel soldaten missen, dat er een groote dienst

door aan den koning bewezen wordt. Hij vraagt zoo spoedig mogelijk 1000 man, om ze in de garnizoenen te leggen, die de manschappen voor de expeditie leveren. Over de belangrijkheid der plaatsen kan de gouverneur van Friesland, die in de conseil privé zitting heeft inlichtingen verstrekken. Veel van de troepen van den vijand staan over den Rijn, waar zij Rhynberg belegerd hebben. Komen deze terug, dan is de onderneming onmogelijk. De beide plaatsen kunnen alleen geholpen worden door de lieden des konings in den zomer of wanneer het vriest. Het zal den vijand heel wat moeite kosten, de Friezen toch zullen hun eigen land willen verdedigen. Mochten de troepen des konings hulp noodig hebben, dan zal Z. Hoogheid hen wel komen helpen. Bij alles is echter groote haast, waarom Van den Bergh een spoedig antwoord wenscht.

Monsieur. Comme je nay aucun chiffre avec Son Alteze et que j'entens quen avez ung avec le drossart de Lingen, men ay pour ceste fois pour le service de Sa Majeste bien voulu servir, vous priant de ma part vouloir declarer a Son Alteze (aartshertog Albertus), que au mois de febvrier de lannee courrante lon mat icy envoye une certaine personne de cognoissance, qui a tousiours du passe servi a Sa Majeste, qui entre aultres mat declairé de avoir en Frize dix personnes lesquelz il mat dit ne pouvoir ou savoir nommer, qui estiont resolues de faire ung signale service a Sa Majeste, a la reduction d'icelle province, me demandant pour la seurté de leur entreprinse certaines conditions sans le dommaige ououstange de promptz deniers de Sa Majeste ou des pays, qui presentement luy peuvent contribuer, seullement de la substance de ce que lennemy possede pour astheur au pays de Frize; les principaulx pointcz, quil ma propose, dont aussi il a requis ma promesse sont les ensuivans. Le premier est quil offre de mectre en mains de Sa Majeste toutes et quantes fois, quil plairat a sa dicte Majeste la ville de Sloten et les fortz de Slykenborch¹⁾ et Lemmer aux conditions suivantes, que lautheur puisse estre gouverneur soubz moy de la susdite ville ou aultre place de mon gouvernement, quil mecterat soubz lobeysance de sa dicte Majeste. Item que doiz le premier de febvrier 1597 lon luy laisse joyr de trois cent

¹⁾ Schans in de buurt van Spangen en Heerenveen.

florins par sepmaine pour souloignement des despens quil fait journallement. Item quil plaise a Sa Majeste luy accorder la patente dune compagnie de cinq cent testes ou bien le faire capitaine de deux compagnies des gens du pays ou telz quil pourrat recouvrir pour le service de Sa Majesté, les quelz pointcz estans a mon jugement de peu de substance, je luy ay soubz le bon plaisir de Son Alteze accorde. Depuis le personnaige qui ma propose ces pointcz de la part de ceulx ou celluy que lont envoyé vers moy, mast venu représenter que a la direction de ceste entreprinse, il luy convenoit de faire grandes et excessives despences, tenant plusieurs personnes tant de grande que petite qualite a la main et a ses gaiges, en satisfaction de quoy il me demandoit que je luy vouldroye accorder outre les trois cent florins par sepmaine cy dessus dit, encoires pour l'espace de six mois cinq patars de la florene rente ¹⁾, qui est une certaine façon de collecter deniers au pays de Frize, dont le president de Frize estant par dela saurat donner bonne raison, si comme aussi de limportance des places susdites. A quoy jay trouve ung peu de difficulte, voyant quil montoit a une tres grande somme, toutes fois considerant dung costel, que ce que s'accordoit, se donnoit des moyens que l'ennemi avoit en sa puissance et que d'aultre il failloit estant au fois tirer moiens pour entretenir les gens de guerre de Sa Majeste, luy ay accorde soubz le bon plaisir de sa dite Alteze deux patars de la dite florene rente, par mois, jusques a ce qu'il fut satisfait des cinq patars par luy pretenduz, employant le surplus de ce que je pourroye tirer du pays, a l'entretienement des gens de guerre quil plairoit a Son Alteze moctroyer a ceste entreprinse. Et comme lon pourroit par ce moyen grandement avancer le service de Sa Majeste signamment si Son Alteze confirmant ce que sest encommence et aggreant ce que je puis avoir promis, dont je vous prie me vouloir advertir, afin de faire le mesme a ceulx ou celluy que jay accorde les pointcz susdictz, soubz le bon plaisir de Son Alteze, fust servie denvoyer quelques gens de guerre, jusques a quatre ou cinq mil hommes avec quelque entretienement (autant quicelle sauroit jecte sur quelque place) en la duché de Gheldres ou pays d'Overyssel espereroye de trouver la Frize tellement despourveue que lon pourroit

¹⁾ floreenrente, die door de floreenplichtigen moest worden opgebracht. Floreen was een Friesche gouden munt, ter waarde van j 1,40, waarmede in het begin der 16de eeuw een grondbelasting betaald werd.

bien faire ung grand service a Sa Majeste, de tant, plus que venant au pays avec un fondement lon trouverat les places de *H i n d e l o o p e n* et *M a c k u m* ouvertes quavec les moyens requis se peuvent tellement fortiffier quon les pourroit tenir et grandement endommager lennemy, lequel exploict fault il que se face avec linfanterie oultre la *Drenthe*, car avec cavalerie lon ny peult passer, ne soit quil face fort secq pour les grandes moras, la ou il fault passer parce que lennemy a ses fortresses comme *C o e v o r d e n* et aultres sur les passages, a quoy serviroit de beaucoup si en cas Son Alteze, ne fut tant a la main que celle fut servie de menvoyer quatre ou cinq patentes en blancq ou du moings deux ou trois pour les pouvoir distribuer entre ceulx qui pourroient presenter leur service a Sa Majeste en dressant de naturelz quelques compaignies. En oultre ce puissance de pouvoir pardonner a ceulx qui auront offense sadicte Majeste pourveu quilz entrent en son service et le mesme des villes et fortresses qui se pourront rendre a lobeysance de sa dite Majeste avec oubliance des pechez passez et restitution des privileges, immunittez et franchises que lon est accoustume de demander en telz termes et convient scavoir, quand Son Alteze sera servie pour la primavera laisser entreprendre cest exploict quil en fouldrat estre preadverti pour quelque temps afin que d'ici avec cinq ou six cent hommes l'on semporera des places que lauteur a promis, esperant quil accomplira ce quil a propose, en nayant aultre assurance que sa parolle, sans que jay peu scavoir en façon quelconque qui se puisse estre conducteur de lentreprinse le donnant seulement a entendre a Son Alteze afin que icelle soit servie se resouldre et me commander si elle est servie daggreer ce que jay promis, ne layant fait sinon pour tenir le personnage a la main, si en cas Son Alteze goutast lentreprinse et lauteur puisse accomplir ce quil a promis, car aultrement revocqueroye ma promesse. Lassemblee se ferat a *O l d e m e r c k t* pays *D o v e r y s s e l*, deux lieues de *S t e e n w y c k* et sur les frontieres de *Frize* ou il y a des canaulx, ou lon trouvera au temps prefix les barques prestes pour entrer aux places susdites veuillant esperer que le bon Dieu me donnerat la grace de venir au bout de ceste entreprinse, que je vous prie vouloir declairer au long a Son Alteze et madvertir au plus tost de la resolution dicelle. Et nallant la presente a autre fin je prieray le bon Dieu vous donner en sante bonne vie et longue. *Doldenzeel* le 30 decembre 1596.

Frederic conte de Berg

A Monsieur l'Audancier Verreycken, premier secrétaire du Roy Bruxelles.

Conte Frederic de Berges, secret.

Om uwe Genade aen te dienen van wegghen den aucthor, zoe verre zyne Genade ons wiste te helpen aen drye patenten metten eersten ende de andere tot gelegener tijt mochten volgen gelyck ick lestmael uwe Genaede aendiende van wegghen den auctheur ende men soeckt practyck, gelyck wy lestmael versproken met den anderen waeren, dat men in Brabant oft anders in andere provincien een stadt mochte beleggen, ende dat zy vuyt Vrieslant de knechten daer dan wel nagevoert solden worden, dat wy gheen garnisoen solden holden, zoe hadde den auctheur wel moet met de hulpe Gods dese nabescreven steden ende schantzen toe leveren.

Inden iersten zo veren uwe Genade ons wolde te hulpe seyn den ses hondert soldaten, als wy dan mit den anderen mochten versprecken, dat wy zy leyden solden na Sloten, nae de Lemmer, na Steverden, ende Slycken Borch, zoe solde den auctheur daer zoe vele volcks in hebben dat zy ons als van wegghen den aucteur de steden solden leveren aen handen van Zyne Majestyt in vierentwintich uren.

Ten tweeden zoe verre Zyne Genade ons mocht te hulpe seyn den vyfthien hondert soldaten, zoe hadde den auctheur moet met de hulpe Godts Harlinge te leveren, dwelck al gepractiseert is met een nyeuwe haven, die zy daer maeken zullen, ende over ses wecken wel heel ontfest sal worden, want men dan daer wel met gemack in zal kunnen comen.

Ten derden heeft den auctheur moet te leveren, de welcke oick staen in zeer goede formen mit die vyfthien hondert man, gelyck hiervoren verhaelt is dese naer bescreven steden ende schantzen te weten Franicker, Bolzwaert, Leuwerden ende daer mede by hebben de schantzen daer men over langen tyt vele goede luyden in gehadt heeft die daerop passen zoe hoopt den auctheur met Gods hulpe hoer gantz Vrieslant af te lopen.

Ten vierden versoekt den auctheur van Uwe Genade my te geven eene acte ende dat van wegghen den auctheur oft eene die hy daertoe stelde van alle steden die hy levert in Vrieslant behalven Sloten dwelck verdragen is aen handen van conincklicken Majesteyt sonder eenich belech voir te comen, sal voir

De aquy no ay cosa que decir sino que los catolycos tombien y tencionados syenten mucho el successo de la Campina y los herejes my alegres y audaces. Dios lo remedie.

Muy a servicio de V. M.

Luis de Penaranda.

A Monsieur l'audiencier Verreycken premier secrétaire du Roy à Bruxelles.

Monsieur le Conte. Laudiencier ma fait lecture de ce que luy avez escrit touchant lentreprinse que propose ung certain personnaige de cognoissance estant au pres de vous, pour la reduction de la province de Frize, ensemble des pointz et conditions quil demande et ceulx que luy avez accorde soubz mon bon plaisir. Et ne puis sinon vous scavoir bon gre de la diligence et soing dont avez use a bien esplucher et peser cestuy affaire, lequel veritablement je trouve de tres grant emport et conséquence pour le service du Roy, mon seigneur, sil se pourroit convenablement sexecuter. Mais comme pour ce faire, il est besoing de bon fondement et grande prevention, dont presentement la commodite nest si a la main, comme bien je desireroys, il sera besoing quallez entretenant ledit personnaige jusques a meilleure occasion pour sur ce particulier lors prendre la resolution que le temps et lestat des affaires permectra. Cependant pourrez aller fundant de plus en plus le fond de la matiere afin que estant bien informe du mal et du bien qu'en pourroit reuscir lon puist tant mieulx acerter en ce que sera de faire. A tant etc. De Bruxelles le XIe jour de febvrier 1597.

Monsieur. La votre du dernier de lan passe ma au prismes este delivree le Xe de ce mois et apres en avoir fait rapport a son Alteze, icelle ma commande de vous faire la reponse que trouverez ci-jointe. A quoy me refereray pour nuser de redite, seulement y adiousteroiy que ce jourd huy mat aussi este rendue vostre lettre du 29 de Janvier dernier relative à la susdite precedente, la quelle ay semblablement communique a Son Alteze qui ma respondu quelle orra voluntiers le personnaige que dictes vouloir envoyer icy particulierement informe du tout et que au reste elle se remect a ce quelle me repond sur vostre dicte, precedente. Au reste sil y a aultre chose en quoy me jugerez

propre pour vous faire semblable service, Je vous supplie me honorer tousiours de ladviser et vous serez obey dans si bonne affection quapres avoir salue bien humblement vos bonnes graces, Je prie Dieu vous mectre en sa sainte garde. De Bruxelles le XIIe de febvrier 1527.

Au Conte Frederic.

Monsieur le Commissaire. Ce jourdhuy ma este delivre la votre du 6e de ce mois, avec ladjoincte de Monsieur le conte Fredericq de Berghes, dont avecq cestes je vous envoie la responce et vous supplie la vouloir adresser par la premiere seure commodite que trouverez et en ce que trouverez bien me commander pour votre service memploye tousiours avec la liberte que devez et povez avec assurance que serez obey de . . . que apres bien affectueusement recommande a voz bonnes graces Je prie Dieu vous avoir en sa sainte garde. De Bruxelles le XIIe de febvrier 1597.

Decyffre. Copie dune lettre escripte par le conte Fredericq de Berghes a Son Alteze doiz Linghen le 18 de Juing 1597.

Monseigneur. Le personnage qui at entre mains lentreprinse dont jay diverses fois escript a Vostre Alteze at iterativement envoye aupres de moy une certaine personne laquelle mat delivre quelques articles escrites de sa propre main en flameng, les quelz jay de mot en mot fait mettre en chyffre les envoyant a Vostre Alteze cy jointes. Et comme je le trouvois non sans raison estrange de hazarder ainsi les gens, asscavoir denvoyer pour le premier six cent hommes et apres jusques a quinze cent, si est ce que jay considere questant Vostre Alteze devant quelque ville par de la et ayant lennemy leve ses garnisons de par deça ne les pourront riens faire ou bien pourtant plus dasseurance au lieu du nombre quilz demandent (soubz correction de Vostre Alteze) on y pourroit envoyer aultresfois aultant de gens veu que cest une entreprinse de si tres grande importance pour sa Majeste. Jay examine tant que ma este possible celui qui mat delivre ces articles, mayant fait son serment a la damnation de son ame que le tout se peult faire sans aulcune fraude, sans que jen puisse donner aultre assurance a Vostre Alteze de mettre en avant la dite entreprinse, plairat a icelle de faire despecher les trois patentes requises de trois compaignies allemandes avecq

les noms en blancq, les quelles si en cas quilz ne peuvent effectuer ce quilz presentent ne seront de nulle valeur, le tout sans dommaige de Sa Majeste, veu quilz ne demandent que les seules patentés sans aucun argent. Suppliant a Vostre Alteze que je puisse sur ce scavoir la volonte dicelle, selon la quelle me gouverneray avecq toute humilite et obeyssance. Et en cas que Vostre Alteze est servie de le mectre en avant, sera besoing que assiegeant quelque place par dela icelle, menvoye plus de gens en ces quartiers pour le mectre en effect. Entretant prieray l'omnipotent, Monseigneur doctroyer a Vostre Alteze en prosperite laccomplissement de ses tres nobles desirs, dois Linghen le 18e de Juing 1597.

De Vostre Alteze tres humble et obeissant serviteur Frederic conte de Berg.

A Son Alteze.

Monseigneur. Voyant le peu d'apparence quil y at de mettre en execution l'entreprize de Frize de laquelle ay escrit auttres fois bien au loing a Vostre Alteze et que l'homme auquel auparavant je may refere sest grandement abuse nen tiendray alterieur propos, mais comme depuis je may enqueste sur la situation de D o c c u m, ville en Frise bien forte et de grande importance trouve que icelle est situee sur une riviere une lieu de la mer ayant le fort de O o s t m e r h o r n a la bouche du canal auquel grands batteaux entrent jusques au dedans la ville Et comme les gens du roy y peuvent bien mal approcher, sinon par mer, l'ennemy en at tire tant de la ville que du dit fort tous leurs soldatz, laissant la garde de la dite ville aux bourgeois et le fort a quelque peu de paysans lesquels ne pensent riens moins que sur quelque entreprinse pour estre si avant au pays, pourquoy serois bien dadvis de faire embarquer cinq ou six cents hommes comme sils voudriont aller a la mer chercher la fortune, les quels ayant le vent propice pourriont venir a la dite ville endedans deux jours et comme on me dict (et suis bien informé) lon porrat entrer en la dite ville avec tous les batteaux, venant de la mer sans estre visitez devant estre dedans la ville et le luitenant coronel L i a u k a m a estant natif et cognu au pays commanderat aux soldats que j'y enverray et au besoing me serviray des patentés que Vostre Alteze mat dernièrement envoye et les donneray aux personnes ydoines pour servir a Sa Majeste et Vostre Alteze et si succede bien et ils emportent la ville et

fort susdit (dont jay grand espoir) noz gens trouveront assez des vivres au pays la entour pour sentretenir quelque bon espace de temps et lennemy principalement le regiment de Frize serat constraint de retourner a leur pays et abandonner le camp et la reste dudict ennemy se trouverat despourveu dune bonne partie des soldats tellement que Vostre Alteze en cas de bon succes de ceste entreprinse voirrat par effect le grand service que Sa Majeste et icelle recevront mais pour bonnement effectuer ceste entreprinse supplie tres humblement que Vostre Alteze me veuille envoyer sitost que possible serat ung mille hommes pour les mectre pour le premier aulx garnisons dou que tireray ceulx que je employeroy audict exploit, car aultrement ne puis bonnement garder les places, que jay encharge ou que au moins plaise a Vostre Alteze donner ordre et moyen pour renforcer les regiments qui sont par deça tant le mien que celluy du baron de Billy ¹⁾ et comme les deux places sont de tres grande importance selon qu'es tant demande le president de Frize este pour lheure au conseil prive de Sa Majeste le dirat plus amplement pour cognoistre le pays. Jespere avecq layde de Dieu de emporter les places par le moyen susdit et que Vostre Alteze trouverat bien fondee ceste entreprinse principalement en ceste conjuncture estants les soldats de lennemy dela le Rhin et hors du pays ayants assiege Rhijnberk au retour desquels serat impossible de leffectuer et encoire que les dicts deux places pourriont bien mal estre secourrus des nostres sinon sur la gelee ou en leste quand il ferat secq toutes fois pourriont cependant les nostres en cas de bon succes se servir des moyens quils trouveront par dela au mieulx possible comme dict est. Et lennemy aurat tant a faire avec eulx que les Frisons seront bien constraints demployer leurs gens au corps de leur pays et si apres les nostres auront a faire dassistance au secours espere que Vostre Alteze ne nous laysserat en payne, mais nous pourvoirat des moyens a ce requis et si icelle trouve bon ceste mienne resolution et plaist que je passe oultre convient par les raisons susdites que cela se face en toute obligeance tant pour divertir lennemy que pour le bien et service que Sa Majeste et Vostre Alteze recevront, partant espere que icelle me favorisera de bien brief dune responce pour selon icelle me conduire en toute haste et dilligence affin que les presentes occasions ne meschappent; sur ce finiray etc ce 17 daoust 1597.

¹⁾ Caspar de Robles, heer van Billy.

Die „Normannenpoorten“ der friesischen Dorfkirchen, ihre Entstehung und Bedeutung.

von AREND LANG

cand. med. Loga.

Die Kirchen Frieslands sind fast die einzigen alten Bauwerke, die sich — unbeschadet pietätloser Zerstörung und fürstlicher Willkür — bis in unsere Tage erhalten haben. Zwar ist an ihnen viel im Laufe der Jahrhunderte ohne Rücksicht auf Stil und Schönheit des Baues verständnislos herumgemauert, eingerissen und neu aufgeführt worden, eines jedoch haben sich diese Zeugen vergangener Zeiten fast alle bewahrt: Eine Tür in der S-Mauer, der stets eine gleiche, meist genau gegenüber liegende N-Tür entspricht, die „Normannenpoort“.

Bekanntlich liegt der Chor unserer sämtlichen älteren Kirchen mehr oder weniger genau nach O, da die Christen mit dem Gesicht nach O — nicht zum heiligen Lande oder zur heiligen Stadt, wie die Juden, beteten. Denn in O lag das Paradies und von dort erwarteten sie die Wiederkunft des Herrn ¹⁾. Somit liegen also die Längsseiten unserer alten Dorfkirchen stets nach N oder S. Die Normannenpoorten liegen am häufigsten mehr in der westlichen Hälfte der Mauern, selten in der Mitte (Ihrhove oder Haren/Gron.), noch seltener im östlichen Teil wie in Bagband. Von den Normannenpoorten geht die Sage, sie seien zur Zeit der Normannenherrschaft so niedrig angelegt worden, dass sich die Friesen beim Ausgang aus der Kirche, als Zeichen ihrer Knechtschaft, hätten nach N verneigen müssen ²⁾.

Dass diese Türen, die sowohl in Kirchen der romanischen wie gotischen Bauperiode zu finden sind, tatsächlich einstmals als Eingänge gedient haben, steht ausser Zweifel, denn häufig waren diese beiden die einzigen Eingänge und an O- und W-Mauer

¹⁾ Achelis, Hans: Das Christentum in den ersten drei Jahrhunderten. Leipzig 1912 Bd. I, S. 119; vgl. hierzu: Funk, F. X.: *Didascalia et constitutiones Apostolorum*, Paderbornae 1906, S. 138. "Ἐστὼ ἡ ἐκκλησία κατὰ ἀνατολὰς τετραμένη.

²⁾ Houtrouw, O. G., Ostfriesland. Aurich 1889 Bd. I, S. 210, Anmerkung 4 und Mitthoff, H. W. H., Die Kunstdenkmale und Altertümer im Hanoverschen VII. Band, S. 84.

keine Spur irgend einer weiteren Tür zu entdecken, zudem werden noch heute an einigen Kirchen entweder die N- oder S-Tür, ja in einigen oldenburgischen Gotteshäusern, in denen zu Schwei, Rodenkirchen, Esenshamm und Tossens ³⁾ sogar noch beide Türen benutzt. Die Normannenpoorten sind heute grösstenteils vermauert, trotzdem aber deutlich an weitaus den meisten älteren Dorfkirchen zu sehen. Meistens ist es die S-Tür, die nicht vermauert ist, da sie wohl am geschütztsten lag, während die N-Tür fast stets wohl wegen des Zuges zugemauert worden ist. So treffen wir z.B. noch in Gandersum, Asel, Grothusen, Tettens, Eexta (Prov. Gron.), Zeerijp (Prov. Gron.) ⁴⁾ und vielen anderen die ursprünglichen S-Türen an, während N-Türen kaum erhalten sind. Fast nur dort, wo sie besonders geschützt lagen, blieben sie bestehen: Ditzum, geschützt durch einen starken Stützpfeiler und in Oldendorp (Rheiderland), geschützt durch den Glockenturm.

Kreuzkirchen, wie Bunde, Stapelmoor und Pilsum, besitzen meistens in ihrem Querschiff N- und S-Türen, während im Längsschiff dafür wohl eine Tür fehlt. Doch bilden sie ja auch wegen ihrer Seltenheit eine Ausnahme. Andere Kirchen wieder, wie z.B. Wiesens, Nüttermoor, Kampen, Upleward, Victorbur und Logabirum, weisen drei oder mehrere Türen auf, die fast alle vermauert sind, ebenso die zu Midwolde (Prov. Gron.), Ten-Boer (Prov. Gron.) und Winschoten.

Betrachten wir die Eingänge unserer Kirchen, vor allem der ostfriesischen näher, so müssen wir bei einigen tatsächlich feststellen, dass sie mehr oder weniger niedrig sind. Die Kirchen zu Holtland (N-Tür 1,40 m), Bagband (S-Tür 1,40 m), Völlen (N-Tür 1,70 m), Reepsholt (N-Tür 1,60), Vellage (S-Tür 1,40 m N-Tür 1,55 m) und Esklum (N-Tür 1,50 m) besitzen niedrige Türen, ja Critzum weist sogar ein Eingangs-Tor von 1,10 m Höhe auf. Bei anderen Gotteshäusern dagegen treffen wir eine grosse Höhe der Tore an (Logabirum N-Tür 3,30 m, Sengwarden S-Tür 3,30, Engerhufe zwei N-Türen ca 4 m, Wiegeboldsbur S-Tür 3,50 m), sodass die Sage also nicht überall zu stimmen scheint. Wenn die Kirchtüren zu Marx, Grimersum, Rorichum eine durchschnittliche Höhe von ca 3 m aufweisen, diese Zahl so gar von den Türhöhen der ebengenannten Kirchen übertroffen wird,

³⁾ Die Bau- und Kunst-denkmäler des Herzogtums Oldenburg. Oldenburg 1909. Bd. V.

⁴⁾ Peters, Oud Groningen. 's-Gravenhage 1921, S. 40.

so kann man also nicht von Normannpoorten reden, bei deren Durchschreiten die Friesen sich hätten verneigen müssen. Da aber auch all diese Türen vom Volksmund Normannenpoorten genannt werden, scheint an der Sage irgend etwas nicht zu stimmen.

Um dieses Rätsel zu lösen, sind nun verschiedene Erklärungen aufgestellt worden, die aber alle nicht befriedigen ⁵⁾.

Um festzustellen, in welcher Zeit hauptsächlich die Normannenpoorten gebaut wurden — die neueren Kirchen (Woltzeten erbaut 1727, Nortmoor erbaut 1751, Pogum erbaut 1776, Neer-moor erbaut 1796, Burhafe erbaut 1821) besitzen diese charakteristischen Tore nicht — vergegenwärtigen wir uns die Erbauungszeiten jener verschwindend wenigen Kirchen, deren vermutliche Entstehungszeit wir urkundlich feststellen können.

Als älteste Dorfkirche ist neben der vielleicht um 1230 erbauten jeveländischen Kirche Sillenstede die zu Werdum zu nennen, die, wenn die vorgefundene Urkunde sich auf die letzte Weihe der ganzen Kirche beziehen sollte, 1327 erbaut worden ist. Sie besitzt die charakteristischen Türen, ebenso die Kirche zu Nesse, deren Erbauungszeit wir keinesfalls nach 1419 setzen dürfen; das gleiche gilt für die Kirche zu Weene, die wahrscheinlich 1499 erbaut wurde. Das Gotteshaus zu Wymeer, das zweifelsohne 1590 neu erbaut wurde, besitzt schon keine Normannenpoorten mehr. Auch die Kirchen zu Rhaude (1664), Driever (1685), zu Marienchor (1668), Spiekeroog (1696), Wybelsum (1700) ⁶⁾, überhaupt alle neueren Kirchen zeigen nicht mehr die N- und S-Türen, ein Beweis, dass sie nicht mehr notwendig waren.

Wir stellen somit als erstes fest, dass die ältesten uns bekanntesten vorreformatorischen Dorfkirchen N- und S-Türen besaßen,

⁵⁾ Houtrouw, a.a.O., S. 128 stützt sich auf eine Notiz des Pastor's Alberti Cramer zu Nüttermoor (Kirchenbeschreibung von 1725, Staatsarchiv, Aurich) „Ock heb ick hier geobservert, door dien een zuyder en noorder deure by der Kerke is, dat de manspersonen gedurig door de zuyder, de vrouwen echter gedurig door de noorder deure uit en in gaan, maar wanneer een kind ter doepe aangeboden wordt, altyd door de zuyder deure wordt uit en ingebragt, ook wanneer een Kraamvrouw de eerste mael weder in de Kerke verschynt, om den almachtigen voor zijne goedheid te danken, door de zuyder deure komt in en uitgaan desgelyk ook een paar volks trouwt, zoo word de zuyder deure van hoor gebruykt int 't in en uitgaan.

Vgl. hierzu: Röhrig: Heilige Linien durch Ostfriesland, Aurich 1930, S. 15 und 16 und Mitthoff a.a.O. Einleitung und Richnow: Die alten Dorfkirchen und Burgen Ostfrieslands. Leer. S 8 und 9.

⁶⁾ Houtrouw, a.a.O. S. 388, u.s.w.

dass aber die nach der Reformation erbauten Kirchen Ostfrieslands — also nach 1522 — diese Türen nicht mehr besitzen ⁷⁾, sondern grösstenteils W-Eingänge aufweisen. Unsere Schlussfolgerung daraus: Die N- u. S-Eingänge der Dorfkirchen stellen etwas charakteristisch katholisches dar, dessen Ursprung vielleicht im katholischen Ritus zu suchen ist, denn der Ritus bestimmt das Aussehen des christlichen Kirchengebäudes, das aus dem christlichen Baugeist und seinen Bedürfnissen hervorgegangen ist ⁸⁾. Da nun der katholische Ritus sich im wesentlichen nicht geändert hat, hat auch das aus den christlichen Bedürfnissen hervorgegangene Kirchengebäude im wesentlichen keine Veränderung erfahren. Da der christliche Geist und die Bedürfnisse des Christentums überall und zu jeder Zeit durchweg derselbe war, stimmen auch überall die christlichen Kirchengebäude im wesentlichen überein. So zeigen die vielen z. T. noch sehr gut erhaltenen Dorfkirchruinen von Klein-Asien, die aus dem 7.—9. Jahrhundert stammen, eine auffallende Aehnlichkeit mit byzantinischen, diese wieder mit italienischen, spanischen oder französischen Kirchen, die aus viel späterer Zeit stammen ⁹⁾. Und auch die deutschen, ja letzten Endes auch die friesischen Kirchen stimmen im wesentlichen mit den anderen überein, denn „da der christliche Geist ein einiger ist, so musste das Christentum überall, wie eine einige Kunst und Völkerbildung ebenso eine gemeinsame christliche Baukunst hervorrufen ¹⁰⁾.“ Oertliche Verschiedenheiten — bedingt durch die Eigenart der Bevölkerung, des Klimas, der Landschaft und ihrer Geschichte — waren keineswegs ausgeschlossen, wenn sie auch am wesentlichen nichts änderten ¹¹⁾.

Wenn also diese Einheit und das Gemeinsame der christlichen

⁷⁾ Mit einigen wenigen Ausnahmen (z.B. Leer, luth. Kirche, erbaut 1675).

⁸⁾ Kreuser, I. Der christliche Kirchenbau, seine Geschichte, Symbolik, Bilderei. Regensburg 1860/61 Bd. I, S. 16, S. 192 und S. 202 und Neuss, Dr. W. Die Kunst der alten Christen. Augsburg 1926, S. 64.

⁹⁾ Vgl. Rott, Hans: Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien. Leipzig 1908 und Dehio und von Bezold: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. Stuttgart 1888.

¹⁰⁾ Kreuser, I. a.a.O. I, S. 192 und 205.

¹¹⁾ Achelis, H., a.a.O. II, S. 190 und Neuss, a.a.O. S. 67 und Otte, H.: Handbuch der christlichen Kunstarchaeologie des deutschen Mittelalters. Leipzig 1868, S. 5. Wenn auch die Kirchengebäude in ärmeren Gegenden im Mittelalter an den Kirchlichen Typus festhalten, so hat sich doch „die Kirchliche Kunst des Mittelalters nationell und selbst provinciell eigentümlich gestaltet“.

Kirchengebäude aller Länder von je her gewesen ist, ja, wie einige behaupten, „schon im apostolischen Jahrhundert das wesentliche der christlichen Bauweise festgelegt war“¹²⁾, so werden die christlichen Baugesetze, ohne welche diese Gemeinsamkeit undenkbar wäre, bereits in den ersten Jahrhunderten n. Chr. aufgestellt sein müssen. Und so finden wir denn auch tatsächlich in einigen, aus dem dritten Jahrhundert stammenden seltenen Handschriften, den ersten christlichen Kirchenordnungen, Bauvorschriften. Freilich zwängen sie den Kirchenbau nicht in ein starres Schema, das konnten sie nicht, da sie auf die Baugewohnheiten der betreffenden Bevölkerung, auf die Materialien, die zum Kirchenbau zur Verfügung standen, Rücksicht nehmen mussten, ja sie brauchten es auch letzten Endes garnicht, da sich der Bau des Kirchengebäudes stets nach dem einigen überall gleichen Glauben richtete.

Somit stellen die „Didascalia et constitutiones Apostolorum“, die in der Hauptsache Sittenlehren für die Laien, Gottesdienstordnung, Vorschriften über die Armenpflege und Liturgie etc. enthalten, lediglich nur einige wenige Kirchenbau-„Gesetze“ oder besser Hauptnormen auf, deren wichtigste sind: „Die Kirche muss länglich-rechteckig sein, sie muss nach O ausgerichtet sein und sie muss hoch liegen“¹³⁾.

Trotzdem also die sog. „apostolischen Verordnungen“ nur in ganz groben Zügen den Bau eines Gotteshauses festlegen, hat uns ein gütiges Geschick eine seltene Stelle der Didascalia bewahrt, die näher auf das Kirchengebäude eingeht und detailliertere Bestimmungen — gerade betr. der Türen — gibt. In der Didascalia Arabica, caput XXXV, 2 findet sich eine Stelle¹⁴⁾, in der verlangt wird, dass das Kirchengebäude gemäss der Drei-

¹²⁾ Kreuser, a.a.O. I, S. 192.

¹³⁾ Kreuser, I., Wiederum christlicher Kirchenbau, apostolische Baugesetze, Symbolikvorlesungen. Brixen 1868, I, S. 255. Wie der „Norden“ im germanischen Götterglauben, so spielte in der christlichen Kirche der „Osten“ eine besondere Rolle. Der O. ist „ὁ παράδεισος τοῦ θεοῦ, ὃν ἐφύτευσε κατὰ ἀνατολᾶς.“ Kreuser, a.a.O. II, S. 418.

¹⁴⁾ Funk, F. X. a.a.O. S. 124.

„De ecclesia et loco sacro. Ecclesia sit huiusmodi; Sint ei portae tres tanquam imago sanctae trinitatis. Una versus australem et altera versus occidentalem et ultima versus septentrionalem (regionem)“. In seiner Fussnote fügt der Herausgeber hinzu: „Cum tria ecclesiae latera, australe, occidentale et septentrionale, portas habeant, altare vel sanctuarium versus partem quartam vel orientalem situm est. Tres illae portae teste Vanslebii ecclesiis coticis propriae sunt. In historia ecclesiae Alexandrinae 1677 pg. 54 sq. autor Coptitas dicere refert, apostolos constituisse,

einigkeit Gottes drei Eingänge haben solle: einen nach W, einen nach N, und einen nach S. Wansleb fügt hier hinzu, dass diese drei Türen allgemein bei den Koptischen (Altägyptischen) Kirchen zu finden seien, und dass die Kopten annähmen, die Apostel hätten eine für die Männer, die andere für die Frauen und die dritte für Opfergaben bestimmt. Somit gingen also in den koptischen Kirchen Männer und Frauen getrennt zum Gottesdienst. Nur in der koptischen Kirche? Nein überall, wo der katholische Glaube herrschte, war die Geschlechtertrennung durchgeführt.

Schon die Juden trennten in ihren Synagogen Männer und Frauen, im Tempel von Jerusalem besaßen die Frauen einen eigenen Vorhof.

Natürlich hatten Frauen wie Männer auch ihre getrennten Eingänge und als ältesten Beleg hierfür führt man jene Bibelstelle an, die von dem 12 jährigen Jesus im Tempel berichtet. War er doch in dem Alter, in dem er als Kind, also zur Mutter gehörig, durch die Frauentür zu gehen hatte, oder als Knabe mit seinem Vater durch die Männertür den Tempel verlassen konnte. „Wegen der verschiedenen Eingänge kam es vielleicht, dass der Heiland als Kind erst spät vermisst ward, als er im Tempel zurückblieb, denn die Mutter glaubte ihn bei Joseph und Joseph bei der Mutter, als sie aus verschiedenen Eingängen heimkehrten“¹⁵⁾.

Diese Sitte, beim Gottesdienst nach Geschlechtern getrennt zu sein, die noch heute im Morgenlande allgemein üblich ist, und die Frauen nur verhüllt in das Gotteshaus zu lassen, übertrug sich auch auf das Christentum¹⁶⁾, „Schon seit den frühesten Zeiten des Christentums war solche Scheidung im Interesse des Anstandes und der guten Sitte vorgeschrieben“. Und schon zur Zeit der Apostel mussten die Frauen in der Kirche den Schleier tragen, um durch keinerlei Zerstreung, am wenigsten durch irdische Sinnlichkeit den Priester in seinem heiligen Tun zu stören¹⁷⁾.

Während die Frauen die N-Seite des Kirchenschiffs als Platz

ut sanctuarium semper ad solem orientem versum atque tres solum portae ecclesiae essent in honorem trium personarum sanctae trinitatis, et quidem altera viris, altera feminis, tertia oblati afferendis“.

¹⁵⁾ Kreuser, Der christliche Kirchenbau. Regensburg I, S. 108 vgl. auch Achelis a.a.O. I, S. 173.

¹⁶⁾ Kreuser: Wiederum christlicher Kirchenbau. Brixen 1868, I, S. 255.

¹⁷⁾ Kraus, F. X., Geschichte der christlichen Baukunst. Freiburg i. B. 1896, I, S. 295 und Kreuser, Der christliche Kirchenbau, Regensburg, I, S. 111.

einnahmen, gebührte den Männern die Ehrenseite, der südliche Teil des Kirchenschiffs. Es ist (von W aus gesehen) die rechte Seite des Gotteshauses, die schon nach althebräischen Begriffen für die Ehrenseite galt ¹⁸⁾).

Wir können somit als Zweites feststellen; Die S-Tür als Tür des Männerschiffs ist also die Männergertür, die N-Tür ist die Frauentür ¹⁹⁾).

Diese Vorschriften, die der Trennung der Geschlechter dienten, um hierdurch alle irdischen Regungen der Gemeinde zu ersticken und um die Andacht auf den Gottesdienst zu konzentrieren, hat die katholische Kirche von Anbeginn durch das ganze Mittelalter bis heute beibehalten.

Noch heute wird, wie in ältester Zeit streng auf die Trennung bei Prozessionen, Taufe und bei Empfang der Sakramente geachtet ²⁰⁾).

Wenn somit von der katholischen Kirche überall und zu jeder Zeit die Trennung von Männern und Frauen in Gotteshäusern und bei kirchlichen Veranstaltungen durchgeführt wurde, so ist die Anbringung von Kirchentüren für die getrennten Geschlechter keineswegs einheitlich gestaltet. Längst nicht immer hat man sich beim Kirchenbau an die Vorschriften der Didascalia Arabica gehalten, im Gegenteil, die weitaus meisten Kirchen zeigen ihre Eingänge nicht an der N- und S-Front, sondern an der W-Seite. Der W-Eingang war von jeher der Haupteingang der Kirche, hier lag auch der sog. Narthex, eine Vorhalle für die Büsser. Am häufigsten verfuhr man so, dass man an der W-Mauer drei Eingänge anbrachte: In der Mitte die Haupttür, das Priestertor, links (N) hier von die Frauen — und rechts (S) die Männer — Tür ²¹⁾. Somit lagen alle drei Türen im W und eine N- und S-Tür an den Längsseiten des Kirchengebäudes erübrigte sich — wenn die Kirche nicht allzu gross war — in den meisten Fällen. Doch kommen in allen Ländern Europas, besonders in den ger-

¹⁸⁾ Otte, H., Handbuch der Kirchlichen Kunstarchaeologie d. Deutschen Mittelalters. Lpzg. 1868, S. 48, Kreuser: Wiederum christlicher Kirchenbau. Brixen, II, S. 131; Anm.: „Masculi stant in Australi parte et foeminae in boreali“... „Rechts“ und „links“ verwischten sich im Laufe der Zeit. (Von O oder von W gesehen). Es kamen Streitigkeiten vor. Im Jahre 1485 verordnete ein zu Rom erschienenenes Pontificale, dass „rechts“ die rechte Seite des Gekreuzigten sei. Kreuser, Der christliche Kirchenbau, Regensburg, II, S. 213. Vgl. hierzu: Vrije Fries XV, S. 46 und 71.

¹⁹⁾ Kreuser, a.a.O. II, S. 213 und derselbe I, S. 112.

²⁰⁾ Nickel, M. A., Ritus romanus. Mainz 1839, S. 31 und S. 87.

²¹⁾ Kreuser, a.a.O. I, S. 112, II, S. 267 und S. 280.

manischen, Kirchen mit N- und S-Eingängen vor, die sich bewusst oder vielmehr unbewusst an die alten kirchlichen Normen gehalten haben. Doch sind die Gotteshäuser, die von diesen Normen abweichen, bei weitem in der Uebersahl. Am weitaus häufigsten finden sich mehrere W-Tore, hin und wieder auch W- und S- oder W- und N-Türen, ja, eine einzige Tür (im W) ist — ohne dass dadurch die Geschlechtertrennung durchbrochen zu sein braucht — gar nicht selten. In den deutschen Dorfkirchen sind W-Eingänge, oder W- und S-Eingänge weitaus am häufigsten, auch ein einziger (S)-Eingang ist öfter anzutreffen. Bei Kreuzkirchen ist am Querschiff N- und S-Tür die Regel, ja in ganz Europa kann man Kreuzkirchen ohne Querschifftüren zu den Seltenheiten rechnen ²²⁾.

Oertliche Verhältnisse und Verschiedenheiten in Landschaft, Volkscharakter usw. werden weiterhin bestimmend auf die Lage der Türen eingewirkt haben.

Wenn somit in Deutschland und Holland Dorfkirchen mit N- und S-Türen durchaus nicht häufig sind, im Gegenteil, die Anzahl der hiergegen verstossenden Dorfkirchen bei weitem überwiegt, in West-, Nord- und Ostfriesland aber so gut wie jede vorreformatorische Dorfkirche fast ohne eine Ausnahme zu mindest eine N- und S-Tür besitzt ²³⁾, so muss — und dies können wir als Drittes feststellen — diese auffallende Erscheinung ausser den bisherigen Gründen der Geschlechtertrennung noch andere Ursachen haben.

Schon die ältesten Kirchen, wie Marx (12. Jahrhundert), Schortens (12. Jahrhundert), Sillenstede (vielleicht um 1230), Engerhufe (Ende des 13. Jahrhunderts), Midlum (Rheiderland, ungefähr Mitte des 13. Jahrhunderts), sowie die ältesten Kirchen Nordfrieslands und Westfrieslands, deren Bilder z.T. auf Stadt-

²²⁾ Vgl. hierzu: Dehio und v. Betzold, a.a.O. Atlas I—V und Wimmer: Entstehung der Kreuzförmigen Basilica, in Strzygowski: Heidnisches und Christliches um das Jahr 1000. Wien 1926, S. 251. Anmerk., ausserdem die verschiedenen Werke über die „Kunstdenkmäler“ der deutschen und Osterreichischen Provinzen und Länder (Rheinland, Bayern, Sachsen u.s.w.).

²³⁾ Vrije Fries V, S. 164 und Craandijk en Schipperus, Een bezoek aan eenige oude romaansche Dorpskerken in Friesland. Harlingen 1876, S. 93 und 106. Vermeulen, F. A., Handboek der Nederlandsche Bouwkunst. 's-Gravenhage 1928. Abbildungen Bd II. u. Peters, a.a.O. Abbildungen. Haupt, R., Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Schleswig-Holstein. Heide i. Holstein 1925, V, S. 168. — Vgl. auch Anm. 3.

siegeln, die meist ein höheres Alter besitzen, als die Pergamente, woran sie hängen, zeigen „Normannsdeurtjes“. Wenn also von jeher in Friesland Kirchen mit Seiteneingängen gebaut wurden und diese Sitte bis in die Tage der Reformation beibehalten wurde, obwohl die Gotteshäuser in den Nachbargebieten in den weitaus meisten Fällen mit W-, W- und S- oder nur S-Toren gebaut wurden, so darf man annehmen, dass auch die Kirchen, die in Friesland vor den uns noch heute erhaltenen Gotteshäusern bestanden, nämlich die Holzkirchen, von denen keine auf uns gekommen ist, N- und S-Türen aufwiesen.

Man baute anfangs Holzkirchen wohl deshalb, weil die Missionare nach heimischer Sitte, die nur den Holzbau kannte, Kirchen errichteten, vielleicht auch, weil man das hölzerne Gotteshaus weit rascher und einfacher als ein steinernes errichten konnte (wenn auch Holz zum Kirchenbau in dem waldarmen Friesland für die Missionare nicht immer leicht zu erhalten war), zumal in Friesland die Kunst des Backsteinbrennen seit den Tagen der Römer verloren gegangen war und Friesland ausser den rohen eratischen Blöcken, den Findlingen, kein weiteres Steinmaterial bot²⁴). Schliesslich mag man auch im bewusster Anlehnung an die hölzernen germanischen Tempelbauten, von denen in den Chroniken berichtet wird, zum Bau hölzerner Kirchen geschritten sein. Somit ist — jedenfalls für die ersten Jahrhunderte — unter dem Begriff „ecclesia“ oder „basilica“ stets eine Holzkirche zu verstehen. Noch der bremische Erzbischof Unwan (1013—29) liess in Friesland heilige Haine der Marschbewohner niederhauen und Kirchen daraus bauen²⁵). Noch bis zum Jahre 1262 war die Klosterkirche in Wittewierum westlich der Ems, aus Holz und begann man erst damals eine neue aus Stein zu errichten²⁶), ja, noch im Jahre 1219 wurde die Abteikirche zu Jesse (Gron.) in Holz gebaut²⁷), während die Holzkirche des Wittewierum zugehörigen Nonnenklosters Romerswerf erst in den Jahren 1261—66 durch eine steinerne ersetzt

²⁴) Otte, a.a.O., I, S. 25 und Strzygowski, a.a.O., S. 114. Vgl. auch Matthaef, Dr. A., Deutsche Baukunst im Mittelalter, Leipzig 1918, S. 71.

²⁵) Lappenberg (edit.), Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte, Berlin 1850, II, 46.

²⁶) Blok, P. J., Middeleeuwsche bouwkunst (inzonderheid Kerkbouw) in de provincie Groningen, I, in: Groningsche Volksalmanak 1891, S. 104 ff. und Emonis et Menconis chronicon in: Monumenta Germaniae historica Tom. XXIII, Scriptorum, p. 550.

²⁷) Vermeulen, F. A., Handboek der Nederlandsche bouwkunst. 's-Gravenhage 1928, I, S. 266.

wurde ²⁸⁾; die hölzerne Klosterkapelle blieb bis 1271 erhalten ²⁷⁾. Wenn trotzdem bereits vor dem Jahre 1000 Steinkirchen errichtet werden, — und das kommt in friesischer Gegend, soweit heute bekannt und urkundlich nachweisbar, nur einmal vor (vielleicht mit Ausnahme der Tuffkirche St. Walburg, in Gron.) — so konnte das nur unter Anwendung grosser Mittel und unter riesigen Schwierigkeiten geschehen und ist daher solch ein Bau wegen seiner grossen Seltenheit fast immer in sämtlichen Chroniken als ausdrückliche „*l a p i d e a basilica*“ gekennzeichnet ²⁹⁾. Erst nach der Normannenzeit, die mit ihren häufigen Einfällen der „wilden Nordmänner“ der Christianisierung Frieslands, vor allem dem Kirchenbau hindernd im Wege stand, und die mit einem letzten grösseren bei Adam von Bremen beschriebenen Einfall im Jahre 1042 ihren Abschluss — jedenfalls in Friesland — gefunden zu haben scheint, ging man allmählich zum Steinbau über ³⁰⁾. (Dabei verwandte man anfangs wahrscheinlich lediglich nur den Tuffstein und den Findling, während der wiederentdeckte Backstein zufrühest um 1200 im friesischen Kirchenbau Verwendung fand). ³¹⁾

Es ist daher also unmöglich, dass die N- und S-Türen an unseren Dorfkirchen aus der Zeit der Normannen stammen, wie die Sage will, denn sämtliche heute erhaltenen Steinkirchen stam-

²⁸⁾ Peters, a.a.O., S. 68.

²⁹⁾ Richthofen, Karl Freiherr von, Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte, Berlin 1886, III, 1, S. 22. Die im Jahre 922 erbaute Holzkirche zu Egmond im Kennemerlande (gehörte damals noch zu Friesland) wird von Graf Theoderich II † 989 in Stein errichtet. „*Lapidem basilicam non sine magna construxit difficultate . . . nimum sit egena lapidium et calcis oportunitate*“.

³⁰⁾ Wiarda, T. D., Ostfriesische Geschichte, Aurich 1797, I, S. 114 und Lappenberg, a.a.O., II, 73. Vgl. hierzu auch: Vries, I. de, De Wikingen in de lage landen bij der zee. Haarlem 1923, S. 73, S. 178 en S. 314, sowie: Steller, W., Das altwestfriesische Schulzenrecht, Breslau 1926, S. 76. Im Gegensatz hierzu Richthofen, der aber sicherlich irrt (a.a.O., I, S. 87) — Blok, a.a.O., S. 104. und Krüger, G. Dr. Der münsterische Archidiaconat Friesland in seinem Ursprung und seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung bis zum Ausgange des Mittelalters. Hildesheim 1925 (in: Geschichtliche Darstellungen & Quellen, herausgeb. von L. Schmitz-Kallenberg.) S. 124—127.

³¹⁾ Ueber nähere Einzelheiten bezüglich der Entstehung, Datierung und Entwicklung des friesischen Stein — bes. Backsteinbaus vgl. u. a. Blok, a. a. o. — Fastenau, Dr. I. Ostfriesische Kunstgeschichte in Umrissen, Emden 1930 — Sello, G. Das Cistercienserkloster Hude, Leipzig 1445. S. 72. — Vermeulen, a.a.O. — Monum. Germ. a.a.O. p. 534. — Kroniek Lidlum, in Mattheus Veteris aevi analecta, Hagae-Com. 1738, III — Woebcken, C. Friesische Kirchen, Wilhelmshaven — Wijbrands, A. W., Abdij Mariengaarde, Leeuwarden, 1869, S. 56 & 221 — Peters, a.a.O.

men aus einer weit späteren Zeit und mit ein oder zwei Ausnahmen sind steinerne Kirchen zur Zeit der Normanneneinfälle überhaupt nicht nachweisbar in Friesland, da man von Anfang an die Kirchen in Friesland aus dem Material baute, das die germanische Welt gewohnt war, aus Holz. Diese eigentümliche Bausitte der Anlage von N- und S-Türen reicht zeitlich viel mehr noch weit über die Periode der Normanneneinfälle hinaus und führt bis in die Zeit der Missionierung Frieslands zurück.

Es liegt daher die Vermutung nahe, dass die Missionare aus ihrer Heimat die charakteristische Bausitte der Anlage nördlicher und südlicher Kirchtüren mitbrachten.

Mit Ausnahme der ersten beiden Missionare, des Amandus und Eligius, die aber auf friesischem Boden so gut wie nichts erreichten, erfolgte die Missionierung Frieslands nicht von fränkischen Bischöfen, sondern vor allem von Geistlichen aus dem dem Friesenstamm nahe verwandten Angeln in Northumberland³²⁾.

West- und Ostfriesland, sowie die Gebiete bis zur Eider sind also Gegenden (wohl die einzigen) rein angelsächsischer Mission³³⁾, sämtliche Missionare mit Ausnahme Ludgers, der aber eine angelsächsische Erziehung erhielt, sind Angelsachsen. Die alten Kirchen sämtlicher Gaue, in denen sie missionierten, weisen nun N- und S-Türen auf, ein Beweis für die Einheitlichkeit ihrer Missionsweise, während die Kirchen der angrenzenden Gebiete — mit Ausnahme jener Landesteile, die später von den durch die Angelsachsen missionierten Gebieten weiter bekehrt wurden — selten oder gar keine N- und S-Türen besitzen³⁴⁾. Unsere Folgerung: Die angelsächsischen Missionare brachten die Sitte, die Eingänge der Kirchen an den Längsseiten anzubringen, mit allergrösster Wahrscheinlichkeit aus ihrer englischen Heimat mit.

Tatsächlich finden wir in England die N- und S-Türen an den

³²⁾ Richthofen, a.a.O., II, 1, S. 404. Vgl. auch hierzu: Jung-Diefenbach, S. V. D.: Die Friesenbekehrung b. z. Martertode des hl. Bonifacius. Wien 1931, bes. S. 2.

³³⁾ „Nicht fränkische Missionare, sondern Sendlinge der angelsächsischen Inselkirche treten zur Predigt der christlichen Frohbotschaft an“ (in Friesland).

³⁴⁾ Nach einer frdl. Mitteilung des Herrn Prof. Wilhelm Neuss, Bonn.

³⁵⁾ Vermeulen, a.a.O., II, S. 21. Vgl. auch hierzu Note 22.

älteren Kirchen in einer Häufigkeit wieder, die einzig und allein in ganz Europa nur in den friesischen und sächsischen Küstengebieten der Nordsee, jenen durch die englischen Missionare zum Christentum bekehrten Gegenden, angetroffen wird ³⁵⁾. Hier wie dort bedeutet das Fehlen der Seiteneingänge an älteren Kirchen eine ausserordentliche Seltenheit.

Es würde zu weit führen, der Frage, „wie kommen die Seiteneingänge nach England“ näher nachzuspüren. Eine direkte Beeinflussung durch syrische Kirchen, die nach dem oben näher ausgeführten Gesetz stets N- und S-Türen aufweisen, ist jedenfalls wenig wahrscheinlich, da weder auf dem einen Wege über Klein-Asien, Italien, noch auf dem anderen über Nord-Afrika, sich wesentliche Spuren dieser Bauweise vorfinden ³⁶⁾. Ob keltische oder gallische Einflüsse mitspielten, ist sehr unsicher, zumal die Kirchen Irlands, des keltischen Nachbarlandes Englands, ausschliesslich nur W-Türen besitzen ³⁷⁾. Es handelt sich vielleicht noch am ehesten um eine germanische Bauweise, die von der kirchlichen Baukunst Englands übernommen wurde. Weist doch die englische Kirche mehrere Eigentümlichkeiten germanischer Herkunft auf, die beweisen, wie sehr die angelsächsische kirchliche Kunst ihre eigenen Wege ging ³⁸⁾. Die germanischen Kultstätten kannten von jeher nördliche und südliche Eingänge ³⁹⁾ und es ist daher bei der grossen Bereitwilligkeit der christlichen Kirche, die besonders in England in hohem Masse bestanden zu haben scheint, vorhandene kul-

³⁵⁾ Bond, F., *An introduction to English church architecture*. London 1913, Vol. II, S. 706: Nearly all parish churches appear to have had originally two doorways: . . . in the north and the south wall“ und Brown, B., *The arts in early England*. London 1926, II, S. 27: It is characteristically . . . to place the doors N & S, often just opposite each other und Godfrey, W., *The story of architecture in England*. London 1928, S. 83. Vgl. auch: Greening-Lamborn, E. A., *The english parish church*, Oxford 1929, S. 14, 15, 18, 95 und 103, und vgl. auch die Abbildungen ältester engl. Kirchen in Clapham, A. W., *English romanesque architecture before the conquest*. Oxford 1930, S. 18, 19, 20, 22, und 40.

³⁶⁾ Vgl. Rott, a.a.O., *Dehio und v. Betzold, a.a.O., Atlas I—V und Gsell: Les monuments antiques de l'Algérie*. Paris 1901, II, S. 132.

³⁷⁾ Petrie, G., *The ecclesiastical architecture in Ireland*. Dublin 1845, II. Edit., S. 162, 177, 352. Vgl. auch Brown, B., a.a.O., II, S. 70 und derselbe in Hoops, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, I, S. 560.

³⁸⁾ Haupt, A., *Die älteste Baukunst, insbesondere die Baukunst der Germanen*. Berlin 1923, S. 283 u. 284 und Strzygowski, a.a.O., S. 112, 113 u. 225 (Das fast völlige Getrenntsein des rechteckigen Chors vom Kirchenschiff).

³⁹⁾ Nach einer frdl. Mitteilung v. Herrn Prof. Dr. H. Wirth, Marburg.

tische Einrichtungen der Heiden beizubehalten und in christliche umzudeuten ⁴⁰⁾, sehr leicht möglich, dass sich die N- und S-Eingänge der heidnischen Kultstätten auf die Gebäude des christlichen Kultes, die Kirchen, übertragen haben. Schreibt doch der Papst Gregor der Grosse (590—604) an den englischen Bischof Augustin in jenem berühmten Briefe ausdrücklich, er möge dafür Sorge tragen, dass die heidnischen Tempel nicht zerstört, sondern in christliche Kirchen umgewandelt würden ⁴¹⁾. Wenngleich nicht anzunehmen ist, dass viele germanische Tempel dem Wunsche des Papstes gemäss, zu christlichen Kirchen umgewandelt wurden ⁴²⁾, so zeigt diese Stelle doch treffend, in wie weiten Masse die Kirche gerade in England bereit war, vorhandene altüberkommene Einrichtungen der Heiden zu übernehmen. Dass es sich bei der Anlage der N- und S-Türen in England um eine heimische Sitte handelt, wird noch durch den Umstand bestärkt, dass die grossen Dome und Kathedralen nur selten N- und S-Türen besitzen. Diese wurden, wie häufig urkundlich bezeugt, auch nicht von Einheimischen, sondern von fränkischen oder italischen Baumeistern errichtet, in deren Heimat diese charakteristische Bausitte, wie ausgeführt, nicht bekannt war.

Zahlreich sind in England die Stellen, wo christliche Kirchen auf kultischen Trümmern aus heidnischer Vorzeit oder in ihrer nächsten Nähe errichtet wurden ⁴³⁾. Die Vermutung, bei den

⁴⁰⁾ So wurden z.B. die alljährlich zu Ehren der germanischen Götter stattfindenden Feste und Processionen von der Kirche übernommen und umgedeutet. (Die Religion in Geschichte und Gegenwart, IV, 1606 u. 1607; Bd. I, 1139). Der „Friede“ des heidnischen Tempels ging auf die christliche Kirche über (Philipsson, E. A., Germanisches Heidentum bei den Angelsachsen, Leipzig 1929, S. 193). Die Gerichtsverhandlungen der Germanen wurden häufig an Kultstätten abgehalten. Das kirchliche Gericht fand ebenfalls in oder bei der Kirche statt. (Hoops, a.a.O., I, S. 469).

⁴¹⁾ *Baedae opera historica* by I. E. King, London 1930, Vol. I, XXX, S. 162 „dicite ei, quid diu mecum de causa Anglorum cogitans tractavi. Videlicet, quia fana idolorum destrui in eadem gente minime debeant; sed ipsa quae in eis sunt idola destruantur; aqua benedicta fiat in eisdem fanis aspergatur, altaria construantur, reliquiae ponantur: quia si fana eadem bene constructa sunt, necesse est, ut a cultu daemonum in obsequio veri Dei debeant commutari; ut dum gens ipsa eadem fana sua non videt destrui de corde errore deponat; et Deum verum cognoscens ac adorans, ad loca quae consuevit, familiarius concurrat.

⁴²⁾ Philipsson, a.a.O., S. 185 und Klebel, E., *Altgermanische Quellen*, in Strzygowski, a.a.O., S. 191.

⁴³⁾ Greening-Lamborn, E. A., a.a.O., S. 68.

tische Einrichtungen der Heiden beizubehalten und in christliche umzudeuten ⁴⁰⁾, sehr leicht möglich, dass sich die N- und S-Eingänge der heidnischen Kultstätten auf die Gebäude des christlichen Kultes, die Kirchen, übertragen haben. Schreibt doch der Papst Gregor der Grosse (590—604) an den englischen Bischof Augustin in jenem berühmten Briefe ausdrücklich, er möge dafür Sorge tragen, dass die heidnischen Tempel nicht zerstört, sondern in christliche Kirchen umgewandelt würden ⁴¹⁾. Wenngleich nicht anzunehmen ist, dass viele germanische Tempel dem Wunsche des Papstes gemäss, zu christlichen Kirchen umgewandelt wurden ⁴²⁾, so zeigt diese Stelle doch treffend, in wie weiten Masse die Kirche gerade in England bereit war, vorhandene altüberkommene Einrichtungen der Heiden zu übernehmen. Dass es sich bei der Anlage der N- und S-Türen in England um eine heimische Sitte handelt, wird noch durch den Umstand bestärkt, dass die grossen Dome und Kathedralen nur selten N- und S-Türen besitzen. Diese wurden, wie häufig urkundlich bezeugt, auch nicht von Einheimischen, sondern von fränkischen oder italischen Baumeistern errichtet, in deren Heimat diese charakteristische Bausitte, wie ausgeführt, nicht bekannt war.

Zahlreich sind in England die Stellen, wo christliche Kirchen auf kultischen Trümmern aus heidnischer Vorzeit oder in ihrer nächsten Nähe errichtet wurden ⁴³⁾. Die Vermutung, bei den

⁴⁰⁾ So wurden z.B. die alljährlich zu Ehren der germanischen Götter stattfindenden Feste und Processionen von der Kirche übernommen und umgedeutet. (Die Religion in Geschichte und Gegenwart, IV, 1606 u. 1607; Bd. I, 1139). Der „Friede“ des heidnischen Tempels ging auf die christliche Kirche über (Philippson, E. A., Germanisches Heidentum bei den Angelsachsen, Leipzig 1929, S. 193). Die Gerichtsverhandlungen der Germanen wurden häufig an Kultstätten abgehalten. Das kirchliche Gericht fand ebenfalls in oder bei der Kirche statt. (Hoops, a.a.O., I, S. 469).

⁴¹⁾ *Baedae opera historica* by I. E. King, London 1930, Vol. I, XXX, S. 162 . . . „dicite ei, quid diu mecum de causa Anglorum cogitans tractavi. Videlicet, quia fana idolorum destrui in eadem gente minime debeant; sed ipsa quae in eis sunt idola destruantur; aqua benedicta fiat in eisdem fanis aspergatur, altaria construantur, reliquiae ponantur: quia si fana eadem bene constructa sunt, necesse est, ut a cultu daemorum in obsequio veri Dei debeant commutari; ut dum gens ipsa eadem fana sua non videt destrui de corde errorem deponat; et Deum verum cognoscens ac adorans, ad loca quae consuevit, familiaris concurrat.

⁴²⁾ Philippson, a.a.O., S. 185 und Klebel, E., *Altgermanische Quellen*, in Strzygowski, a.a.O., S. 191.

⁴³⁾ Greening-Lamborn, E. A., a.a.O., S. 68.

N- und S-Eingängen der Kirchengebäude handele es sich um germanische Einflüsse auf die christliche Kunst⁴⁴⁾, wird noch dadurch bekräftigt, dass besonders in germanischen Ländern diese Türen häufig sind, wenn sie auch bei weitem nicht so oft wie in den Gebieten rein angelsächsischer Mission und England angetroffen werden⁴⁵⁾.

Von Germanen ausserhalb germanischer Länder erbaute Kirchen zeigen ebenfalls vorwiegend N- und S-Türen, wie auch die germanischen Königshallen, soweit man weiss, vorwiegend sich gegenüberliegende Türen aufwiesen⁴⁶⁾.

Es liegt somit die Vermutung nahe, anzunehmen, dass ausser dem oben besprochenen Grunde der Geschlechtertrennung eine von den Missionaren von England nach Friesland verpflanzte Bausitte, die, höchstwahrscheinlich germanischen Ursprungs, von der englischen Kirchenbaukunst übernommen wurde, wahrscheinlich die Ursache zur Anlegung der N- und S-Türen gewesen ist.

Während nun über die frühere Benutzung der N- und S-Kirchentüren in Friesland nur sehr wenig bekannt ist, sind wir über die Sitten und Gebräuche in England, soweit sie sich auf die charakteristischen Eingänge beziehen, wesentlich besser unterrichtet. Wir können also das Bild des früheren in Friesland üblichen mit den Normannenpoorten geübten Brauchtums, das uns nur in den wenigsten Zügen bekannt ist, wesentlich durch die uns von England bekannten Sitten ergänzen und vervollständigen, denn der christliche Geist und die christlichen Bedürfnisse waren überall durchweg dieselben.

In England liegen die N- und S-Türen — genau wie auf dem Festland — am Westende des Kirchenschiffs, sie liegen sich häufig, jedoch nicht immer, genau gegenüber. Meistens hatten diese Türen, besonders die S-Tür, „paradies“ — ähnliche Vorhallen „porches“. Gewöhnlich befand sich ausserdem noch eine „Priestertür“ im Chor und zwar meistens an der „vornehmen“ Seite (der Männerseite), in der S-Mauer; lag das Pfarrhaus oder das Dorf jedoch nördlich von der Kirche, befand sich die Priestertür

⁴⁴⁾ Vgl. hierzu Vermeulen, a.a.O., I, S. 168 „Germanische Tradition“.

⁴⁵⁾ Kreuser, I., Der christliche Kirchenbau, Regensburg 1860/61, S. 115. Vgl. Anm. 22 — Abbildungen von Helms, Dr. I., Danske Tufstenskirker, Kjøbenhavn 1894 und Hoops, Reallexicon a.a.O., IV, S. 229.

⁴⁶⁾ Haupt, A., a.a.O., S. 208, S. 213, S. 225.

ebenfalls an der N-Seite des Chors. Häufig war auch eine W-Tür vorhanden, die aber keine besondere Rolle spielte ⁴⁷⁾. Die Sitte der Geschlechtertrennung, ursprünglich wohl in England vorhanden, scheint früh verloren gegangen zu sein und wird daher nirgends erwähnt. Im späten Mittelalter sind die Türen darum wohl kaum mehr von den getrennten Geschlechtern benutzt worden, d.h. Männer und Frauen gingen gemeinsam durch dieselbe Tür. Desto mehr standen jedoch dafür die Türen, besonders die S-Tür, die häufig grösser war als der N-Eingang, im Mittelpunkt des kirchlich-zeremoniellen Lebens, ja man kann wohl behaupten, an den Kirchtüren spielte sich in England zum grossen Teil das mittelalterliche kirchliche und zum Teil auch weltliche Leben ab.

An der S-Tür oder in der S- „porch“ der mittelalterlichen Dorfkirche fanden die Heiratszeremonien statt. Hier tauschten die Ehegatten die Ringe; hielten sie ihr Eheversprechen nicht, so mussten sie an dieser Stelle, wo sie ihr Versprechen gegeben hatten, gehüllt in ein weisses Laken, Busse tun ⁴⁸⁾. An der S-Tür, manchmal auch an der N-Tür, wurde die Taufhandlung begonnen, die S-Tür wurde daher auch manchmal Tauftür genannt. Das Taufbecken stand am westlichen Ende des Kirchenschiffs. Hier wurde der entkleidete Täufling ganz untergetaucht ⁴⁹⁾. Man glaubte lange, die N-Tür, die als „Teufelstür“ bekannt war, sei deshalb da, um dem Teufel und den bösen Geistern Gelegenheit zu geben, das geläuterte Kind bei der Taufe, oder auch die Kirche bei der bischöflichen Weihe, oder beim Exorcismus zu verlassen.

Beide, N- und S-Türen, wurden benutzt bei Begräbnissen. Der Sarg wurde durch die N-Tür in die Kirche getragen, und durch die ganze Kirche zur S-Tür wieder hinausgeleitet ⁵⁰⁾. Erst hier nach wurde der Verstorbene beigesetzt.

Vor allem aber benutzte man diese Türen bei den Prozessionen. Prozessionen scheinen in England früher jeden Sonntag statt-

⁴⁷⁾ Brown, B., a.a.O., II, S. 27; Bond, F., a.a.O., II, 706; Greening-Lamborn, E. A., a.a.O., S. 14, 103; Godfrey, W. H., a.a.O., S. 83 und Otte, H., a.a.O., S. 65.

⁴⁸⁾ Salzmann, L. F., *English life in the middle ages*. Oxford, 1926, S. 119; Bond, a.a.O., II, S. 730, 733; Godfrey, a.a.O., S. 83 und Greening-Lamborn, a.a.O., S. 95.

⁴⁹⁾ Greening-Lamborn, a.a.O., S. 95, 98, 103; Brown, B., a.a.O., I, S. 35, S. 348 und S. 350; Bond, F., a.a.O., I, S. 95.

⁵⁰⁾ Greening-Lamborn, a.a.O., S. 95, „... though it too the parishioners passed to their graves, after being borne completely trough the church from the north side“.

gefunden zu haben, sowie zur Erflehung des Flursegens, bei besonderen Festen, Pfarrvisitationen, in Zeiten besonderer Nöte bei Pest, Dürre, Kriegsnot usw. ⁵¹⁾ Wenn das Wetter es erlaubte, schritt man, am Altar beginnend, in feierlicher Prozession mit Bannern und Messtangen durch die N-Tür, um den Friedhof herum (bei besonderen Anlässen auch weiter) und zur S-Tür wieder hinein in die Kirche, wo die Prozession am Altar endete. Vorauf schritt ein Kleriker, der ein aufgepflanztes Kreuz trug ⁵²⁾).

Auch in weltlicher Beziehung standen die Türen, hier wohl meistens die S-Tür der Kirche, im Mittelpunkte des mittelalterlich — ländlichen Lebens. Hier wurde Gericht abgehalten, hier sass der Landrichter, hier zahlte der Testamentsvollstrecker öffentlich Erbschaften aus, hier wurde Handel getrieben, Funde bekannt gegeben und ausgestellt. An dieser Stelle erfolgten öffentliche Bekanntmachungen, hier wurden Heiratsaufgebote aufgehängt, hier wurden uneheliche Kinder ausgesetzt. An dieser Stelle mussten Sonntags Büssende stehen und die Kirchgänger an sich vorüber ziehen lassen. Die Vorhallen benutzte man hin und wieder auch zu Schulräumen ⁵³⁾.

Heute sind die Türen, zum mindesten eine — und zwar meistens die N-Tür — vermauert. Man schloss den N-Eingang der Kirche vor allem wegen des Nordwindes und des lästigen Zuges, der durch die beiden offen stehenden Türen hervorgerufen wurde ⁵⁴⁾.

Wozu dienten nun die N- und S-Türen in Friesland? Vor allem

⁵¹⁾ Greening-Lamborn, a.a.O., S. 103; Bond, F., a.a.O., I, S. 95. Ueber „Prozessionen“ vgl. Die Religion in Geschichte und Gegenwart IV, 1606 und 1607, I, 1139; Realencyklopädie f. prot. Theologie & Kirche, 3. Aufl., III, S. 248 ff., XI, S. 524 ff. und Lexicon f. Theologie & Kirche, 1931, II, S. 385.

⁵²⁾ Bond, F., a.a.O., I, S. 95. „In a village church the procession would pass into the open air, weather permitting, by the north door, and than pass along the centre of the churchyard round the east end of the church, reentering by the south door: It may be that some churchyard paths still retain the route of the ancient Sunday procession“ ders. II, S. 706 und Godfrey, W., a. a.O., S. 83 „the doors themselves being open to the processions wich passed to and from the churchyard“, und Brown, B., a.a.O., I, S. 367.

⁵³⁾ Liebermann, F., Die Gesetze der Angelsachsen. Halle 1912, IIb, 544b; Greening-Lamborn, a.a.O., S. 95 „and those who broke their vows did penance appropriately at the church door“; Bond, a.a.O., II, S. 734; Brown, a.a.O., I, S. 117, S. 370, 371.

⁵⁴⁾ Bond, a.a.O., I, S. 95. . . . „In modern times the northern doorway has usually been blocked up or destroyed to stop through draughts; Brown, a.a.O., II, S. 27; Greening-Lamborn, a.a.O., S. 103.

— und dies ist sicherlich das primäre — dienten die Tore als Eingänge der getrennten Geschlechter. Bezeugt ist dies ausdrücklich in der Notiz des Pfarrers Alberti Cramer (1725) zu Nüttermoor, sowie in einer Beschreibung der kirchlichen Trauung Klaus v. Freese's mit Alheid ⁵⁵⁾. Sie wurde in Leer in der Ludgerkirche 1575 vollzogen, „er betrat die Kirche von der O-Seite, sie von der W-Seite“. In Eggelingen, wie Dunum hat sich die Sitte, dass die Männer in der Kirche nur das S-Schiff, die Frauen nur das N-Schiff der Kirche einnehmen, bis auf den heutigen Tag erhalten. Ja, man wird nur wenige Kirchen Ostfrieslands finden, wo nicht noch Spuren der alten katholischen Sitte der Geschlechtertrennung erhalten sind, sei es beim Gottesdienst, in der Kirche oder bei Begräbnissen. In Stedesdorf benutzen die Frauen noch heute ausschliesslich die N-Tür, während die Männer nur durch eine W-Tür die Kirche betreten. Der N-Eingang der Nordfriesischen Kirchen heisst noch heute die Weibertür, der S-Eingang Männertür. Auch in Westfriesland ist die Geschlechtertrennung bekannt ⁵⁶⁾. Der Geistliche wird, wie es auch sonst wohl üblich war ⁵⁷⁾, wenn keine weitere Tür vorhanden, den S-Eingang, die Männertür benutzt haben. Sonst aber betrat er die Kirche wahrscheinlich durch die Sakristeitür oder einen weiteren Eingang, der — wie in England — je nach Lage des Pfarrhauses zur Kirche, an der N- oder S-Seite des Gotteshauses sich befand; denn W-Eingänge scheinen, soweit nachweisbar, ebenso wie in Nordfriesland, wenig bestanden zu haben ⁵⁸⁾. Waren zwei N- und zwei S-Türen vorhanden, was meistens nur in grösseren Kirchen (Midlum im Rheiderlande, Bunde, aber auch Nüttermoor und Logabirum) vorkam, so werden die Frauen und Männer wohl je zwei Türen benutzt haben oder man benutzte ein paar Türen nur bei besonderen Anlässen (Prozessionen,

⁵⁵⁾ Vgl. Anmerkg. 5; Wachter, Dr. F., Mitteilungen zur Geschichte der Familie v. Freese, 1917, S. 27. (Es muss richtig heissen S-Seite und N-Seite, eine O-Tür hat es in der Ludgerkirche nie gegeben).

⁵⁶⁾ Haupt, R., Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig. Heide i. Holst. 1924, S. 168. Vgl. auch Anm. 18 (Vrije Fries). Bei Begräbnissen in Ostfriesland Geschlechtertrennung, ebenfalls beim Abendmahl. Meiners, E., Oostvrieschlands kerkelijke geschiedenis. Groningen 1739, I, S. 590 und II, S. 642.

⁵⁷⁾ Petrie, a.a.O., S. 198. „ecclesia tenet in latere dextro portam per quam sacerdos et populus masculini generis sexus intrat ecclesiam . . .“.

⁵⁸⁾ Haupt, a.a.O., S. 168. Sehr viele W-Eingänge friesischer Kirchen scheinen nicht ursprünglich, sondern später eingebrochen zu sein.

Begräbnissen) oder das zweite Paar Türen wurde nur von den Bewohnern eines in die Kirche eingepfarrten Ortes ohne eigene Kirche benutzt.

Ob an der S-Tür der friesischen Dorfkirchen wie in England Heiratszeremonien stattfanden, ist nirgends überliefert, doch deuten verschiedene Anzeichen darauf hin, dass der S-Tür bei Verlobung oder Heirat besondere Bedeutung zukam. So heisst der S-Eingang der Holtlander Kirche noch heute „Brauttür“. Nach veröffentlichter Verlobung nahm nämlich die Braut an Seiten des Bräutigams in der Kirche Platz und sie ging, um auch hierdurch ihrer Zusammenhörigkeit mit ihrem Verlobten Ausdruck zu geben, mit ihm durch die Männer- S-Tür, denn nach christlicher Anschauung hat die Frau sich nach dem Manne zu richten⁵⁹⁾. Auch ist überliefert, dass vor und nach der kirchlichen Trauung das Paar durch die S-Tür ging. Auch bei der Taufe spielte die S-Tür — genau wie in England — eine Rolle: Durch sie wurde der Täufling in die Kirche getragen und die Wöchnerin schritt beim ersten Kirchgang nach der Entbindung ebenfalls durch die S-Tür⁶⁰⁾.

Bei Begräbnissen wurde der Sarg wahrscheinlich — wie in England — durch die N-Tür in die Kirche getragen und am Altar niedergesetzt. Nach Lesung einer Messe trug man dann die Leiche zur S-Tür hinaus und übergab sie erst nach dreimaliger Umwanderung der Kirche oder des Friedhofs, dem Boden⁶¹⁾. Anklänge an diese katholische Sitte sind noch in vielen friesischen Kirchen zu finden: In Nordfriesland wird noch heute in einigen Kirchen der Sarg in die Kirche getragen und dort eine kurze Leichenpredigt gehalten. In Vellage, Holtrop, Kirchborgum, sowie vielen anderen ostfriesischen Kirchen wird der Sarg ein- bis dreimal um den Friedhof getragen. Dieselbe Sitte ist auch in Westfriesland bekannt⁶²⁾.

Wie es in England Sitte war, wurden auch in Friesland die Kirchtüren zu Prozessionen benutzt. Man wird am Altar be-

⁵⁹⁾ Houtrouw, O. G., a.a.O., I, S. 179; Huismans, B., Borkum einst und jetzt. Leer 1897, S. 67. Boxler, Dr. F., Die sogenannten apostolischen Constitutionen. Kempten 1874, S. 214, und Bickell, Geschichte des Kirchenrechts, Giessen 1843, I, S. 18 und 21.

⁶⁰⁾ Vgl. Anm. 5.

⁶¹⁾ Nach einer frdl. Mitteilung des Herrn Prof. Wilhelm Neuss, Bonn.

⁶²⁾ Jahrbuch des nordfries. Vereins f. Heimatkunde und Heimatliebe. 1904/5, S. 50 und 59; Reimers, Dr. H., Balthasar Arends Landesbeschreibung von Harlingerland. Wittmund, 1930, S. 185, Anm.; Vrije Fries, XIII, S. 44.

ginnend, unter Führung der Geistlichkeit im Ornat, durch die N-Tür ins Freie geschritten sein, (und zwar zuerst die Männer, dann die Frauen), dann mehrere Male um den Friedhof, durchs Dorf oder — bei einem Flurgang — um die Felder in feierlicher Prozession mit Fahnen gewandelt sein und dann die Kirche vom S-Eingang her wieder betreten haben, wo die Prozession am Altar ihr Ende gefunden haben mag ⁶³⁾.

Wie in England, so spielte sich auch in Friesland auf dem Kirchoff, vor allem aber auch an den Kirchtüren der Dorfkirchen das mittelalterlich-kirchliche und z.T. auch weltliche Leben ab. Dies mag auch ein Grund dafür gewesen sein, dass man die Weihekreuze, die uns noch zum Teil in Vellage, Schortens und Tergast erhalten sind, die Zeichen bischöflicher Weihe, nach dem feierlichen kirchlichen Akt in grellen (meistens hochroten) Farben an die sichtbarste Stelle, nämlich über die Eingangstüren oder seitlich neben diese, anbrachte. Im Mittelalter stand die Kirche ganz anders im Leben der Menschen, als heute. Besonders in Friesland war die Dorfkirche bei der abgeschlossenen Lage der einzelnen Ortschaften, vor allem im Winter, der öffentliche Platz des Dorfes.

An der Kirchtür, in der Kirche oder auf dem Friedhof fand — soweit es sich um eine Sendkirche handelte — das Sendgericht unter dem Vorsitz der Dekane oder Pröpste zweimal im Jahre statt. In ihnen wurde nach kirchlichem Recht über die kirchlichen Verbrechen und Vergehen der weltlichen Bewohner der Dekanien von den Sendschöffen gerichtet ⁶⁴⁾. An diese kirchliche Gerichtsbarkeit erinnern noch die an einigen wenigen ostfriesischen Kirchen, denen zu Remels, Engerhufe, Holtland, Reepsholt und Victorbur befindlichen Halseisen, die in nächster Nähe der Türen hängen. Das Sendgericht verhängte nämlich als Strafen neben Wallfahrten, Wachsablieferungen an die Kirche, Geldbussen, vor allem Schandstrafen. Man ging dabei von dem Standpunkt aus, derjenige der öffentlich gesündigt hatte, müsse auch öffentlich Busse tun. Somit wurden die Uebeltäter bestraft, mit Steinetragen oder mussten, wie es z.B. in Westfriesland vorgekommen ist, mit einer brennende Kerze durch den Ort zur

⁶³⁾ Nach einer frdl. Mitteilung des Herrn Pater I. Braun, S.J., München. — Von Völlen (Ostfriesl.) ist überliefert, dass die N- und S-Türen zu Processionen dienten (Amtsbeschreibung).

⁶⁴⁾ Richthofen, a.a.O., II, S. 731 und 732, S. 930, S. 1007—1026, S. 1258. Vgl. auch Krüger, Dr. G. a.a.O. „Sendgericht“.

Kirche ziehen ⁶⁵⁾). Vornehmlich aber bestrafte man die Missetäter, in dem man sie, gefesselt mit dem Halseisen, während des Gottesdienstes an der Kirchtür, manchmal auf einem Sockel, stehen liess. Das Halseisen kam also dem Pranger gleich ⁶⁶⁾).

Doch nicht allein das geistliche, manchmal wurde sogar das weltliche Gericht auf dem Friedhof oder in der Kirche abgehalten, wie es uns von Ramsloh überliefert ist. Bekanntmachungen aller Art wurden an der Kirchentür oder in ihrer nächsten Nähe der Öffentlichkeit mitgeteilt oder auch von der Kanzel verkündet. Versammlungen, die indirekt oder manchmal auch gar nichts mit der Kirche zu tun hatten, fanden auf dem Friedhof, an der Kirchentür oder in der Kirche selbst statt ⁶⁷⁾).

Jetzt sind jedoch, wie schon oben beschrieben, sowohl in Ost- West- wie in Nordfriesland ⁶⁸⁾, genau wie in England, die Kirchtüren, besonders die N-Türen vermauert. Die S-Tür, die am geschütztesten lag, liess man manchmal offen. Wann mit der Zumauerung der Kirchtüren begonnen wurde, ist schwer zu sagen. Ein Beschluss, der ihre Schliessung anordnet, ist jedenfalls — ebenso wie in England — ⁶⁹⁾ nicht bekannt. Im allgemeinen wird die Reformation wohl den Anfang hierzu gemacht haben, da sie der Bedeutung der Eingänge die geistige Grundlage nahm. Doch vollzog sich die Vermauerung allmählich und dauerte Jahrhunderte lang. In Nüttermoor wurden beide Eingänge noch bis 1727 benutzt. Die S-Tür der Kirche zu Berdum wurde 1640 vermauert ⁷⁰⁾, die S-Tür der Kirche zu Minsen im Jeverlande schloss man erst 1911, während die N-Tür noch heute erhalten ist, Oldorf im Jeverlande besitzt noch heute beide Eingänge, wenn auch der südliche kaum mehr benutzt wird. Massgebend für die Schliessung war vor allem wohl der lästige Zug ⁷¹⁾, der durch das Offenstehen der sich gegenüberliegenden

⁶⁵⁾ Kreuser, a.a.O., I, S. 125; Religion in Geschichte und Gegenwart V, S. 430; Vrije Fries XXIII, S. 145.

⁶⁶⁾ Grimm, Deutsches Wörterbuch, Leipzig 1877, IV, 2, S. 259. Vgl. hierzu: Reershemius, Ostfriesländisches Predigerdenkmahl, Aurich 1796, S. 220.

⁶⁷⁾ Richthofen, a.a.O., II, 2, S. 1302. Vrije Fries XX, S. 95.

⁶⁸⁾ Siehe S. 2; vgl. Anm. 23, Haupt, a.a.O., S. 168.

⁶⁹⁾ Greening-Lamborn, a.a.O., S. 103.

⁷⁰⁾ Vgl. Anm. 5; Reimers, H., a.a.O., S. 10.

⁷¹⁾ Dass man den rauhen Norden beim Bau der Kirche berücksichtigte, beweist das häufige Fehlen der Nordfenster (vgl. Otte, a.a.O., S. 68) in friesischen Dorfkirchen, z.B. in Vellage, Twixlum und Loquard. (Ostfriesl.). Vgl. Anm. 54.

Türen entstand, sowie das langsame Aufkommen des Kirchenofens und nicht zuletzt das Aufhören der Prozessionen und das langsame Verblässen der Geschlechtertrennung, aus der allmählich eine Trennung in Geschlechter und Sippen geworden war ⁷²⁾.

Nun ist auch die Frage, warum manche Normannenpoorten so eine geringe Höhe aufweisen, nicht mehr schwer zu beantworten. Bei aufmerksamer Beobachtung fällt bereits ohne weiteres ein Merkmal auf. Die abnorm niedrigen Kircheneingänge kommen fast nur bei kleinen Kirchen vor, während grosse Kirchen auch grosse Türen besitzen. Nun achtete das Mittelalter in hohem Masse auf ein gefälliges Verhältnis aller einzelnen Teile des Kirchengebäudes untereinander, es brachte sie in ein angemessenes Proportionsverhältnis und in zweckmässige Uebereinstimmung ⁷³⁾. D.h. also: Kleine Kirchen — kleine Türen, grosse Kirchen — grosse Türen. Wenn nun die Türen vermauert wurden, so waren es natürlich nur die niedrigen, bei denen sich die durch den langen Gebrauch des Friedhofs immer stärker werdende Kleinheit am ehesten bemerkbar machte, während bei den grossen und hohen Kirchtüren ein langsames Abnehmen ihrer Höhe kaum aufgefallen sein mag. Und so ist es in der Tat. Schon lange vor Schliessung der N- und S-Eingänge höhte sich im Laufe der Jahrhunderte der Friedhof rechts und links der zu den Türen führenden Wege auf, denn in Friesland war der meistens handaufgeschüttete Kirchhof klein und immer derselbe Friedhof wurde durch die Jahrhunderte benutzt. Als nun die Seiteneingänge geschlossen wurden, da hatten auch die zuführenden Wege, die mancherorts schon fast zu Hohlwegen geworden waren, ihre Bedeutung verloren, sie wurden nicht mehr benutzt und dienten von jetzt ab ebenfalls dazu, um die Verstorbenen des Dorfes aufzunehmen, denn bei der Kleinheit des friesischen Friedhofs war jedes Plätzchen kostbar. Die Folge hiervon war, dass der einst tiefgelegene Weg allmählich dieselbe Höhe des umliegenden Kirchhofs hatte, die vermauerte Kirchtür aber hatte an Höhe beträchtlich verloren, ja wurde immer noch niedriger, denn der Friedhof höhte sich immer mehr auf. So kommt es, dass die schon beim Bau der Kirche relativ niedrigen Türen,

⁷²⁾ Nach einer frdl. Mitteilung des Herrn Pater I. Braun, S. J., München.

⁷³⁾ Kreuser, a.a.O., I, S. 372; Dehio, G., Ein Proportionsgesetz der antiken Baukunst und sein Nachleben im Mittelalter und in der Renaissance. Strassburg 1895, S. 33 und S. 3.

die vielleicht eine Höhe von nur 1,75 m bis 1,80 m aufwiesen, dem staunenden Beschauer heute so ungeheuer niedrig vorkommen, da sie jetzt häufig nicht höher, als 1,10 m bis 1,60 m sind. Misst man nun diese Türen innen in der Kirche, wo sie sich meistens in der Wand abzeichnen, so stellt man ihre ursprüngliche Höhe mühelos fest ⁷⁴⁾.

So wird schliesslich auch die Sage der Normannenpoort zu erklären sein, die anscheinend auf die Kircheneingänge übertragen worden ist. In der ursprünglichen Fassung der Sage wird nämlich nie eine Kirchtür erwähnt, stets heisst es, die Friesen hätten die Türen oder auch ihre Haustüren so niedrig anzulegen, dass sie sich als Zeichen der Knechtschaft unter die Herren vom Norden nach Norden hätten verneigen müssen ⁷⁵⁾. Man hat hier scheinbar, da man die Kirchen für uralte, noch für Gotteshäuser aus der Normannenzeit hielt, in Unkenntnis der bau- und kunstgeschichtlichen Zusammenhänge, die Sage der N-Türen auf die Kirchen übertragen, denn die ursprüngliche Bedeutung der N- und S- Eingänge war allmählich in Vergessenheit geraten. Dies vermochte man scheinbar um so leichter, als viele Kirchen ja auch tatsächlich diese niedrigen N-Eingänge aufwiesen.

Zusammenfassend können wir sagen: Die Anlage der N- und S- Türen an den älteren friesischen Dorfkirchen ist wahrscheinlich eine von den angelsächsischen Missionaren nach Friesland gebrachte englische Bausitte. Die Eingänge wurden von Geschlechtern getrennt benutzt: Der nördliche von den Frauen, der südliche von den Männern. In Ausnahmefällen gestattete die Kirchen-

⁷⁴⁾ Sehr gut ist das „Wachsen“ des Friedhofes auch an den Kirchtürmen zu erkennen. (Oldorp, Critzum, Rorichum). Fast stets fällt der Boden der Eingänge zum Innern des Turmes ab.

⁷⁵⁾ Beninga, E., Volledige Chronyk van Oostvrieslant. (edit. Harkenroht). Emden 1723, S. 42 „De Fresen musten ook int Norden an ohre hoesen enge en klene doeren laeten macken, um den Koning von Norwehgen in uitgahn en ingahn de reverentie en Ehr to bewiesen“, Scharlens, O., Chronyk en waaragtige beschrijvinge van Friesland. Leeuwarden 1742, S. 39. Heimreich, A., Erneuerte nordfresische Chronick. Schlesswig 1668, S. 35; Emmius, U., Rerum friscarium historia, Lugdunum 1616, p. 70. „ . . . ostium in aedibus ad septentrionem unum habere jussisse humilium quam pro statura corporum . . . “. Winsemius, P., Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant, Franeker 1622, S. 93; Schotanus, Chr., De geschiedenis kerckelyk ende wereldtlyk van Friesland Oost ende West, Franeker 1658, S. 65; Wiarda, T. D., Ostfriesische Geschichte, Aurich 1797, I, S. 88.

ordnung der Frau, die Männertür zu benutzen. Der Pfarrer betrat, wenn keine weitere Tür vorhanden war, die Kirche durch die S-Tür. Die Eingänge wurden bei Begräbnissen und Prozessionen benutzt. An den Türen fanden Gerichtssitzungen statt, sie dienten als Dorfpranger, hier wurden Bekanntmachungen der Öffentlichkeit vermittelt. Die Türen wurden, wahrscheinlich mit der Reformation beginnend, im Laufe der Jahrhunderte vermauert. Die zugemauerten niedrigen Eingänge wurden durch das langsame „Wachsen“ des Friedhofs zu abnorm kleinen Türen, die man sich nicht erklären konnte. Um eine Erklärung der seltsamen Eingänge zu schaffen, deren frühere Bedeutung man vergessen hatte, griff man wahrscheinlich auf eine alte Sage aus der Normannenzeit zurück, übertrug sie auf die Eingänge der Kirchen, und nannte die Türen Normannenpoorten.

Portret van den Leeuwarder burgemeester Adie Lambertsz. (Friesch Museum)
 Afb. 1 vóór de restauratie

Afb. 2 na de restauratie

Adie Lambertsz. en de zijnen

door Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS.

Onder de grafzerken, die bij de vergraving van het Oldehoofster Kerkhof te Leeuwarden in den nazomer van 1933 aan de oppervlakte kwamen, behoorde wel tot de kostbaarste vondsten een fragment (iets meer dan de helft) van den steen, die eens een graf der familie Adius gedekt heeft. Naar aanleiding van deze ontdekking gaf ik elders¹⁾ een kort overzicht van het leven van den stamvader van dat geslacht, den burgemeester Adie Lambertsz, waarbij reeds gelegenheid was eenige onjuistheden over hem, die men steeds weer terugvindt, recht te zetten. Hieronder zal op een en ander wat dieper kunnen worden ingegaan, terwijl ook nog eenige belangrijke, sindsdien opgespoorde, aanvullende bijzonderheden over den grooten Leeuwarder en zijne verwanten kunnen worden vermeld. Uitgangspunt zal daarbij zijn een nadere beschouwing van het, in het Friesch Museum berustende, geschilderde portret van Adie. Men vindt het bij dit artikel afgebeeld: 1. zooals het zich vóór 1930 aan den bezoeker vertoonde; 2. zooals het in de oorspronkelijke uitvoering weer te voorschijn kwam na door den restaurateur Ernest Grips te Vught met kundige hand te zijn ont-
daan van latere bij- en overschilderingen.

Op afb. 1 dan kunnen we onder op het portret het navolgende lezen:

Adigerus Lamberti Adius, vulgo Adie Lambertz., Natus Anno 1497 ab Anno Aetatis 22 Consul Leovardiensis Carolo V d(einde) Philippo 2 Hispaniae Regibus imperitantibus Religionem Reformatam Amplexus Castellis Leovardiense & Harlingense frenis civium Per 80 Annos sua manu & suorum Auxilio Hispanis ereptis cum Principe Arausiorum Wilhelmo 1 Republ(ica) Frisiorum Fundata & Confirm(a)ta obyt Anno 1583 Aetatis 86.

d.w.z. Adigerus Lambertusz. Adius, in de wandeling genaamd

¹⁾ Leeuw. Ct. 23 Dec. 1933.

Adie Lambertz., geboren in 1497, van zijn 22ste jaar af burgemeester van Leeuwarden onder de regeering van Karel V en vervolgens van Philips II, Koningen van Spanje, omhelsde den Hervormden godsdienst, ontrukte den Spanjaarden met behulp der zijnen de blokhuizen van Leeuwarden en Harlingen die de burgerij gedurende 80 jaren beteugeld hadden, stichtte en bevestigde met Willem I Prins van Oranje den Frieschen staat en overleed, 86 jaar oud, in 1583.

Op de reproductie kan men aan de linkerzijde onder dit opschrift nog vaag andere letters onderscheiden, de restanten van een vroegere overschildering, die tijdens de restauratie geheel voor den dag kwam en volgens opgave van den heer Grips aldus luidde:

Adigerus Lambertus Adius vulgo Adie Lambertz. Primo sub Philippo II Hispaniarum Rege Consul Leovardiensis Postea vero sub Guilielmo Ludovico Nassav(iae) Com.(ite) cum Aliis Libertatis Frisiae vindex ad ultimum vitae habitum Consul Leovardiensis & inter Nov:(?)¹⁾ viros Frisiae deputatus Natus Anno Christi 1497 & Denatus 1582 Aetatis 86.

d.w.z. Adigerus Lambertusz. Adius, in de wandeling genaamd Adie Lambertz., eerst onder de regeering van Philips II, Koning van Spanje, burgemeester van Leeuwarden, daarna onder het bewind van Willem Lodewijk, Graaf van Nassau, met anderen redder der Friesche vrijheid, tot het einde zijns levens burgemeester van Leeuwarden en lid van de nieuwe Staten(?)²⁾ van Friesland, werd geboren in het jaar Onzes Heeren 1497 en overleed, 86 jaar oud, in 1582.

Aan de bovenzijde is bij de overschildering een soort nis om het hoofd aangebracht, links en rechts versierd met emblemen, waarin we zullen moeten zien: bijlen omwonden door lauwertakken³⁾ en omgeven door den aan Adie toegeschreven lijfspreuk: „Het is mey sizsen naet to dwaen.”

Tenslotte werd midden boven het onderschrift nog aangebracht een der latere vormen van het wapen Adius (gedeeld;

¹⁾ Wellicht moet worden gelezen „Nob.(iles)”: het ware wel in den geest van deze opschriften onzen held bij de „adellijke” Statenleden in te lijven!

²⁾ Mr. P. C. J. A. Boeles vestigde hierop in de Leeuw. Ct. van 13 April 1933 de aandacht en wees er op, dat hier geen hellebaarden zijn afgebeeld, zooals wel eens verondersteld is, doch kennelijk bedoeld zijn de fasces laureati (bijbundels met lauwertakken), welke in het oude Rome door de lictoren werden gedragen wanneer een consul zijn triumftocht hield. — Men lette op de Latijnsche vertaling van „burgemeester” door „consul”.

rechts een anjelierplant waaraan 3 bloemen op grond ¹⁾), links een zespuntige ster; helmteeken: een uitkomende leeuw ²⁾), waarop ik straks terugkom.

Vergelijken we nu hiermede afb. 2, dan blijkt van alle vermelde opschriften op het origineel niets aanwezig te zijn geweest; daarentegen is op den voorgrond een tafel weer aan 't licht gekomen, waartegen Adie Lambertsz. geleund staat met de rechterhand rustend op een boek, waarnaast een beursje met geldstukken en een zandlooper; in de linkerhand toont hij een aantal graan- (vrij zeker naar den puntigen vorm te oordeelen: gerste-)korrels. Dit alles legt met meer eenvoud den nadruk op het eerzaam beroep van graankoopman, dat onze patriot uitoefende, en dat voor hem toen hij zich liet conterfeiten blijkbaar belangrijker was dan de staatkundige functies, die hij bekleed had. Zijn nazaten echter hebben, toen zij steeds hooger klommen op den maatschappelijken ladder, de koopmanschap van hun stamvader maar liever in den letterlijken zin des woords willen verdoezelen en door het nieuwe opschrift het volle licht laten vallen op den roemvollen staat van dienst, waarop Adie ten aanzien van Friesland en zijn hoofdstad kon terugzien. Nu zou dit op zich zelf wellicht vergeeflijk te noemen zijn, ware het niet, dat men tegelijkertijd door de bovengeschetste consulsembelen (zij 't vrij onbeholpen!) bedekt had: aan de eene zijde het origineele familiewapen, aan den anderen kant jaartal van het schilderij en leeftijd van den vereeuwigde. Links is nu weer zichtbaar geworden een eenvoudiger en meer Friesche vorm van het Adius-wapen (gedeeld; rechts de Friesche halve adelaar, links een anjeliertak met 3 bloemen; helmteeken: 3 gesteelde en gebladerde anjers), terwijl we rechts weer duidelijk lezen: „Anno 1592 Aetatis suae 70”.

Het laatste is het gewichtigste: terwijl men hier dus de oorspronkelijke vermelding van 's mans leeftijd in 1592 had, ging men bij het overschilderen doelbewust de geschiedenis vervalschen, door o.m. ³⁾ zijn sterfjaar n.b. op 1582 resp. 1583 te stellen en zijn geboortjaar 25 jaar te vroeg! Indien hierbij de bedoeling voorzat Adie's heldenfeit van 1580, dat toch reeds op zich zelf verdienstelijk genoeg was, nog „mooier” te maken, door te doen gelooven, dat hij als grijsaard van 83

¹⁾ Overal elders vond ik een anjeliertak.

²⁾ Mij van elders niet bekend.

³⁾ Verdere onjuistheden in de opschriften zullen nader blijken.

jaar door Ged. Staten met een militair commando belast het Leeuwarder blokhuis stormenderhand veroverde (terwijl hij in werkelijkheid een man van 58 of 59 jaar was), dan is men in dien toeleg wonderwel geslaagd: tot op den huidigen dag gelooft men dit ongelooflijke en schrijft 't elkaar lustig na ¹⁾. Wat toch wil het ongeluk? Er was, behalve de in de archieven verscholen gegevens, zoo weinig bekend van den grooten man en dankbaar benutte men daarom zonder kritiek het opschrift op zijn portret.

Scheltema ²⁾ begon er mee: hij vermeldt zelf, dat een afbeelding van Adtje Lammerts „op Kingmahuis hangt”, voorzien van een opschrift „waar uit dit gestelde meestendeels ontleend is”. Scheltema was weer een der hoofdbronnen voor van der Aa's Biographisch Woordenboek, terwijl ook Eekhoff ³⁾, zij 't wat meer kritisch, aan hem ontleende. Zoo is 't mooie verhaal van den meer-dan-80jarigen held met zijn lijfspreuk langzamerhand gemeen goed geworden, terwijl de oude geschiedbronnen als Winsemius, Schotanus, Bor en Hooft, met geen enkel woord van die toch zeker vermeldenswaardige bijzonderheid reppen! Merkwaardig is ten dezen als bron nog het ook door Eekhoff t.a.p. genoemde „Vrymoedig Beroep „tegens het Vrymoedig Beroep der Staten van Friesland „. . . .” ⁴⁾, een (onvoltooid) strijdschrift van S. H. van Idsinga inzake de begeving van het St. Christophori-leen, vermoedelijk uit 1777/'78. Op pag. 41 en 42 vindt men aan de hand van bovenstaande oudere bronnen een uitvoerig relaas van het bekende heldenfeit en dan vervolgt de schrijver: „Ene gebeurtenis van „welke ik met te meer genoeg gewage om dat het een der „grootste en aanmerkenswaardigste van dien tijd geweest, en „mijne Egtgenote van dezen Adje Lamberts, die er de voorname „beleider en onverschrokken uitvoerder van was, afkomstig „is.” ⁵⁾. Desondanks hier evenmin één woord over den hoogen leeftijd van den held, evenmin als trouwens in het dan volgend

¹⁾ Men leze de ontboezeming van Wagenaar, Het Leven van Willem Lodewijk, pag. 17 en zie laatstelijk W. in No. III van de Weitsrop (1933).

²⁾ Mr. Jac. Scheltema, Staatkundig Nederland II, pag. 11 (Amsterdam 1806).

³⁾ Geschiedenis van Leeuwarden, I 357 v.v.

⁴⁾ Eenig bekend exemplaar in Sted. Bibl. Leeuwarden, Cat. No. E 241.

⁵⁾ Johanna Catharina Knock, de vrouw van den raadsheer Saco Harmen van Idsinga, was van moederszijde de achterkleindochter van Quiryn de Blau en Elisabeth Adius, laatstgenoemde zelf de achterkleindochter van Adie Lambertsz. Vgl. de genealogie de Blau bij Ferwerda.

(en ook bij Eekhoff afgedrukt) citaat uit de van 1737 dateerende Jagtpraatjes van Wybrand van Itsma, waarin het zoo prachtig zou hebben gepast: de inneming van het Leeuwarder blokhuis wordt daar verre boven den tocht naar Chattam geprezen. — Het wordt steeds duidelijker, dat het op Adie's portret aangebrachte opschrift schuldig staat aan de verbreiding van den leeftijdsfabel, waaraan steeds meer werd vastgeknoopt: als bij de bekrachtiging van de Unie van Utrecht door de volmachten van acht Friesche steden op 2 Juni 1579 de schepen Jan Aysma medeonderteekent „als substituit van Aedie Lam-„berts, die . . . van huis gereist was” ¹⁾, dan maakt Scheltema daarvan: „in 1579 werd hij benoemd tot den handel van de „Unie van Utrecht, maar de hooge jaren veroorzaakten waar-„schijnlijk, dat hij zijnen plaatsvervanger Jacob Jans moeste „zenden”. En van der Aa is nog wat zekerder van zijn zaak: „in 1579 benoemd tot afgevaardigde naar Utrecht tot sluiting „der Unie zond hij, wegens zijne hooge jaren, Jacob Jans in „zijne plaats” ²⁾.

Wanneer is nu deze falsificatie op het portret aangebracht en wie is de schuldige? Noch het een, noch het ander is met zekerheid vast te stellen. Voor wat den tijd betreft, zou ik een gissing durven wagen in verband met het boven het opschrift mede nieuw aangebrachte wapen. In dezen vorm (gedeeeld: anjeliertak en ster) heb ik het nog éénmaal aangetroffen en wel op een grafzerk in de kerk te Jorwerd. Het opschrift is slechts ten deele te ontcijferen, maar er is althans uit vast te stellen, dat 't betreft Rintske en N.N. Riencks Atsma, de laatste overleden in Juli 1609, twee kinderen uit het huwelijk van Rienck Dyes Atsma, Raad ter Admiraliteit van Friesland 1603, Ged. Staat 1610, en Rintske Adius, een der dochters van Adie Lambertsz. Van de beide ouderlijke wapens nu vertoont dat van de moeder dezelfde figuratie als het Adiuswapen der overschildering op het portret. Later echter heeft de familie Adius haar wapen uitgebreid door het te kwartileeren, waarna het vertoont: in 1 en 4 de anjeliertak, in 2 en 3 de ster. Wanneer

¹⁾ Cop. Staten Resolutiebk. in het Rijksarchief; vgl. Aitzema, Herst. Leeuw. Inl. pag. 8 (die van Jan Jansz. als den plaatsvervanger spreekt) en Chbk. IV, 29.

²⁾ Sic! 23 Maart 1579 werd de Unie namens Leeuwarden, Sneek, Franeker, eenige grietmannen en sommige particuliere edelen onderteekend door Baerthe Idzerda en Jelle Sybes. (Chbk. IV, 12).

deze nieuwe vorm 't eerst gevoerd is, kan ik niet vaststellen, maar in elk geval bediende Adigerus Adius, Adie's oudste kleinzoon uit zijn derde huwelijk, er zich van bij de bezegeling van zijn codicil d.d. 1 Maart 1692 ¹⁾ en alle nakomelingen van Adie voerden het later ²⁾. Waar nu verder met een grooten graad van waarschijnlijkheid vast te stellen is, dat het portret tot het midden der 18e eeuw eigendom is gebleven van zijn rechtstreeksche nazaten, zou ik willen concludeeren, dat de overschildering niet later dan het midden der 17e eeuw moet zijn aangebracht: later zou de familie ongetwijfeld het toen door haar gevoerde gekwartileerde wapen hebben gesteld in plaats van het eenvoudige, dat er sinds 1592 op stond en niet de overgangsvorm, die we op afb. 1 zien.

Thans de geschiedenis van het schilderij zelf. Het mocht mij gelukken het voor het eerst vermeld te vinden twee jaar nadat het vervaardigd was. In den inventaris van het sterfhuis van Adie Lambertsz., opgemaakt 22 Juli 1594 ³⁾, vindt men onder de afdeeling „houtwerk”(1) 16 schilderijen opgenoemd, waaronder: „twee tafereelen waer in Burgemr. Aedie Lamberts met „syn huysvrouw Jantien waeren geschildert”. En in de nalenschap zijner weduwe, Jantien Jarichsdr., geïnventariseerd 11 Apr. 1603 ⁴⁾, komen deze beide stukken weer voor: „d'ef-„figien ofte contrafeytzels van w. Aedye Lamberts ende Jantien „Jarichsdr. in twye tafreelen met lijsten”. Het eerste bericht, dat we vervolgens aangaande het mansportret konden vinden, dateert van ruim twee eeuwen later: Scheltema deelde in 1806, zooals we zagen, mede, dat het hing op Kingmahuis d.i. Kingmaste te Zweins, toenmaals eigendom van Julius Matthijs van Beyma, den vader van Coert Lambertus den patriot. Eekhoff kende het in 1846 in bezit van den toenmaligen eigenaar der state, Julius Matthijs van Beyma thoe Kingma C.Lzn. en het zal er zijn blijven hangen tot, na den dood van diens weduwe Agatha Wilhelmina van Voss in 1861, Kingmaste in 1864

¹⁾ Archief van Kingma-state 3e afd. B No. 33.

²⁾ Men kan het o.a. in dezen vorm vinden te Workum in de Herv. Kerk en in het woonhuis van burgemeester van Koetsveld, afkomstig van Isaac Martijn van Adius van Wissema (kleinzoon van Adie's zoon Isaac) en zijn vrouw Engelbertina Barbara van Unkel. Het wapen van denzelfde met hartschild Wissema in Cat. Fr. Mus. 1881, pag. 237, No. 909.

³⁾ Inventarisatiebk. Leeuwarden y 10, laatste akte.

⁴⁾ A. v. y 15, fol. 79 v.v.

werd afgebroken. In 1877 zond de zoon van dit echtpaar, Mr. Sybrand Willem Hendrik Adriaan van Beyma thoe Kingma, o.m. dit portret in op de Historische Tentoonstelling te Leeuwarden¹⁾ en na het kinderloos overlijden van hem (1877) en zijn echtgenoot (1881) zal het vererfd zijn op zijn ouderen broeder Coert Lambertus, die in 1882 stierf. Zijn weduwe, Jacomina Rosetta Geertruida van Beyma thoe Kingma, geb. Tjallingii, verkocht in 1887 voor de somma van f 200.— 7 portretten aan het Friesch Genootschap, waaronder ook het hierbehandelde²⁾.

Nu is ook best te verklaren hoe Adie's beeltenis op Kingma-state is beland. Deze bezitting is n.l. van de familie van Kingma door aanhuwelijk eigendom van de van Ghemmenichs geworden en toen Petronella van Ghemmenich 27 Aug. 1724 te Workum gehuwd was met den oud-kapitein Bocco Sabinus van Adius, vestigde het echtpaar zich op het erfgoed der bruid, waar B. S. van Adius thoe Kingma 21 Nov. 1739 kinderloos overleed³⁾. Deze nu bracht het portret, dat ons bezig houdt, vrij zeker mede naar Kingmastate. Tevoren zal het eigendom geweest zijn van zijn ouderen broeder Isaac Martijn te Workum (overl. 1719) en hun vader Dr. Gerhardus Adius (overl. 1676), eerst advocaat te Leeuwarden, later rekenmeester en raad in den Hove van Friesland, lid der Staten-Generaal enz. enz. verdenk ik er sterk van, de bovengeschetste „verfraaiingen” op het portret te hebben laten aanbrengen, als dit niet reeds mocht geschied zijn op last van hun grootvader Isaac Adius, op wien ik nog terugkom. Of het pendant-portret van Jantien Jarichsdr. ooit op Kingma-state is beland: men zou er haast aan twifelen en dan tot de conclusie moeten komen, dat reeds aanstonds bij de boedelscheiding de twee schilderijen verschillende wegen zijn uitgegaan, waarbij het vaderlijk conterfeitsel aan een der zoons uit het tweede huwelijk (het eerste was kinderloos) ten deel viel om tenslotte bij Isaac te belanden, terwijl Dr. Adigerus Adius, de zoon uit het derde huwelijk,

¹⁾ Cat. pag. 59 No. 5.

²⁾ Mededeeling ons verstrekt door welwillende bemiddeling van Mr. P. C. J. A. Boeles. Men vgl. 60e Versl. der Hand. v. h. Fr. Gen., pag. 60/61. De andere stellen o.a. voor: Hendrick Jacobs van Ghemmenich, Ignatius van Kingma, Ulbe Sixma van Andla en Sjouck van Douma, allen personen van wie stukken in het archief van Kingma-state bewaard zijn.

³⁾ Zijn weduwe vermaakte de state aan Petronella van Idsinga, die ze door haar huwelijk met Coert Lambertus van Beyma (1681—1748) in laatstgenoemde familie bracht.

het portret zijner eigen moeder erfde. In dat geval zou deze moederlijke beeltenis dan zijn gebleven in het bezit van diens afstammelingen, van wie de laatste, Emilia Adius, op 14 November 1776 ongehuwd overleed te Leeuwarden; testamentair erfgenaam van haar bescheiden nalatenschap was Ynse van der Feen, Mr. smid aldaar ¹⁾).

Alvorens nu van ons uitgangspunt, het portret, af te stappen, willen we nog even nader onze aandacht wijden aan de beide opschriften, die er achtereenvolgens op werden aangebracht. Afgezien van het foutieve geboortejaar dat in beide voorkomt, bevat het oudste de historische enormiteit, dat het Adie's groote heldenfeit plaatst onder het stadhouderschap van Willem Lodewijk, dat eerst in 1584 aanving, toen de held zelve al twee jaar overleden heette! Dat zal wel de reden zijn, waarom het door het tweede werd vervangen, dat dan ook op dit punt correcter is, maar overigens ten aanzien van Adie zelf uitvoeriger doch minder juist mag heeten. Deze (zoals wij zagen inderdaad in 1521 of 1522 geboren) zou reeds van 1519 af, burgemeester van Leeuwarden zijn geweest: hij was het daar-entegen van 1578 tot Dec. 1586! Dat hij verder aan de verovering van het blokhuis te Harlingen debet was, blijkt uit niets en is onwaarschijnlijk, terwijl eindelijk zijn sterfdatum dank zij den gevonden grafsteen, waarop ik nog terugkom, thans met zekerheid is te stellen op 27 Mei 1594, zoodat hij den ouderdom van 72 of 73 jaar bereikte.

Hieronder willen we nu in chronologische volgorde vermelden de voornaamste feiten, die we omtrent Adie Lambertsz. in authentieke bronnen konden opsporen, waarbij gelegenheid zal zijn in de toelichtende aantekeningen menige tot dusverre onbekende bijzonderheid vast te leggen.

Voorop ga, dat van zijn ouders alleen de voornamen bekend zijn t.w. Lambert ²⁾ en Wyts ³⁾; dat hij in of onder Kollum geboren is, staat niet vast, doch het lijkt niet onwaarschijnlijk: in elk geval vinden we daar het vroegste spoor van hem.

¹⁾ Collateraal Inventarisatiebk. Leeuwarden cc 5, fol. 85.

²⁾ Dat „Lamberts” een patronymicum is, staat wel vast: een zoon, waarschijnlijk de oudste, heet Lambertus en alle afstammelingen noemden zich Adies, later verlatiniseerd tot Adius; absurd is dan ook de veronderstelling van het Stambk. v. d. Fr. Adel, dat hij een zoon zou zijn geweest van Jan Lammerts (Gadema?) en Anna Edzes.

³⁾ Zij komt slechts éénmaal voor in een later te vermelden akte van 11 Dec. 1568.

1552 (tusschen Juli en October). — Op het boelgoed van Bocke Watthema te Kollum koopt Adye Lambartz. een „craeg” voor $14\frac{1}{2}$ st. en een „waeterpoet met een coppen” voor $24\frac{1}{2}$ st. (*Weesb. Kollumerland P 7*).

1556 Januari 21. — Harmen Piersz. en Adye Lambertsz. koopen voor 74 Car. g. een losrente van Ryckele Ytthiez. en Marthien, e.l. (*Register van gekochte losrenten Kollumerland T*).

1557 Augustus 11. — Benoemde voogden leggen den eed af in handen van Adye Lambertz., rechter van 't Nije Cruyslant (*Weesboek a. v.*).

1558 April 22. — Benoemde voogden leggen. na zich te hebben „gesubmittert” onder de jurisdictie van 't Nije Cruysland, den eed af in handen van den secretaris, ter presentie van Adye Lambertz., rechter aldaar (*a. v.*).

Dit zijn de eenige levensteekenen, die we van Adie's verblijf in Kollumerland vóór zijn vertrek naar Leeuwarden konden achterhalen; de archivalia dier grietenij zijn uit dezen tijd te schaarsch. Men vgl. Andreae, Oudheidk. Plaatsbeschr. I, pag. 32 en II, pag. 111, ten deele onjuist en zonder bronvermelding, aan te vullen uit zijne M.S. aantekeningen in de Bibliotheek van het Friesch Genootschap. — Over het Nieuw-Kruisland zie men Andreae, de Lauwerszee, pag. 92 v.v.

1561. — Adie Lambertz van Collum, koopman, wordt aangenomen als burger van Leeuwarden, doet den burgereed en betaalt 4 f. 14 st. (*Burgerbk. Leeuwarden*).

1564/65. — Adie Lamberts krijgt consent op den koop van een huis te Wirdum van Georgien Hommes voor 214 g.g. (*9e Rentmeestersreken. van Friesland van Boudewijn van Loo*).

1565(—1569). — Adye Lambertsz. treedt op als medevoogd over Anna, dochter van Tyalcke Scheltez. te Leeuwarden (*Protocol van Nots. Cleuting 1554—1571 — Sted. Bibl. (sic) Leeuw. Cat. No. C 27 — akte No. 344; Inventarisatiebk. Leeuw. y 3, fol. 179; Defin. Sententiebk. Leeuw. o 3b, 14 Apr. 1565; Quaclap v. d. Hove 9 Mrt. 1569*).

Onbekend is, of Adie hier als bloed- of aanverwant de voogdij waarneemt. Zijn medevoogd was Arent Egbertsz. — Tyalcke Scheltez. werd 20 Mei 1544 burger te Leeuwarden.

1566 Februari 21. — Adgie Lambertz. als eigenaar en Willem Schroer als bewoner van een huis in de Schotsche straat te Leeuwarden gedaagden tot betaling van 15 jaar achterstallige rente. (*Defin. Sententiebk. Leeuw. o 3c*).

Waar Adie vóór 1579 woonde, is niet bekend; dit huis in de Gr.

Kerkstraat komt in 1594 niet meer voor in zijn nalatenschap.

1567 December 1. — Herman Piersz. te L. Vr. Parochie verklaart bij slot van rekening schuldig te zijn aan Adye Lambertsz. „van rogge, garst en verlecht gelt” de somma van 108 Car. g. (*Cleuting No. 404*).

Deze akte kan nader dienen ten bewijze van het feit, dat Adie graankoopman is geweest, hetwelk Andreae (Oudheidk. Plaatsbeschr. II 111) reeds motiveert met een aanhaling uit „Oork. v. h. St. Anth. Gasthuis” pag. 752, waar hij in 1582 wintergarst aan het Gasthuis blijkt te hebben geleverd. Met zooveel woorden vond ik zijn beroep nergens vermeld.

1568 Januari 22. — Aedye Lambertz. koopt voor 100 g.g. van Claes Clant, grietman van Kollumerland en Anna, e.l., een losrente van 7 g.g. uit hun heerd ter Laen (*Kollumerland T*).

1568 Maart 24. — Benedictus Franchet, deurwaarder, eischer in conventie, verweerder in reconventie voor den Hove van Friesland, contra Adie Lambertsz., intervenieerende voor Gabbe Selsma, verweerder in conventie, eischer in reconventie (*Quaclop*).

1568 December 11. — Adye Lamberts en Lena Euertsd., e.l., maken scheiding en deeling van hunne goederen (*Cleuting No. 422*).

Deze, niet recht duidelijke, akte is de eenige, waarin het mij gelukte Adie's eerste vrouw vermeld te vinden, die in het Stbk. en elders met Magdalena... wordt aangeduid. Of hij met haar reeds te Kollum getrouwd was, is niet bekend; hier blijkt, dat zij eerder weduwe was van een zekeren Lauw, bij wien een zoon Lauw en een dochter Evert. — Bij deze (voor dien tijd zeldzame) scheiding onder de levenden verklaart Lena zich, door de reeds aan hare kinderen uitbetaalde 950 Car. g. en een obligatie groot 1280 Car. g. op Cornelis Hubertsz. en Cornelis Gelderman, voldaan t.a.v. allen inbreng, overgewonnen en nog te winnen goederen. Al het overige zal ook na doode voor Adie zijn, waartegenover hij aanneemt, mede voor zijn erven, haar levenslang te alimenteeren. Ook ten aanzien van de 450 Car. g., die Adie erfde van *zijn moeder Wyts* (z. bov.), zal geen nadere scheiding kunnen worden geëischt. Als getuigen treden op Nanne Franz. en Aernt Egberts (z. bov.) te Leeuwarden en Jelcke Minckez. te L. Vr. Parochie.

Uit dit eerste huwelijk van Adie zijn geen kinderen geboren.

1569 Mei 28. — Op grond van het placcaat van 4 Mei 1569¹⁾ wordt den gezworen bode door het stadsgerecht van Leeuwarden opdracht gegeven diverse personen (o.m. Atzie Lamberts) te „adverteren, manderen ende bevelen die kercken

¹⁾ Chbk. III, 766.

„ofte Goodsdiensten te frequenteren ende daeraff behoirlyck „thoen van huere pastoren binnen XIIIII dagen naestcomende „den gerechte tot haerluyder exoneratie over te brengen.” (Gem. Arch. Leeuw. Inv. Singels No. 244d).

Hier vinden we de eerste duidelijke aanwijzing, dat Adie reeds betrekkelijk vroeg zich aan de zijde der Hervorming geschaard moet hebben. Het zou niet onmogelijk zijn, dat het feit, dat hij hier onder een 60 tal van ketterij verdachte Leeuwarders wordt gerangschikt, verband houdt met zijn optreden voor Gabbe Selsma het jaar tevooren (zie boven: 1568 Maart 24). Laatstgenoemde toch was in 1566 een der voormannen der Geuzen-beweging in de hoofdstad, die in zijn huis „in den Vergulden Helm” aan de Nieuwestad de afgevaardigden van het Verbond der Edelen ontving en ook verder herhaaldelijk van zich deed spreken ¹⁾; zijn naam komt dan ook voor onder de op 8 Sept. 1568 als verbannen gesignaleerden ²⁾. Wij kunnen veilig aannemen, dat Adie deel zal hebben uitgemaakt van de in 1566 opgebloeide, doch reeds het volgend jaar aanvankelijk weer tot werkloosheid gedoemde en aan vervolging blootstaande, Hervormde gemeente te Leeuwarden. Op den voorgrond zal hij zich in die jaren intusschen nog niet hebben gesteld: noch na de hier vermelde waarschuwing in 1569, noch ook later is zijn naam te vinden onder de talrijken, tegen wie met verbanning en andere straffen gestreng werd opgetreden.

1571 Mei 14 en 15. — Adye Lamberts, door den Hove van Friesland aangesteld als voogd over Aelcke of Alydt Adyedr., vraagt inventarisatie van de aan zijn pupil toekomende goederen (*Cleuting No. 450*).

Blijkens een akte van 3 Apr. 1574 (*Defin. Sententiebk. Leeuw. o 5*) betreft het hier het weeskind van Adie Assez. Deze laatste werd 19 Sept. 1560 als koopman van Kollum burger te Leeuwarden en zal dus vrij zeker een familielid van Adie Lambertsz. zijn geweest. Hij komt verschillende malen voor in de jaren 1563 tot 1566 (o.a. *Interloc. Sententiebk. Leeuw. n 7*) verblijvende nu eens te Kollum, dan weer te Leeuwarden; in laatstgenoemde stad werd in 1566 zijn burgerschap „vernyeut, een jaer uit de stad gewoont hebbende”.

1571/72. — Adye Lamberts nomine quo krijgt consent op den koop van een jaarlijksche rente van 28 g.g. uit Geeckemazathe te Roordahuizum (*16e Rentmeestersreken. van Friesland van Boudewijn van Loo*).

1572 Maart 7. — Adie Lambertz. krijgt consent op den koop van een huis aan het Zuideinde van de Kleine Kerkstraat te Leeuwarden, strekkende achter tot aan de straat bij het Burmaniahuis, voor 945 g.g. (*Proclamatiebk. Leeuw.*

¹⁾ Vgl. Reitsma, Honderd Jaren Herv. Kerk in Friesland, pag. 120 v.v.

²⁾ Chbk. III, 752.

*dd 1, fol. 19; 17e Rentmeestersreken. van Friesland van Boude-
wijn van Loo).*

Wij zijn thans genaderd tot de periode 1578—1586, in welke jaren Adie's optreden in het openbare leven van Leeuwarden en Friesland valt. Alvorens de reeks van meer persoonlijke feiten voort te zetten, zullen we over zijn korte, maar krachtige, staatsrechterlijke carrière een kort overzicht laten volgen. Tengevolge van het begin van ommekeer in den politieken toestand van Friesland sinds 1577: de komst van Rennenberg en de toetreding tot de Pacificatie van Gent, kwam er voor mannen van Adie's geestesrichting (z. bov. op 1569) gelegenheid op het kussen te komen. In 1578 behoorde hij dan ook tot het viertal burgemeesters van Leeuwarden, in welke functie hij de volgende jaren telkenmale en laatstelijk in 1584 tot eind 1586 gehandhaafd bleef. Deze negenjarige ambtsperiode is op zichzelf reeds merkwaardig en kenschetsend voor het aanzien en vertrouwen, dat hij genoot: raadpleegt men de lijst van magistraatspersonen der hoofdstad ¹⁾, dan valt dit feit aanstonds als een unicum op; van zijne collega's uit 1578 b.v. bleef alleen de bekende Jelle Sybes tot 1582 als burgemeester aan. — 14 Juli 1578 vinden we den nieuwen burgemeester o.a. in functie bij de introductie der drie nieuw aantredende Raden 's Hofs, bij commissie van Rennenberg, door Gedeputeerden en burgemeesters van Leeuwarden ²⁾. — 5 Sept. d.a.v. werd hij door Ged. Staten aangewezen als rentmeester der „Gemeene Steeden Penningen” ³⁾. — Dat hij ook het vertrouwen zijner medebestuurderen genoot, blijkt wel uit het feit, dat hij gedurende zijn burgemeesterschap sinds 1579 jaarlijks in het kwartier der steden als afgevaardigde zitting had; we zijn dan midden in den geduchten machtsstrijd tusschen steden en platteland, die eerst in 1584 zou worden beslecht. In deze ook overigens veelbewogen jaren heeft hij als zoodanig aan menige gewichtige beslissing medegewerkt, waarvan bladz. na bladz. in het Charterboek getuigt; slechts een enkele worde hier vermeld.

¹⁾ O.a. in copie van 1786 op het Rijksarch. (Aanw. 1929).

²⁾ Memorien van den subst.-griffier Matthijs Heymans (Prov. Bibl. M.S. 9056 I).

³⁾ Concept in Leeuw. Plakkaatbk. II, 143; het origineel, voorzien van zijn gewone handteekening: „bi mij Aedie Lambertsz.”, onder losse stukken in het Gem. Arch. (niet vermeld bij Singels).

De onjuiste mededeelingen betreffende zijn aandeel in de aansluiting van Friesland bij de Unie van Utrecht zijn hiervoor reeds weerlegd. In het volgende jaar valt zijn groote heldenfeit. Een crisis hing in de lucht: nog voordat het verraad van Rennenberg een feit geworden was, deden zijn maatregelen om de blokhuisen in de steden van sterker bezetting te voorzien de in feite reeds geheel uit anti-Spaanschgezinden bestaande bestuurscolleges tot grooter activiteit ontwakten. De steden mobiliseerden hunne burgerwachten en bereidden militair verzet voor om de reeds in 1578 toegezegde overlevering der blokhuisen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren in handen van Staten en burgerij met geweld af te dwingen. 30 Jan. 1580 nu werd in Leeuwarden Adyen Lamberts door Ged. Staten aangesteld tot kapitein en hoofd van de soldaten, „tot bewaaringe „ende versekeringe der stad aengenoomen” en hem opdracht gegeven „het casteel . . . met zeecker practyck ofte ook met „gewelt te bespringen, inne te neemen, ende te veroveren”, om het daarna te kunnen „demanteleeren”¹⁾. Bij de bovenaangeduide oudere geschiedschrijvers kan men uitvoerig vermeld vinden (weliswaar zonder veel gewag van onzen held!), hoe reeds op 1 Febr. het Leeuwarder blokhuis werd overweldigd, wat het sein gaf tot den volledigen ommekeer in Friesland op politiek en kerkelijk terrein. — In Mei 1582 namen Frans van Eysingha, Douwe Sixma en hij als commissarissen der Staten den stadsbesturen den nieuwen eed, houdende afzwering van koning Philips en trouw aan de Staten, af: den 16en o.a. in Leeuwarden²⁾, den 17en in Bolsward³⁾. — 12 Oct. 1584 werd Adie met den gezworen meentsman Peter Petersz. en den secretaris Laurens de Veno door Leeuwarden afgevaardigd naar den Landsdag te Franeker om te beraadslagen over de aanbieding van de soevereiniteit aan den Koning van Frankrijk⁴⁾ en 16 Oct. d.a.v. werkte hij mede aan de verkiezing van Willem Lodewijk tot stadhouder⁵⁾. — 17 Juni 1586 eindelijk vaardigde het kwartier der steden hem met Dr. Rombartus Ulenborg en Frans Jans af in het college van Gedeputeerden⁶⁾.

¹⁾ De commissie gedrukt bij Eekhoff a.w. I, 388 naar arch. Gabbema D 68. — *Zie mijn Naschrift aan het slot dezer bijdrage.*

²⁾ (Copie) Staten Resolutiebk. Rijksarch.

³⁾ Chbk. IV, 288; Adie's op pag. 124 noot 3 vermelde handteekening is daar verhaspeld tot het onverstaanbare „Rimy Edis Lemck”!

⁴⁾ Chbk. IV, 510.

⁵⁾ Chbk. IV, 512.

⁶⁾ Chbk. IV, 623. — In plaats van Ulenborg, die bedankte, nam Hessel Aysma zitting.

In 1587 schijnt hij het openbare leven te hebben vaarwel gezegd om zich weer geheel te wijden aan zijn familie en zijn zaken. Dat de laatste hem geen windeieren legden kan blijken uit zijn verschillende aankopen van vast goed, die wij reeds boven vermeldden en waarvan er nog meer zullen volgen bij voortzetting van het chronologisch overzicht, waarmede wij thans verder gaan.

1578 September 16. — Aeddie Lamberts te Leeuwarden verkoopt $\frac{1}{2}$ huis c.a. W. van de steenen pijp te Kollum voor 250 g.g. (*Proclamatiebk. Kollumerland Q 1*).

Of dit pand oorspronkelijk familiebezit was, dan wel door Adie zelf aangekocht of geërfd, is niet na te gaan.

1579 Maart 13. — Burgemeester Aedie Lambersz. en Rynts Henrixdr., e.l., krijgen consent op den koop van een „huys, „hoff ende plaetze mit den steege opte Nyestadt, stre- „ckende voor vant water tot achter aende Stadts Bolwerck”, hebbende wijlen Anna Fonges en Doecke van Martena ten W., voor 1300 g.g. gekocht van Mr. Syuerdt Aesgema en Auck Bonga, e.l. (*Proclamatiebk. Leeuwarden dd 1, fol. 211*).

Toen tegen deze eigendomsoverdracht protest werd aangeteekend door Dr. Gysbertus Aernsma n.u.x. en Mr. Hobbe Baerdt, bevond Adie zich te Deventer, blijkens kantteekening bij de akte. [*Over deze reis zie mijn Naschrift aan het slot dezer bijdrage.*] Het hier gekochte huis heeft Adie later zelf bewoond en hij is er in overleden. Of uit de aangegeven belending mag worden geconcludeerd, dat het O. naast het Doecke Martenahuis (thans de Leeuwarder Bioscoop) stond, is onzeker. Doecke Martena zal wellicht op dit gedeelte van de Zuidzijde van de Nieuwestad verschillende huizen hebben bezeten. Ook Adie had daar N. en Z. van het water behalve zijn woonhuis verschillende eigendommen en het behoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat de brug W. volgende op de Doecke Martenapijp sinds 1580 naar hem genoemd werd. Voor 't eerst vond ik haar als zoodanig vermeld in het 3e Leeuwarder Plakkaatboek (No. 166), waar bij een stedelijke ordonnantie van 1 Febr. 1583 ¹⁾ in geval van alarm als „loop-plaetz” (verzamelpunt) voor het Oldehoofsterespel „Aedie Lamberts Pyph” wordt aangewezen.

We ontmoeten verder in deze akte voor het eerst Adie's tweede vrouw, Rints Henricksdr. Wanneer zij gehuwd zijn, is niet bekend (wel, dat zij 1000 Car. g. mee ten huwelijk bracht en 100 Car. g. voor inboedel); vóór 9 Mrt. 1585 is zij overleden, haar man zes kinderen nalatende t.w. Lambertus, Wyske, Tjebbe, Tjitske, Isaac en Rintske. Het mocht mij gelukken vast te stellen, dat zij behoorde tot de familie van der Ley, in het Stbk. (dl. II, pag. 259/260) behandeld in verband met het Tietemalen. Zij was een dochter van Henrick Jarichsz.,

¹⁾ Eekhoff a.w. I, 357 spreekt van 1582.

eveneens een bekend aanhanger der Hervorming te Leeuwarden, die tot de deswege in 1572 verbannen behoorde ¹⁾, in 1579 met zijn (lateren?) schoonzoon werd aangewezen om de Unie mede te bekrachtigen en 13 Sept. 1585 te Leeuwarden overleed ²⁾. Als broeders en zuster had zij behalve den in het Stbk. alleen vermelden wiskundige Jan Henricks van der Ley (sinds 1599 ontvanger-generaal der Friesche Admiraliteit, gehuwd met Judith Philipsdr. du Gardijn), Jurgen Henricks (gehuwd met Em Centsdr.), Rixt Henricksdr (gehuwd met Jacob Cents) en Jarich Henricks (gehuwd met Anne Rey-lefftsdr en overl. 20 Dec. 1581). — Onder den nader te behandelen Adius-grafsteen zal ook Rints begraven zijn en dan is als haar wapen te beschouwen het vrouwewapen, dat er naast dat van Adie op voorkomt, vertoonende: een dwarsbalk, vergezeld boven van een ster(?), beneden van 2 klaverbladeren ³⁾.

1581 Juli 10. — Burgemeester Aedye Lambertsz. en Rints Henrixdr., e.l., krijgen consent op den koop van een huis c.a. aan de N.zijde van de Nyestadt voor 500 g.g. volgens koopakte van 18 Mrt. 1580 (*Groot Consentbk. Leeuwarden ee 1, fol. 23 v°*).

1582 Mei 30. — Adie Lambertsz., burgemeester, verkoopt hetzelfde huis weer (*a. v. fol. 76*).

1587 Mei 29. — Aedger (sic) Lambertz., burgemeester te Leeuwarden, krijgt consent op den koop van een huis c.a., 7 pond. bouwland en 5 pond. genaamd de Heylige fenne (te Berlicum) voor 2000 $\frac{1}{2}$ g. volgens koopakte van 26 Nov. 1586 (*Reces- en Proclamatiebk. Menaldumadeel A 2*).

De burgemeesterstitel was bij het verlijden van de koopakte wel, bij de consentverleening niet meer op zijn plaats.

1588 Januari 6. — Aedger (sic) Lambertz., burger te Leeuwarden, krijgt consent op den koop van 7 pond. in de Oldefenne te Berlicum voor 400 g.g. (*a. v.*).

2 pond. zaadland aldaar, terzelfdertijd geproclameerd, werden aan een niaarnemer toegewezen; in den inventaris van Adie's nalatenschap komen \pm 50 pond. land te Berlicum voor.

1588 Juli 9. — Adie Lamberts als vader en legitimus administrator van zijne kinderen bij Rintz Hendricxdr. en bij Jantien Jarichsdr. wordt koper van de namens As Bootsma wed. Sicke Hemmema bij executie verkochte Roosemazathe op de

¹⁾ Crim. Sententiebk. Hof 2 Sept. 1572.

²⁾ Inventaris en scheiding van zijn nalatenschap in Inventarisatiebk. Leeuwarden y 8, fol. 217 v.v.

³⁾ Dit zou de veronderstelling van het Stbk. kunnen bevestigen, dat er verband bestaat tusschen de hier bedoelde van der Ley's en de afstammelingen van den apotheker en Statenbode François van der Ley, van wie eenige ongeveer hetzelfde wapen voeren: gedeeld met den Fr. adelaar, de balk al of niet beladen en één klaverblad.

Bey onder Augsbuurt nabij Kollum (*Decreetbk. van den Hove III 8, fol. 102 v°. v.v.*).

Deze zathe werd volgens Andreae (a.w. I, 171) in 1605 door Isaac, Tiets en Tjebbe Adius verkocht aan Jeldert Romptsz., die, evenals zijne kinderen, zich sindsdien Rosema heeft genoemd.

Voor 't eerst maken we hier „urkundlich” kennis met Adie's derde vrouw, met wie hij in 1586 of 1587 moet zijn gehuwd. Uit hun huwelijk werden drie kinderen geboren t.w. Magdalena (11 Apr. 1603 oud 15 jaar), Adie (zich later Adigerus noemende) en een jonggestorven kind. Jantien was een dochter van Jarich Fransz. te Franeker en zijn eerste vrouw Jantyen Scheltdr. (overl. vóór 27 Mrt. 1564); hij leefde nog in 1603 en was toen hertrouwd met zekere Eetske of Yedtske. Uit een eerder huwelijk met Pyter Andriesz. had Jantien Jarichsdr. geen kinderen. Zij overleefde Adie Lambertsz., testeerde 11 Apr. 1600 en was, blijkens haar reeds eerder geciteerde nalatenschapsinventaris, op 11 Apr. 1603 „nu omtrent 6 weken” overleden in de achterhuizinge van Adie aan het Bolwerk. Op den meergenoemden grafsteen komt ook (zeer afgesleten) haar inscriptie voor, waarvan alleen „den 27ten” duidelijk is: wellicht moet men daar lezen 27 Februari 1603.

1589 April 22. — Adie Lamberts, mede namens zijne kinderen, wordt kooper van een door Foppe te Groustins c.s. bij decreet verkochte zathe van 55 pond. onder Britsum (*Decreetbk. van den Hove III 9, fol. 36 v°. v.v.*).

1590 Mei 29. — Adie Lambertsz. krijgt consent op een wandelkoop met Goslic Jans en Sieke Jacobsdr., e.l., waarbij hij hun overdraagt 7 pond. oudland in Sippemazathe te Ferwerd in ruil voor een huis c.a. „dar 't Swarte Pert vuithangt” aan de breede zijde van de Niestedt, strekkende achter tot aan het Bolwerk (*Groot Consentbk. Leeuwarden ee 2, fol. 128 v°.*).

1591 Oct. 7. — Adye Lamberts, eischer voor den Hove, contra Jan Jacobs en Hid, e.l. te L. Vr. Parochie (*Quaclap*).

Hem wordt een schadevergoedingseisch, groot 400 Car. g., toegezezen.

1592 Oct. 1. — Adye Lamberdtsz. krijgt consent op den koop van $\frac{1}{2}$ huis c.a. in de Cleine Kerkstraat, strekkende achter tot in de Burmaniastraat, voor 235 g.g. volgens koopakte van 25 Aug. 1591 (*Groot Consentbk. Leeuwarden ee 2, fol. 167*).

Dit was dan de laatste maal, dat wij onzen held in een akte in leven vermeld vonden en wij komen dus aan de beschrijving van den meer genoemden grafsteen, waarvan eind October een fragment te voorschijn kwam onder het afgegraven wegdek op het Oldehoofster kerkhof te Leeuwarden. Van het rand-

schrift, dat in de hoeken onderbroken wordt door de veelvuldig aldus voorkomende koppen (symbolen van jeugd, jongelingschap, volwassen leeftijd en dood), is nog slechts het volgende aanwezig:

..... 594 DÊ 27 MAIJ STERF DÊ
EERSAMÊ AEDIE LAMBERTS ZOÛ BVRGEM^R DESER
STEDE LEEVWER^R
A° 15

Het ontbrekende zal den overlijdensdatum van Adie's tweede vrouw, Rints Henricksdr, betroffen hebben, die zooals wij zagen, in 1584 of 1585 te veronderstellen is.

Op het middenveld is aan het hoofdeinde met veel moeite het volgende te ontcijferen, temidden van welk opschrift vermoedelijk een vrouwewapen gestaan heeft:

..... DÊ 27TÊ..... STERF DE
..... E JANTIEN JARICHDR DE HUIS
.... DÊ (EERSAMÊ?) (DISCRETÊ?) AEDIE LAM
..... EESTER DESER STEDE LEUWERDÊ

Boven gaf ik reeds aan, dat Jantiens overlijdensdatum vermoedelijk is aan te vullen tot 27 Februari 1603.

Hieronder zijn nog vrij duidelijk zichtbaar een manne- en een vrouwewapen onder een helm, waarop als helmteeken 2 uitkomende gesteelde en gebladerde anjelieren. Het manne-wapen is gedeeld: rechts de Friesche halve adelaar, links doorsneden: boven een takje waaraan 2 gesteelde anjelieren, beneden een huiskruis in den vorm van een kruis, de verticale arm boven links en beneden rechts voorzien van een weerhaak. Naar mijn overtuiging hebben wij hier den oudsten vorm van het Adius-wapen teruggevonden: in de volgende phase (ook reeds op het portret van 1592!) is het huis- of koopmansmerk weggelaten, in de derde vervalt de adelaar en worden de anjers gedeeld met de ster en eindelijk volgt kwartileering met anjers en ster. Het vrouwewapen beschreef ik reeds eerder, toen ik het tegelijkertijd toekennen wilde aan Rints Henricksdr. (van der Ley).

Op het benedeneinde van het middenveld eindelijk zijn duidelijk de volgende fragmentinscripties te lezen:

..... 28 APRILIS STERF DIE EERBARE
 TER MAGDALEEN ADIUS
 MAY STERFF DEN EERSAMĒ ISAAC
 ENDE SUBSIDIE DESER PROVINCIE
 RALITEYT TOT AMSTELREDAM
 SWITZERS OUDT 3. JAER

De eerste beide regels betreffen de ongehuwd gebleven dochter uit Adie's derde huwelijk, op de verdere, die op den zoon Isaac uit zijn tweeden echt slaan, doch zonder nadere toelichting onverstaanbaar zijn, kom ik aan het slot dezer bijdrage nog even terug.

Tot zoover de grafzerk. Omtrent Adie's nalatenschap is nog het volgende mede te deelen. 22 Juli 1594 vond inventarisatie ten zijnen, boven nader aangeduiden, sterfhuize plaats ¹⁾. Het blijkt (mede uit den inventaris van zijn weduwe d.d. 11 Apr. 1603 ²⁾), dat hij 21 Aug. 1592 reeds zijn vaste goederen door notaris Caspar van Tongeren had laten inventariseeren en twee dagen later zijn testament maakte. Krachtens het laatste traden Dirck Douwes en oom Jan Henrick Jarichs (van der Ley) als voogden over de zes voorkinderen op, terwijl de weduwe met burgemeester Floris Lenerdts haar 2 „oudste" kinderen vertegenwoordigde en Jan Hendricx ³⁾ „honorarius curator" over alle weezen was. 16 Juli 1599 werden Wybe Hobbesz. en Eco Everts Boner geauthoriseerd als voogden over Lena en Adie, kinderen uit het derde huwelijk ⁴⁾ en in 1603 traden voor dezen op grootvader Jarich Fransz. en (oom?) Frans Fransz die Eco Boner (toen lid van den Raad van State te 's-Gravenhage) verving. Naast deze kinderen vinden we in Adie's inventaris ook nog vermeld een natuurlijke zoon van hem, Gerryt Adies ⁵⁾, die van de 18 aanwezige manshemden en 3 kreeg „voor een gehuegenisse"; intusschen blijkt uit de slotafrekening van Jan Henrick Jarichs d.d. 30 Jan. 1601 ⁶⁾, dat zijn

¹⁾ Inventarisatiebk. Leeuwarden y 10, laatste akte (onvoltooid).

²⁾ A. v. y 15, fol. 79 v.v.

³⁾ Dit is de bekende Johan Henrici Rhala, ontvanger der kloosteropkomsten.

⁴⁾ Dit zou er op kunnen wijzen, dat het derde en jongste kind (één was overleden) uit het 3e huwelijk, naar zijn vader genoemd, na diens dood geboren is.

⁵⁾ In 1598 komen te Leeuwarden voor: Gerryt Adiesz. en Ympck Gabbedr. e.l. (Klein Consentbk. ff 2, fol. 109).

⁶⁾ Weesbk. Leeuwarden x 2, fol. 56 v.v. (Tyebbe, Tyedts, Isaack en Rints waren toen vermoedelijk nog minderjarig).

vader hem ook nog een legaat van 300 £ had gemaakt. — De inboedel maakt een bepaald soberen en degelijken indruk; over de verschillende, gebruikelijke, rubrieken als „bedden en bedtsclederen”, „wollen clederen”, „tinne- en meskenwerck”, „coperwerck”, „iserwerck”, „houtwerck”, „kannewerck”, „eet waren”, „zilver en goud” (zeer weinig!) is weinig op te merken; onder het houtwerk vallen, als gezegd, behalve de twee schilderijen, die ons allereerst bezighielden, nog 14 andere, zonder nadere omschrijving van beteekenis. In den boedel van Jantien Jarichsdr. worden buiten die van haar en haar man noggenoemd: „twee contrafeytzels van de Prins en de Prinses in „twee kleyne tafreelkens”, een klein „tafreelken” voorstellende „een jonge juffren”, een „langachtig tafreel van de Spaensche Inquisitie met geduechte figuren” en 9 „olde tafereelen”. — Op Adie’s inboedel volgt het vast goed, waaronder behalve oude bekenden als Rosemazathe, het land te Berlicum en Britsum, „het Swart Peert” en het sterfhuis nog een zathe van 49 pond. op Kollumeruiterdijk (gekocht in 1582 van Assien Jans Pottersma en Hil Beerntsdr., e.l.), 13 pond. op Cornjumer en Britsumer Oudland, een huis c.a. achter het sterfhuis, het huis „die Vier Eemskinderen” op „de horn” van de Kleine Kerkstraat (gekocht in 1581) en een huis of kamer in de Baginestraat, afkomstig van het Grauwe Bagineklooster. Het onroerend goed, dat de voorkinderen van hun grootvader Henrick Jarichs geërfd hadden, bestaande uit $\frac{1}{2}$ huis aan de Breede zijde van de Nieuwestad en de helft van perceelen onder Hallum (bij de Hoysmeer en de Wyelsmeer), te Westernijkerk en te Warga („die Fouderen”), had Adie kort vóór zijn dood aan zijn schoonzuster Rixt Henricksdr., wed. Jacob Cents, die er de wederhelft van geërfd had, verkocht; deze transactie werd in November 1594 door de voogden bekrachtigd ¹⁾. — Aan het slot van den (onvoltooiden) inventaris wordt nog eenig vee opgesomd, als 8 melkkoeien, 2 „gelde koyen”, een „enter queen”, een „bolle kalff”, 5 „olde weren”, 4 oude schapen en 3 lammeren, deels „gaende” te Britsum, te Kollum en bij Pieterzijl.

Uit een civiele sententie van het Hof van 15 Juli 1631 (No. 33) blijkt, dat 10 Mrt. 1612 liquidatie had plaats gehad tusschen de erven van Adie Lambertsz., waarvan intusschen

¹⁾ Weesbk. Leeuwarden x 1, Groot Consentbk. ald. ee 3, fol. 35.

langdurige processen tusschen de voorkinderen onderling het gevolg zijn geweest ¹⁾).

Tenslotte moge hier nu nog in het kort iets volgen omtrent Adie's kinderen, hoofdzakelijk ter aanvulling en verbetering van de mededeelingen dienaangaande in het Stamboek van den Frieschen Adel (DI I, pag. 92 en II, pag. 58/59), dat omtrent de volgende generaties vrij volledig en juist is ingelicht. Wij houden ons aan de volgorde der kinderen in Adie's boedelrekening.

1. *Lambertus Adius*. — Hij studeerde blijkbaar buitenslands, werd in 1600 als advocaat door het Hof beëdigd, was van 1603 tot 1606 en in 1611 schepen te Leeuwarden, in 1606 pensionaris en van 1612 tot 1615 burgemeester dier stad; vóór 14 Oct. 1617 was hij kinderloos overleden. 20 Juli 1606 huwde hij te Leeuwarden met Heyltjen Douwe Tysensdr. (dochter van Douwe Matthijsz. en Elizabeth Godefredi) en dit was zijn eenig huwelijk: zijn andere vrouw uit het Stbk.: „Hiltje van Velsen” was n.l. dezelfde! Bij de inschrijving van haar tweede huwelijk in 1628 (attest. Leeuwarden 15 Juni) met Hendrick de Heyde, schrijver te Delft (als wiens weduwe zij nog in 1646 voorkomt) staat de familienaam van Velsen aangegeven.

2. *Wytske Adius*. — Zij huwde in 1598 (gerecht. proclam. Leeuwarden 12 Januari) met Evert du G(u)ardijn, die, te Embden (waarschijnlijk in bailingschap) geboren als zoon van Philips du Gardijn en Yesck Evertsdr ²⁾, in 1601 burger te Leeuwarden werd. In 1613 woonde het echtpaar te Amsterdam. Zijn zuster Hillegont was gehuwd ³⁾ met Bruyn Gysberts (Geersma), burgemeester van Harlingen, terwijl Wytskes jonge oom Jan Henricks van der Ley ⁴⁾ tevens haar zwager was door zijn huwelijk met een andere zuster van haar man, Judith du Gardijn (z. bov.).

3. *Tjebbe Adius*. — Hij stierf geenszins ongehuwd, doch liet te Leeuwarden drie kinderen doopen (Rintske 1 Sept. 1605, Juryen 31 Aug. 1608 en Adye 4 Nov. 1610) uit zijn huwelijk met Maaycke Jurriaensdr., zijn nicht, zijnde een dochter van

¹⁾ Men vgl. behalve de genoemde sententie die van 15 Juli 1635 No. 13 en de interlocutoire van 4 Apr. 1622 No. 20; die van 27 Oct. 1624 heb ik in het Sententieboek niet aangetroffen.

²⁾ Zij was in 1599 als weduwe burgersche te Harlingen (Proclamatiebk. T 1, fol. 266).

³⁾ Gerecht. huwelijk te Harlingen 7 Mrt. 1602 (a. v., fol. 601 v°).

⁴⁾ Hij overleed 20 Mrt. 1639, 74 jaar oud, blijkens grafsteen onder den vloer in de kerk te Dokkum.

Jurrien Henricks (van der Ley) en Em Vincentsdr (z. bov.). Hij was eerst lakenkooper te Leeuwarden om dit beroep in 1612 voor den militairen stand te verwisselen: in dat jaar werd hij aangesteld als vaandrig; 20 Dec. 1616 was hij overleden en werd zijn opvolger als zoodanig benoemd ¹⁾. Zijn zoon Jurgien Tieb- bes „brodduyrwerker” te Leeuwarden, leefde, mogen we de beweringen van zijn oom Isaac Adius gelooven, die zich trachtte te verschoonen van de voogdij over dezen neef, weinig solide ²⁾. Van nakomelingen uit dezen staak is mij niets gebleken.

4. *Tjitske Adius*. — Haar huwelijk met Dr. Tjommerus Faber, advocaat, later professor te Franeker, werd 27 Aug. 1606 te Leeuwarden voltrokken. Zij leefde nog in 1614 en was in 1623 overleden.

5. *Isaac Adius*. — Hem wordt o.m. het wat raadselachtige ambt van „schout van den hertog van Brunswijk” toegedicht! Uit de afkondiging van zijn huwelijk met Maaicke Hardemans op 25 Mei 1623 te Leeuwarden (en voor het gerecht te Dokkum) leeren wij de verklaring van deze mystificatie: hij heet daar behalve klerk van de Friesche Admiraliteit, „*schriever* des „hertogen van Bruynswyck” d.w.z. hij administreerde de compagnie (Zwitsers) ter repartitie van Friesland, waarvan Christiaan, hertog van Brunswijk-Luneburg, bisschop van Halberstadt, sinds 22 Juli 1619 ³⁾ commandant was, om na zijn dood 29 Juni 1626 te worden opgevolgd door den kapitein Andreas Keller van Basel ³⁾. 18 Mei 1636 werd dan ook een opvolger als schrijver van de compagnie Andreas Keller aangesteld na doode van I. Adius. Hiermede is dus tevens een der duistere punten in diens grafschrift (z. bov.) opgelost, waar we voorts als sterfjaar 1636 kunnen aanvullen. — Het ambt van klerk ter Admiraliteit te Dokkum, dat hij reeds in 1621 en nog in 1627 bekleedde, zal hij aan den invloed van oom Jan Henricks van der Ley, sinds 1599 ⁴⁾ ontvanger generaal van dat college, te danken hebben gehad ⁵⁾. — Wat een derde betrekking betreft, die het grafschrift in fragment vermeldt, verband houdende

¹⁾ Resolutien van Ged. Staten.

²⁾ Civ. Sententie Hof van 13 Mrt. 1627 No. 4.

³⁾ Resolutien van Ged. Staten.

⁴⁾ Resolutiebk. der Admiraliteit in het archief van Kingma State (6e afd. C 8).

⁵⁾ Hij hielp wederkeerig in 1621 oom met 4 à 500 gld. uit den brand, toen deze wegens achterstand in zijn administratie zijn betrekking dreigde te verliezen (Hypotheekbk. Dokkum EE 3, fol. 177 v°)!

met de Admiraliteit te Amsterdam: deze vond ik terug in een commissie van 2 Sept. 1628 ¹⁾). In verband met een besluit van Gecommitteerden der gezamenlijke provinciën, dat de aanschaffing van 35 schepen, 5 jachten en 3 fregatten van oorlog „tot beter directie van den oorloge te waeter ende de bevrijdinge van der zee ende custen der Vereenichde Nederlanden” volgens de quota door de provincies betaald zou worden, waarbij voor rekening van Friesland kwamen 4 oorlogschepen en 1 jacht „onder d’resorte van ’t Collegie ter Admiraliteit binnen „Amsterdam”, stelden de Staten van Friesland toen „tot versorgingende ende sollicitatie van de betalinge deses Landts contingent” Isaac Adius aan „omme van tijt tot tijde alhier te lande op „onse ordonnantie te vorderen ende ontvangen” de penningen voor die quote vereischt en die „datelijk over (te) brengen aen „handen van onse Gecomm. Raden deser Provintie in ’t voors. „Collegie mede sessie hebbende...” — Uit zijn huwelijk met Maaicke Hardemans liet hij te Dokkum een (waarschijnlijk jong overleden) zoontje Adriaen doopen op 4 Mrt. 1627; zijn zoon en stamhouder Gerhardus is noch aldaar ingeschreven, noch te Leeuwarden, waar het echtpaar in 1631 en 1634 voorkomt. Zijn weduwe verkreeg 19 Mrt. 1643 te Leeuwarden attestatie van haar tweede huwelijk met den Haagschen schepen Johan Smout en leefde nog in 1662. — De oudere tak Adius, uit Isaac stammende, stierf 21 Nov. 1739 uit door het kinderloos overlijden van Bocco Sabinus van Adius thoe Kingma (z. bov.).

6. *Rintske Adius*. — Zij en haar man, Rienck (Renicus) Dyes Atsma, die uit Jorwerd stamde, kwamen in den aanvang reeds ter sprake. Het Stbk. stelt hun huwelijk op 29 Apr. 16.: dit moet wederom een mystificatie zijn, want 29 Apr. 1618 huwden te Leeuwarden burgemeester Renicus Atsma en Dircken Matheus Pietersdr.! Zeer waarschijnlijk is dit een tweede huwelijk van onzen Rienck, die in eersten echt reeds vóór 1603 (het aanvangsjaar der Hervormde trouwboeken van Leeuwarden) met Rintske Adius zal vereenigd zijn.

7. *Magdalena Adius*. — Wat omtrent deze dochter uit het derde huwelijk bekend werd, is boven medegedeeld.

8. *N. N. Adius*. — Ook van dit kind, dat waarschijnlijk in 1594 nog leefde, doch vóór 16 Juli 1599 overleed, was tevoren reeds sprake.

¹⁾ Commissie- en Instructiebk. van het Mindergetal B, fol. 431.

9. *Adigerus Adius*. — Wellicht na 's vaders dood geboren (z. bov.) komt ook hij in geen der Nederlandsche studenten-alba voor. In 1618 beëdigde het Hof hem als advocaat, waarna hij 4 April van het volgende jaar te Leeuwarden huwde met Maeycke van Loo, een dochter van den deurwaarder bij het comptoir der Domeinen, Jacob van Loo, en Jantje Boelema. In 1632 wordt hij als hopman vermeld; zijn vrouw was in 1636 reeds weduwe en leefde nog in 1647.

Uit dezen jongsten zoon van Adie Lambertsz. sproot de jongere tak van het geslacht Adius voort, die met het ongehuwd overlijden van Emilia Adius te Leeuwarden op 14 November 1776 uitstierf.

Naschrift

Het bovenstaande was reeds afgedrukt, toen ik, dank zij de vriendelijke bemiddeling van den heer G. Kramer, litt. docts. te Leeuwarden, aan de hand van diens aantekeningen nog eenige aanvullende bijzonderheden kon achterhalen, meerendeels in de losse Statenstukken van vóór 1580 op het Rijks Archief.

Het betreft hier een paar officieele zendingen, waarmede Adie Lambertsz. belast werd. Blijkens Chbk. III, 1224 beschikte Rennenberg 6 Dec. 1578 te Deventer op een reeks punten, hem namens Ged. Staten door Rienk van Camminga voorgelegd. Uit een declaratie van 1579 van den Gedep. Jelle Sybez. aan de Rekenmeesters (*Chron. Reg. No. 360*) blijkt nu, dat Ged. Staten 24 Nov. 1578 de geloofsbrieven voor Camminga en *Adye Lamberts* opstelden om zich naar Z. Genade te Deventer te begeven „aen-„gaende het demolieren van de blokhuizen” (een punt, dat in de memorie in het Chbk. juist niet voorkomt!). En Camminga deelt in zijn declaratie ter zake (*Chr. Reg. a.v.*) mede, dat zij 28 Nov. vertrokken en 9 Dec. terugkeerden. Karel Roorda spreekt van deze zending in een brief aan Ged. Staten d.d. Deventer 16 Dec. 1578 (*Chr. Reg. No. 352*) als eene „waervan „die welvaart van ons vaderlant mijns bedunckens is hangende.”

Uit een volgende declaratie van Camminga blijkt, dat hij 12 Febr. 1579 weer met „borgemeister Aedge Lambertszo.” naar Rennenberg is afgevaardigd, die toen wederom te Deventer vertoefde, vanwaar zij 5 Mrt. terugkeerden. Men vgl. Chbk. IV, 9. Het is deze reis, waarvan op pag. 126 reeds sprake was.

Of Adie 2 Juni 1579 ook in officieele zending „van huis gereist was” (zie pag. 117) kan ik bij gebreke aan gegevens niet vaststellen.

2 Nov. 1583 verleenden volmachten der steden procuratie en instructie aan Adie Lambertsz. en den Leeuwarder secretaris Laurens de Veno als afgezanten naar den Prins van Oranje om aan te dringen op een uitspraak

in het proces tusschen steden en platteland en op de benoeming van een luitenant-gouverneur (*Cop. Statenresolutiebk. 1583, fol. 118 vo v.v.*). Zij moesten zich aansluiten bij den Bolswarder burgemeester Jacob Jans, die zich reeds in Holland bevond (zijn instructie: Chbk. IV, 398).

Eindelijk kan uit een eigenhandig onderteekend briefje van Adie d.d. Leeuwarden 28 Sept. 1580 (*Chr. Reg. No. 119*) blijken, dat zijn militair commando van dat jaar (zie pag. 125) het bevel over een compagnie medebracht. Hij schrijft daarin als „hopman over een vendel knechten” aan het gerecht van Ferwerderadeel naar aanleiding van het feit, dat een zijner soldaten een anderen te Ferwerd „onnooselyck deurschoten” had.

Bespreking van Literatuur

Dr. H. G. W. van der Wielen. Friesland door de eeuwen heen. Middelburg, 1933. Afl. 1.

Dr. van der Wielen heeft het waagstuk aanvaard om eene volledige geschiedenis te willen schrijven van de provincie Friesland door de eeuwen heen. De eerste aflevering van 32 blz. in kwarto formaat werd ons door den uitgever den Boer te Middelburg ter beoordeeling toegezonden. Vermoedelijk zal het werk met 20 afleveringen compleet zijn.

Deze en enkele der nog volgende afleveringen bestrijken de periode, die door ons in 1927 behandeld werd in „Friesland tot de elfde eeuw”.

De vraag rijst onwillekeurig of er voor dit tijdperk thans reeds behoefte bestaat aan een ander historisch geschrift en of het niet meer in de rede had gelegen ons werk te vervolgen en thans te beginnen met een bewerking der nog niet volledig in modernen vorm behandelde tijdvakken, van af omstreeks, 1000 n.c. Naar onze opvatting zou dat inderdaad de aangewezen methode geweest zijn om een voor ieder, die in de geschiedenis van Friesland belang stelt, gewenscht eindresultaat te bereiken: een volledige overzichtelijke geschiedenis van ons gewest. Het terrein, dat een dergelijk werk, zij het ook in populaireren vorm, omvat is zoo uitgebreid, dat het voor een enkelen geleerde moeilijk te beheerschen valt. De behandeling van den tijd vóór omstreeks de elfde eeuw vraagt reeds, naast kennis der geschreven geschiedbronnen een innige vertrouwdheid met de resultaten van het archaeologisch onderzoek en het valt den deskundige aldra op, dat die vertrouwdheid en het onmisbare vermogen om de waarde der bereikte resultaten zelfstandig te beoordeelen den heer van der Wielen alsnog ontbreekt.

Eenige aanvulling van ons werk zou overigens nu reeds kunnen worden gegeven. Vooral de zand- en veenstreken in het Zuid-Oosten der provincie hebben sedert 1927 belangrijke nieuwe gegevens opgeleverd. Eerst door bodemonderzoek van Dr. van Giffen, in samenwerking met het Friesch Genootschap. Een onderzoek, dat ons aanleiding gaf tot eene aanvulling op het voormelde geschrift, die in 1930 verscheen als „De aldste kultuer yn de sân- en feankriten fen Fryslân”.

Vervolgens heeft de heer Popping, gesteund door Dr. Beyerinck, omtrent het reeds door van Giffen vermoede mesolithicum en zelfs betreffende nog veel oudere perioden, van het oud-steenen tijdperk (palaeolithicum), verrassende gegevens bekend gemaakt.

Ondanks de voorlichting, die voormelde bronnen gaven, is het samenvattend beeld, dat van der Wielen ons toont van de praehistorische beschaving in Friesland onzeker en vaag geteekend en verre van volledig. Van het door ons gegeven aanvullende hoofdstuk is o.a. geen spoor terug te vinden. Ook missen wij de strenge groepeerings, die ervaren archaeologen in acht plegen te nemen. Daardoor krijgt de lezer allerminst een heldere voorstelling van hetgeen omtrent dit onderwerp zoo langzamerhand bekend is geworden.

Vergissingen verraden, dat de schrijver op dit zoo moeilijke terrein niet geheel thuis is. Het kan een drukfout zijn, maar het bronzen tijdperk wordt toch maar van 1500 vóór tot 500 nà Christus gerekend, hetgeen ongeveer 1000 jaren te lang is. Een merkwaardige steenen ploegschaar werd als maalsteen afgebeeld waardoor het verband met de ter toelichting afgebeelde reconstructie van een ploeg geheel verloren ging.

De bladzijden 15—32 zijn aan de terpencultuur gewijd. Hier treffen wij (blz. 32) de verrassende en niet nader gemotiveerde mededeeling, dat het nog altijd een onopgelost vraagstuk blijft of er wel van een vóór-Romeinsche terpenbeschaving gesproken kan worden. Dat is waarlijk geen vraagstuk meer en zoo gaan wij hier een belangrijke schrede achterwaarts op wetenschappelijk terrein.

Er is, wat dit punt betreft, ook tegenspraak tusschen tekst en onderschriften bij afbeeldingen. Onder de afbeelding tegenover blz. 21 leest men in het door ons verstrekte onderschrift: „vóór Romeinsch vaatwerk uit de La-Tène-periode”. Blz. 18 stelt dit zelfde vaatwerk, met geometrisch ornament, waarschijnlijk op grond van nu verouderde opvattingen, in de eerste eeuwen onzer jaartelling, dus in den Romeinschen tijd. Waar moet de lezer zich nu aan houden!

Merkwaardig is ook, dat het voornaamste punt waar sporen van verblijf van Romeinsche troepen geconstateerd zijn n.l. de terp te Winsum, op blz. 26 verwisseld wordt met *Wieuwerd* bekend door een goudvondst uit de zevende eeuw onzer jaartelling. De afbeeldingen die, voor zoover zij vondsten in de verzamelingen van het Friesch Museum weergeven, onder ons toezicht werden vervaardigd, zijn goed gereproduceerd. Ook overigens is de uitvoering van het boek technisch goed verzorgd.

De stijl van den heer van der Wielen is vlot en het verheugt, dat hij den indruk geeft eerlijk en oprecht naar historische waarheid te streven. Van het tokkelen der nationale lier heeft hij zich, althans tot dusverre, gelukkig onthouden.

Van een wedloop tusschen Rijk en Natie, waarvan Dr. Wumkes in zijn woord van introductie in het prospectus gewaagde, kan trouwens kwalijk sprake zijn. Het gaat bij het werk van Dr. van der Wielen, dat zich tot de provincie Friesland bepaalt, toch voornamelijk om specialiseering van het historisch onderzoek, die waarde kan hebben naast eene behandeling der geschiedenis van het geheele Rijk; waarbij elk onderdeel allicht minder intensief wordt behandeld.

Meer nauwkeurige vermelding der voornaamste geraadpleegde bronnen zou aan het boek grooter waarde kunnen verleen, zonder aan de kennelijk door den uitgever gewenschte populariteit te schaden. Zoo zien wij dan vooral de afleveringen betreffende de na-Karolingische tijden met groote belangstelling tegemoet, daar elke eerlijke poging om die tijdvakken te beschrijven algemeene waardeering verdient.

BOELES.

Herman Wirth. Die Ura Linda Chronik, Leipzig 1933.

Toen Cornelis over de Linden in het stille den Helder, geheel levend in den wereld zijner phantasieën, zijn levenswerk, waarin de denkbeeldige oeroude geschiedenis van het Friesche volk en van zijn profetisch geslacht werd uitgebeeld, zoover had voltooid, dat hij, met het oog op een naderend einde zijner dagen, den tijd gekomen achtte om de wereld met zijne openbaringen bekend te maken, heeft hij ongetwijfeld van het effect daarvan een grootsche voorstelling gehad.

Dat zijn voorstelling, waaraan hij waarschijnlijk zelf allengs is gaan gelooven, eens als een der „heiligen Schriften” van het Duitsche volk zou worden uitgegeven, zal hij echter wel niet hebben durven verwachten. Zeer voldaan was hij immers reeds toen sommige bewoners van den Helder het O.L.B. een bijbel noemden.

De meening, die Prof. Wirth bij de uitgave van het O.L.B. ontwikkelt, komt in het kort hier op neer, dat het ons bekende handschrift, waarmede Cornelis over de Linden in 1867 voor den dag kwam, niet het oorspronkelijke handschrift van het O.L.B. is. Er zouden oudere teksten, waarschijnlijk een drietal, van bestaan hebben. De oudste codex zou omstreeks het jaar 803 samengesteld

zijn door Liko Over de Linden. Dit handschrift is dan volgens Wirth eenige malen overgeschreven, waarbij de tekst telkens min of meer veranderde en soms ook aangevuld is. Het jongste afschrift, het eenige dat bestaan bleef, moet in de eerste helft der vorige eeuw naar den voorlaatsten codex overgeschreven en door Cornelis over de Linden van een tante geërfd zijn. Het O.L.B. is dus volgens Wirth geen bedenksel uit de vorige eeuw, maar een eerbied waardig geschrift: „das älteste Zeugnis germanischer Geschichte”, dat terug gaat tot het jaar 2193 v o o r Christus.

Gelukkig, dat de voor echt erkenning van het O.L.B. aan de eenigszins onder druk levende Duitsche wetenschap te machtig is geworden en dat zij haar stem daartegen luid heeft durven verheffen. De Leeuwarder Courant heeft hare lezers van die uitingen, in dagbladen, herhaaldelijk op de hoogte gehouden.

Met dat al blijft het werk van Cornelis een merkwaardige schepping: een perpetuum mobile en een echte toetssteen der geleerden; want het leert al ras zien of de geleerden, die er mede in aanraking kwamen wijs zijn of niet. Wijs in den zin van verstandig; want men kan uiterst veel weten en toch allerminst over het ware begrip der verschijnselen beschikken. Bij de overige hyper- geleerde werken van Wirth, als „Der Aufgang der Menschheit”, dat mede een ondergrond vormt voor het hier besproken geschrift, was dit laatste niet gemakkelijk voor leeken duidelijk te maken, maar thans, nu hij zoo openlijk in de sfeer van het O. L. B. is gekomen, heeft dit de dwaasheid zijner denkbeelden plotseling voor ieder, althans hier te lande, duidelijk kenbaar gemaakt.

Voor zoo iets moeten wij het O. L. B. toch stellig onze erkentelijkheid betuigen.

Aan geleerdheid ontbreekt het Wirth stellig niet en evenmin aan kennis der techniek; want zijn boek, waarin ook meerdere merkwaardige oudheden uit het Friesch Museum zijn afgebeeld, ziet er keurig uit. Thans richt hij zich voornamelijk tot het groote Duitsche publiek in tijden, die voor hem gunstig zijn. Hij maakt daarvan „rücksichtslos” gebruik om o.a. met de Nederlandsche wetenschap, die het O. L. B. reeds lang voor onecht verklaarde, en met ons volk af te rekenen (blz. 139). Tusschen de regels door proeft men de schrijvende teleurstelling van het in ons land miskende genie.

Wirth is in Nederland opgevoed, wellicht geboren, en een tijdlang was hij o.a. werkzaam als leeraar aan het gymnasium te Sneek.

Na hetgeen er in Duitschland over geschreven is kunnen vele dingen, die door Wirth zijn aangeroerd, onbesproken blijven. Enkele punten raken slechts de opvattingen, die ons in vroegere afleveringen van „De Vrije Fries” ¹⁾ hebben bezig gehouden. Daar het dossier van de O. L. B. zaak zóó uitgebreid is, dat slechts enkelen daarmede voldoende bekend zijn, lijkt het niet ondienstig op die punten de aandacht te vestigen ten einde het post vatten van onjuiste voorstellingen tegen te gaan.

Zoo worden er betreffende de geschiedenis van het handschrift enkele mededeelingen gedaan, waarbij alles wat dien aangaande door vroegere schrijvers is aangetoond zorgvuldig is genegeerd; tenzij het in de kraam van den heer Wirth te passe kwam. Ditzelfde geldt voor hetgeen omtrent de literaire werkzaamheid en kundigheden van Cornelis over de Linden uit het onderzoek van Berk-Beckerling Vinckers is gebleken.

¹⁾ Mr. P. C. J. A. Boeles, *De houding van Dr. Eelco Verwijs ten opzichte van het O. L. B. en het Friesch Genootschap*. Vrije Fries XXX (1931). Ook als brochure bij de N. Ned. Boekhandel te Leeuwarden. Alsvoren. *De auteur van het Oera-Linda-Boek*. Vrije Fries XXVIII (1928). Ook als brochure alsvoren verschenen. Alsvoren. *Johan Winkler's nagelaten geschrift over het Oera-Linda-Bok*. Vrije Fries XXV (1917).

Daar Wirth den indruk wil wekken, dat Cornelis I geheel te goeder trouw was en het O. L. B. in zijn tegenwoordigen vorm niet vervaardigd kan hebben, maakte hij het zich gemakkelijk door voornamelijk argumenten over te nemen van den zoon, Cornelis II. Deze zoon, op zichzelf geen onsympathieke figuur, stelde zich op een zeer partijdig standpunt. Bij hem ging het er om aan te toonen, dat zijn vader geen bedrieger was geweest. In den Helder waar C. II het ambt van griffier der Marine bekleedde beschouwden meerdere personen den vader als een bedrieger en oplichter toen Prof. Beckering Vinckers in een uitvoerige brochure had uiteengezet, dat Cornelis I het O. L. B. zelf geschreven had. Dit stak den zoon, en wij kunnen ons daar zeer goed in denken, omdat ook naar onze opvatting C. I niet een bedrieger geweest is in den lagen zin die gewoonlijk aan dat woord gehecht wordt. De ware impulsen, die C. I tot het schrijven van het O. L. B. dreven waren ook zoo weinig alledaagsch, immers eenigszins abnormaal van aard, dat de zoon niet begrepen heeft, dat zijn vader het boek zeer wel geschreven kan hebben, zonder dat daarbij van een kwaadaardigen opzet sprake behoefde te zijn.

Voor C. II is het als het ware een familieplicht, een eerezaak geworden om aan te toonen, dat zijn vader het O. L. B. niet geschreven had, want daar door zou vaststaan, dat die vader geen bedrog had gepleegd. In deze vond C. II een bondgenoot in Dr. Ottema, die de echtheid van het O. L. B. wilde bewijzen en in wiens systeem C. I als schrijver niet paste.

Dit alles dient bij de beoordeeling van de actie van C. II telkens in het oog gehouden te worden. Zoo ging hij er op uit om verklaringen uit te lokken van hem welwillend gezinde inwoners van den Helder en omstreken.

Tot die soort behoort de bekende en wederom door Wirth als een onbetwistbaar bewijsstuk op blz. 136 aangehaalde verklaring van drie personen uit Willemsoord—Den Helder omtrent het voorhanden zijn van het O. L. B. tusschen 1848—50 bij de familie over de Linden. Dat dit stuk waardeloos is daar bleek, dat geen der ondertekenaren het handschrift had gezien enz. werd reeds in 1877 door Beckering Vinckers aangetoond in diens brochure „Wie heeft het O. L. B. geschreven” blz. 13/14. Zie ook de Jong „Geheim O. L. B.” blz. 301.

Een andere door C. II gepubliceerde verklaring ¹⁾, door Wirth (blz. 137) zonder eenige kritiek gretig aangehaald, werd in 1895 afgelegd door den oudkapitein ter zee Visser. Deze betreft hetgeen hij zich toen, na veertig jaren, nog meende te herinneren betreffende een op 23 December 1854 met C. I gehouden gesprek; waarbij C. I vertelde dat hij thuis een boek had, dat reeds zeer lang in het bezit van zijn familie geweest was en dat niet alleen in een vreemde taal, maar ook met vreemde letters geschreven was. De heer Visser heeft het boek niet gezien.

Bij dergelijke achteraf vastgelegde herinneringen kunnen gemakkelijk onnauwkeurigheden insluipen. Wij behoeven slechts te herinneren, aan de vele onjuistheden, vooral ook wat data betreft, die voorkomen in het relaas, dat Johan Winkler op lateren leeftijd gaf, betreffende dingen die hij zelf in verband met het O. L. B. had beleefd. Ook al neemt men letterlijk als juist aan, wat de heer Visser mededeelde, dan volgt er geenszins uit, dat het O. L. B. in 1854 reeds bestond in den tegenwoordigen vorm. Het is waarschijnlijk, dat C. I, die in 1867 definitief met het O. L. B. voor den dag kwam, daaraan jaren gewerkt heeft en zoo zou er in 1854 reeds iets van dien aard gereed geweest kunnen zijn.

Mogelijk blijft ook, dat C. I het oog gehad heeft op het handschrift der kroniek van Worp van Thabor, die hij zeer wel als oud-familie bezit verworven kan hebben.

Dit alles is voor Wirth dan voldoende om te verklaren: Wir haben heute

¹⁾ L. F. Over de Linden (C. II). Aanvulling op „Beweerd, maar niet bewezen”, Helder 1912 blz. 11 v.v.

keine Veranlassung mehr, die Ehrenhaftigkeit des biederer Over de Linden irgendwie zu bezweifelen". Zoo kan men zich het onderzoek gemakkelijk maken en zoogenaamd vaststellen, dat het O. L. B. vóór 1848 ontstaan moet zijn en daarmede het bekende argument, dat voor een latere redactie van het O. L. B. pleit, weerleggen, n.l. dat de daarin genoemde Zwitsersche paalwoningen eerst in 1853 bekend werden.

De in 1876 door de papierdeskundigen Frederik Muller en Schmidt van Gelder afgegeven verklaring, dat het O. L. B. in den vorm, waarin het in 1867 definitief ter wereld kwam en door Dr. Ottema is uitgegeven, geschreven is op papier, dat toen, in 1876, niet ouder te achten was dan hoogstens 25 of 30 jaren blijft nog steeds van groote waarde. Wirth onderschrijft dat oogenschijnlijk, doch vervangt voormelde conclusie heel handig door een verklaring van zijn voormaligen uitgever (blz. 135), dat het bewuste papier bepaald machinaal papier is uit de eerste helft der 19e eeuw.

Wij meenen ons te mogen houden aan het besliste oordeel der Nederlandsche deskundigen, omdat het reeds in 1876 werd afgegeven en in Nederland gebruikt papier betreft, uit een periode, die onze deskundigen zelf hadden meegemaakt. Zelfs meenden zij den fabrikant met name te kunnen noemen. Dit oordeel brengt mee, dat Cornelis over de Linden, het O. L. B. niet, zooals hij herhaaldelijk met allerlei treffende bijzonderheden vertelde en zelfs in een soort testament aan zijne kinderen verzekerd heeft, in 1848 van een tante gekregen kan hebben als oud-familie bezit. Andere, vroegere leden van de familie Over de Linden komen door de dateering van het ons bekenden handschrift niet in aanmerking als auteur.

Van de „Biederheit" van Cornelis I blijft er dus weinig over en evenmin van de theorie van Wirth, dat het O. L. B. zijn tegenwoordigen vorm gekregen heeft omstreeks 1820—40 (blz. 286). Een theorie, die louter op fantasie berust en alleen dienst moet doen om C. I als auteur uit te schakelen. Indien het O. L. B. bewerkt is naar een ouderen codex, zooals W. aanneemt, dan moet die codex nog in het bezit van C. I geweest zijn en er is geen reden te bedenken waarom hij dat familiestuk zou hebben weggedaan of vernietigd. W. begrijpt dat ook wel en stelt de laatste redactie dan ook maar liever in de eerste helft der vorige eeuw.

Op de archaeologische argumenten van Wirth gaan wij niet in. Het is ook meer een reeks van nauwelijks te volgen beweringen, dan een samenhangend betoog, waaruit zou moeten blijken, dat het O. L. B. geput heeft uit oer-oude bronnen. Wanneer Wirth iets ziet, dat op een spakenwiel of runenteeken lijkt, dan neemt hij zonder verder betoog aan, dat die figuren, die dikwijls simpele ornamenten zijn, werkelijk sacrale of runologische beteekenis hebben. Zoo beeldt hij, om een voorbeeld te noemen, als Afb. 7 het wapen van de stad Hoorn af met de voorstelling van een jacht- of drinkhoorn, hangende aan een koord, dat geteekend is met een sierlijke bocht, in den vorm van een ovaal op twee uitgebogen beenen. Voor Wirth is dat terstond een St. Steffenshoorn met daarop gelegde od-il runen-teeken (blz. 151)!

Om het onhoudbare van zijn met ontzaglijk vertoon van geleerdheid voorgedragen vertoog aan te toonen is het waarlijk niet noodig, dit in details te bespreken. De blz. 44 weergegeven beruchte bladzijde van het O. L. B. met de drie spakenwielen en omschriften, die volgens Wirth tot de oeroude kern van het handschrift behooren, toont ons dat het eigenaardige letterschrift van het O. L. B. in onverbreekbaar verband staat met die spakenwielen. De vorm der letterteekens is toch, gelijk bekend (Faksimile IV) van die spakenwielen afgeleid. En nu één van twee: of deze symbolieke raderen zijn oeroud en tevens het daarvan afgeleide schrift, of wel *beide* zijn een vinding uit recente tijden.

Dat het schrift modern werk is moet zelfs Wirth toegeven (blz. 292). Het kan dan ook niet anders of ook de symbolische spakenwielen en omschriften

zijn voorstellingen, die uit den zelfden laten tijd dateeren als het schrift. Afleidingen van lettervormen uit cirkel-segmenten waren reeds beproefd vóór 1850. Cornelis I kan zeer goed daarmede bekend geweest zijn, al zijn wij ook niet meer in staat om na te gaan hoe hij aan al zijne inspiraties is gekomen. Wij mogen reeds zeer dankbaar zijn voor het feit, dat zijn merkwaardige bibliotheek met stelligheid laat zien hoe hij aan het zoogenaamde oud-Friesch en aan diverse andere elementen, die in het O. L. B. schuilen, gekomen moet zijn.

Wat het schrift betreft kan het volgende wellicht eenige aanwijzing geven. Mijn vader Mr. W. B. S. Boeles, overleden in 1902, die zich interesseerde voor de uitvinding der boekdrukkunst en het schriftwezen, liet mij eens een hem toebehoorend boekje zien, waarin met figuren toegelicht werd, hoe het tegenwoordige letterschrift uit cirkels of segmenten daarvan kon worden afgeleid. Ik herinner mij zeer goed, dat mijn vader daarbij de opmerking maakte: „precies als in het O. L. B.” Daar de bewuste boekerij grootendeels verkocht werd is het mij niet mogen gelukken dit werkje weer op te sporen. Ik hield den indruk, dat het een ouderwetsch boekje was, niet ouder dan de 18de eeuw.

De uitgave van Prof. Wirth zal dus geen verandering brengen in de vóór die uitgave in deskundige kringen gehuldigde opvattingen. De meening, dat het O. L. B. een grap of satire was zal nu de Verwijs-hypothese geen verdedigers meer vindt, wel alleen blijven voortleven in kringen, die slechts oppervlakkig met de O. L. B. zaak bekend zijn. De onderzoekers, die de Verwijs-hypothese steunden, in het bijzonder Dr. de Jong, de auteur van het lijvige „Geheim van het O. L. B.” hebben reeds drie jaren lang gezwegen, op het geen ter bestrijding hunner argumenten, laatstelijk door ons vrij uitvoerig werd aangevoerd. Dit zwijgen is veelzeggend, omdat te voren door deze schrijvers telkens gereageerd werd op alles wat het O. L. B. betrof.

Door dit falen van de Verwijs-, of ruimer gezegd, satire-hypothese is de weg weer gebaad voor een algemeen juister inzicht in de ware betekenis van het O. L. B. Om dit goed te kunnen aanvoelen is stellig in de eerste plaats noodig, dat men den auteur daarvan „au sérieux” neemt en zich in diens mentaliteit tracht te verplaatsen, hoezeer die ook van de onze grote verschillen.

BOELES.

W. Jaarsma. De Friesche Zeeweringen van 1825 tot 1925. (Honderd jaren uit de geschiedenis van de zeedefensie in de provincie Friesland). Uitgegeven door het Provinciaal Bestuur van Friesland 1933.

De algemeen toegankelijke gegevens omtrent het dijkwezen van Friesland zijn schaars en het is daarom een goed denkbeeld geweest van het Provinciaal Bestuur den archivaris der Griffie op te dragen een overzicht samen te stellen van de geschiedenis van onze zeedijken gedurende de laatste honderd jaren. Door den aard, van zijn beroep beschikte de heer Jaarsma over alle gegevens, die hij hier zeer overzichtelijk heeft verwerkt. Zijn werk sluit aan op het bekende boek van Mr. J. van Leeuwen „Geschiedkundig tafereel van den water-vloed en de overstroming in de provincie Vriesland” 1825, dat na een overzicht van de vroegere doorbraken uitvoerig de overstroming van 1825 behandelt.

Sinds dien hebben de dijken stand gehouden al reikte bij menige stormvloed het water tot de dijkskruin. Deze gevaarlijke momenten waren aanleiding tot ingrijpende verbeteringen, die uitvoerig worden beschreven. De schrijver beperkt zich echter niet uitsluitend tot de laatste 100 jaren, hij geeft ook menige historische aantekening van ouderen datum, zoo in hoofdstuk 2 over de geschiedenis van het Roode Klif en ook hoofdstuk 7, dat de afzonderlijke

zeewerende waterschappen behandelt, geeft menige verklarende aanteekening omtrent vroegere toestanden.

Het is te betreuren dat de eilanden Ameland en Schiermonnikoog niet uitvoerig zijn behandeld, ofschoon de zeewering, vooral op Ameland, eigenlijk pas in de laatste 100 jaren tot stand kwam. De bijgevoegde kaart wil ons niet geheel bevredigen. Voor het territoir der zeewerende waterschappen is zij zeer overzichtelijk, voor het overige niet voldoende doordacht. Zoo zijn de binnenlandsche slaperdijken onvolledig ingeteekend, wat verwarrend werkt.

De schrijver heeft door deze arbeid alle geografen en historici aan zich verplicht, thans blijkt weer hoe weinig wij eigenlijk weten van den waterstaat van Friesland. Hier is nog een achterstand in te halen. Wat Groningen, Noord- en Zuidholland deden, kan toch ook in Friesland geschieden? Wij spreken de wensch uit, dat het Provinciaal Bestuur op dezen weg moge voortgaan en ons te eeniger tijd verrasse met een volledige geschiedenis van den waterstaat van Friesland en een uitvoerige beschrijving van den tegenwoordigen toestand. De studie van ons gewest zou er zeer door zijn gebaat.

M. WIEGERSMA.

